

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Г. П. Калантаєвська

ІСТОРІЯ ПУБЛІЦИСТИКИ

Навчальний посібник

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2018

УДК 821.161.2-92(09)(075.8)
К17

Рецензенти:

О. Г. Ткаченко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики та філології Сумського державного університету;

Н. І. Кириленко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

*Рекомендовано до видання
вченою радою Сумського державного університету
як навчальний посібник
(протокол № 4 від 18 жовтня 2018 року)*

Калантаєвська Г. П.

К17 Історія публіцистики : навчальний посібник /
Г. П. Калантаєвська. – Суми : Сумський державний
університет, 2018. – 238 с.
ISBN 978-966-657-737-8

У навчальному посібнику розглядається процес становлення та розвитку національної української публіцистики в контексті історичних, політичних та культурно-мистецьких подій. Для аналізу пропонуються найвідоміші публіцистичні тексти, що презентують професійний рівень українських публіцистів та коло проблем, які були для них найактуальнішими на тлі потужної русифікації українського суспільства імперським і тоталітарно-більшовицьким режимами. Звертається увага на значення доробку публіцистів різних історичних періодів для формування державницьких переконань багатьох поколінь українців. Навчальний посібник розрахований на студентів-журналістів та філологів.

УДК 821.161.2-92(09)(075.8)

© Калантаєвська Г. П., 2018

ISBN 978-966-657-737-8

© Сумський державний університет, 2018

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Історія публіцистики в контексті історико-літературного процесу в Україні. Зародження української публіцистики.....	8
1.1. Особливості публіцистичного твору.....	8
1.2. Специфіка та призначення публіцистичних жанрів.....	10
1.3. Розвиток української публіцистики в контексті історико-літературного процесу.....	11
1.4. Елементи публіцистичності в давньоруській літературі, огляд публіцистики XVI–XVIII століть.....	20
РОЗДІЛ 2. Українська публіцистика першої половини XIX століття.....	27
2.1. Проблеми моралі, освіти і культури в працях Г. Квітки-Основ'яненка.....	27
2.2. Питання національної самосвідомості в статтях П. Куліша.....	32
2.3. Українська і російська національні культури в оцінюванні М. Костомарова.....	35
2.4. Елементи публіцистичності в «Журналі» Т. Шевченка.....	38
РОЗДІЛ 3. Українська публіцистика другої половини XIX століття.....	45
3.1. Постать І. Нечуя-Левицького в історії публіцистики.....	45
3.2. Українські національні справи у полеміці Б. Грінченка і М. Драгоманова: предмет дискусії, аргументація поглядів.....	55
РОЗДІЛ 4. Особливості публіцистики 80–90-х років XIX століття.....	67

4.1. Публіцистичний доробок П. Грабовського.....	67
4.2. Фейлетонна спадщина О. Маковея.....	74
4.3. Економіка, освіта, суспільство, національні проблеми в публіцистичних працях І. Франка.....	76
РОЗДІЛ 5. Українська публіцистика кінця ХІХ – початку ХХ століття.....	87
5.1. Публіцистичний та літературно-критичний доробок Лесі Українки.....	88
5.2. Державна політика Російської імперії та суспільні проблеми у фейлетонах В. Самійленка.....	91
5.3. М. Вороний – публіцист і літературний критик.....	94
5.4. Національно-визвольні змагання в оцінюванні В. Винниченка.....	99
5.5. Постать в українській публіцистиці С. Єфремова.....	102
РОЗДІЛ 6. Публіцистика в Україні 20–40-х років ХХ століття: історичний та політичний контексти...	113
6.1. Публіцистика М. Хвильового.....	114
6.2. Освітнянські та літературні проблеми в публіцистиці М. Куліша.....	119
6.3. Публіцистичний доробок Б. Антоненка-Давидовича.....	121
6.4. Публіцистика О. Довженка.....	128
РОЗДІЛ 7. Публіцистика української еміграції 20–40-х років ХХ століття.....	136
7.1. Публіцистика Д. Донцова.....	136
7.2. Публіцистичний доробок О. Теліги.....	141
7.3. Постать О. Ольжича в еміграційній публіцистиці.....	144
7.4. Публіцистика й есеїстика Є. Маланюка.....	147

7.5. Боротьба проти більшовизму в працях І. Багряного.....	151
РОЗДІЛ 8. Українська публіцистика 60-х років ХХ століття: національні проблеми в контексті дисидентського руху.....	159
8.1. Публіцистика І. Дзюби.....	160
8.2. Публіцистична спадщина В. Чорновола.....	166
8.3. Публіцистичний доробок В. Стуса.....	170
8.4. Іван Світличний – публіцист.....	173
8.5. Дисидентська публіцистика Л. Лук’яненка.....	176
РОЗДІЛ 9. Українська публіцистика 80–90-х років ХХ століття: проблеми прав і свобод особистості, екології душі й довкілля, українських перспектив.....	184
9.1. Публіцистична творчість Є. Сверстюка.....	185
9.2. Публіцистика Ю. Щербака.....	190
9.3. Олесь Гончар – літературний критик і публіцист.....	194
9.4. Проблеми духовності в публіцистиці М. Жулинського.....	198
РОЗДІЛ 10. Пострадянська та сучасна публіцистика.....	208
10.1. Книга публіцистики Є. Гуцала «Ментальність орди».....	209
10.2. Публіцистична спадщина А. Погрібного.....	214
10.3. Публіцистична творчість О. Забужко.....	221
10.4. Павло Мовчан – публіцист.....	226
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	234

ВСТУП

Матеріали навчального посібника «Історія публіцистики» є частиною загального курсу «Історія літератури та публіцистика». У посібнику пропонується студентам аналіз світогляду й публіцистичних праць найавторитетніших представників літературного та громадсько-політичного життя України в контексті історичних процесів. Зміст і структура книги розраховані на загальне ознайомлення студентів із розвитком української публіцистичної думки; вона складається з десяти розділів, кожен з яких присвячений характеристиці певного історичного періоду та доробку авторів, чия позиція й творчі зусилля були спрямовані на захист національної культури і презентували найкращі прояви протистояння української інтелігенції імперським намаганням як царської, так і більшовицької тоталітарних систем, спрямованих на фізичне й духовне поневолення українців.

Навчальний посібник спрямований не лише на формування у студентів професійного ставлення до цього особливого виду журналістської творчості в поєднанні з виробленням державницької позиції, а й на ознайомлення читача з особливостями розвитку, жанровою специфікою, основними темами й проблемами української публіцистики від періоду IX–XII століть і до нашого часу. Студентам пропонується стисла інформація про національно-суспільні переконання та найрезонансніші праці наших публіцистів, про історико-політичні явища й події, на які гостро та чутливо реагували своїми статтями, фейлетонами, памфлетами, відкритими листами, трактатами, нарисами небайдужі до проблем власного народу його найкращі представники.

Матеріали посібника зорієнтовані на необхідність самостійного опрацювання окремих тем, на зв'язок з іншими дисциплінами, що вивчаються в процесі професійної підготовки журналістів. У кінці кожного розділу подані запитання для самоконтролю, тести і творчі завдання, за допомогою яких студенти можуть перевірити рівень засвоєння навчального матеріалу.

РОЗДІЛ 1

Історія публіцистики в контексті історико-літературного процесу в Україні. Зародження української публіцистики

1.1. Особливості публіцистичного твору.

1.2. Специфіка та призначення публіцистичних жанрів.

1.3. Розвиток української публіцистики в контексті історико-літературного процесу.

1.4. Елементи публіцистичності в давньоруській літературі, огляд публіцистики XVI–XVIII століть.

1.1. Особливості публіцистичного твору

Публіцистика – специфічний вид творчої діяльності, особлива сфера духовної культури суспільства, тісно пов'язана з мистецтвом, філософією, наукою, релігією, історією. Водночас це твори, присвячені актуальним проблемам і явищам щоденного суспільного й громадського життя. До публіцистики зараховують і літературну критику, що є певним різновидом, відгалуженням публіцистики. І критик, і публіцист при відтворенні актуальних питань суспільного життя зіставляють їх із реальною дійсністю; і критичний, і публіцистичний твір повинен бути фактором естетичного виховання та формування громадської думки; і в критиці, і в публіцистиці явища суспільного життя усвідомлюються й оцінюються з позицій суспільних та естетичних ідеалів.

Думки науковців щодо власне предмета публіцистики різняться, але всі згодні з тим, що вона – явище складне, суперечливе, неконкретне, що публіцистика впливає на суспільну свідомість, формує громадську думку і позицію певної людини. Пам'ятаємо,

що публіцистиці властиві активність, динаміка, гнучкість, великий вплив на особистість, причому як формувальний, так і руйнівний. Є власне публіцистичні твори, а є твори наукові, філософські та художні з яскраво (або не дуже) вираженою публіцистичністю. Пам'ятаємо також, що публіцистика – один із видів мас-медійної інформації, тобто вона інформує, тлумачить, пояснює, зіставляє, формує й керує соціальними процесами, але робить це по-своєму.

Публіцистика осмислює події та факти, спонукає до певних висновків, вчинків, акцентує увагу на буденних, на перший погляд, явищах, змушує бачити їх по-новому, помічати прихований зміст. Публіцистичному твору властива емоційність (пристрасність і пафосність – за потреби), спорідненість з ораторським мистецтвом, що передбачає несподіваний ракурс бачення проблеми, новизну думки, нестандартність мислення аж до парадоксальності; вміння висловлюватися точно, популярно й дохідливо, виразно, образно і бездоганно з точки зору мовлення.

Якщо художня література користується вимислом, створює образи героїв, яких ніколи не було і які діяли у вигаданих умовах, то публіцистика обов'язково спирається на реальні факти. У ній може бути наявним авторський домисел, але лише в межах добре відомих реальних фактів. У публіцистичному творі відразу видно авторську позицію. Авторське начало тут проявляється у вигляді певної ідеологічної та естетичної концепції. В образі автора публіцистичного твору концентруються і авторський задум, і авторська позиція, і введення автора до складу дійових осіб. На відміну від художнього твору, в якому реальний автор і автор як ліричний герой не збігаються, в публіцистичному творі автор-оповідач і автор-реальна особа – це одне й те саме. Це виявляється у

відвертості авторського «я», в документальності матеріалу, в емоційності викладу.

Читач публіцистичного твору мимоволі чи свідомо повинен (за задумом автора тексту) стати на бік автора, поділити його позицію з певної проблеми (політичної, суспільної, економічної, наукової, культурної, етико-моральної та ін.) і з інтересом стежити за процесом мислення публіциста, за ходом його думки, погоджуючись із ним чи заперечуючи.

1.2. Специфіка та призначення публіцистичних жанрів

Жанрова різноманітність публіцистичних творів залежить від кола суспільних проблем, яких торкаються автори-публіцисти. Жанр – це органічна єдність змісту і форми, де головними все ж залишаються ідея, зміст. Саме зміст, фактичне документальне наповнення є головним і, у свою чергу, визначає проблему, характер, форму та обсяг публіцистичного твору.

Публіцистичні жанри класифікують за такими ознаками, як об'єкт (предмет) уваги публіциста, конкретне призначення матеріалу, масштаб висвітлення проблеми, характер літературно-стильових засобів, використаних у матеріалі, а також розмір матеріалу.

Незважаючи на специфіку будь-якого жанру, публіцистичний твір повинен бути цікавим. Цього досягають за допомогою гострого, не позбавленого інтриги, заголовка, невимушеності, досконалості слова, дотепності, новизни та оригінальності думки. Висновок такого матеріалу подається зазвичай в образно-понятійній формі, формулюється чітко й недвозначно, але ненав'язливо.

Жанри публіцистики є інформаційними, аналітичними та художньо-публіцистичними. Нагадаємо,

що завдання інформаційних жанрів (звіт, інтерв'ю, замітка, репортаж, інформаційна кореспонденція та ін.) – повідомити та описати факти, події, явища, передати думки людей з актуальних питань. Завданням аналітичних жанрів (коментар, стаття, рецензія, лист, огляд, звернення та ін.) є аналізувати, осмислювати події та явища й готові тексти (виступи політиків, учених, художні твори, публікації в пресі), полемізувати з ними чи підтримувати їх. Художньо-публіцистичним жанрам (замальовка, есе, бесіда, сповідь, нарис, фейлетон, пародія, памфлет, публіцистичне оповідання, епіграма та ін.) властиві образність, типізація, емоційна наснаженість і виразність, насиченість літературно-художніми засобами, мовними й стилістичними особливостями. Для автора такого матеріалу важливо піднятися над явищем і фактом.

Сьогодні спостерігається тенденція до взаємопроникнення жанрів, проте формальні, жанротвірні ознаки все ж залишаються стійкими.

1.3. Розвиток української публіцистики в контексті історико-літературного процесу

Із відомих історичних причин українська художня література часто має риси публіцистичності. Здебільшого це стосується творів, покликаних розбудити приспану національну гідність, державницьку свідомість; творів, покликаних протистояти ганебним аморальним явищам чи бездуховності.

Починаючи з часів Київської Русі, коли напади зовнішніх ворогів усе частіше потрясли князівську державу, а самі князі дбали лише про особисті інтереси, автори пам'яток, що дійшли до нас, вдавалися до публіцистики, торкалися актуальних проблем єдності та ворожнечі, навчання й освіти, виховання і управління

державою, особливо переймаючись хронічними міжусобицями князівських нащадків перед навалами половців, печенігів, монголо-татарської орди.

Ораторсько-проповідницька проза Русі (твори Іларіона Київського, Феодосія Печерського, Кирила Туровського, Климента Смолятича та інших проповідників) відзначалася високим стилем, пафосністю, досконалістю, високим рівнем художньої майстерності та виразними рисами ораторського стилю – риторичними звертаннями, паралелізмами і порівняннями, символікою, використанням абстрактних понять, метафорами, антитезами тощо. У більшості літописів, у правових документах, у «Повчанні дітям» Мономаха та інших текстах чітко простежуються елементи публіцистичності – тенденції дати оцінку, осмислити причини і наслідки певних подій, настановити на правильний шлях, застерегти від помилок, засудити за негідні вчинки тощо. Зрозуміло, що все це подавалося на тлі християнської ідеології, християнської системи цінностей і підкріплювалося цитатами з Біблії та святих апостолів. Книжники старих часів заохочували і намовляли людей до читання, щоб обернути його на добре діло, посприяти душевному спасінню. Поміж моралізуваннями на теми всіляких особистих гріхів та вад (лихва, пияцтво, злодійство), поміж вічними нападками на «скоморохів, гуслі, сопелі», бісівські пісні й танці трапляються цікаві відгуки на громадський лад, соціальні стосунки. Особливо гострими й критичними були твори анонімних авторів про несправедливих князів, суддів, які судять не по правді, про лукавство сильних світу тощо. «Громадська неправда, здріство, суд немилостивий, хабарництво та інші кривди людям, нелюдське поводження з наймитами та невольниками – такий мали зміст оті цікаві з громадського боку твори. Це початки суто політичної публіцистики, що,

пробиваючись крізь товсту кору моралізаторства й церковщини, обороняла, хоч примітивно, може, право людини як людини й показувала ідеали іншого життя», – наголошував у своїй праці «Історія українського письменства» Сергій Єфремов.

Давня література литовсько-польських часів наскрізь пройнята полемічно-публіцистичним духом, бо, входячи до складу Речі Посполитої, а пізніше – до Російської та Австро-Угорської імперій, Україна, за образним висловом видатного публіциста В. Винниченка («Відродження нації»), мусила на всі боки відгризатися від «воріженьків» та їх «братерських» обіймів, які любили, за словами Т. Шевченка, «на братові шкуру, а не душу». Поруч із козацькими шаблями та мушкетами Україна поставила на сторожі свого народу не закон і право, бо й сама була безправною, а слово, зокрема й публіцистично-полемічне. Боротьба проти покріпачення і покатоличення в XVI–XVII століттях у політичній сфері породила козацтво з його повстаннями та війнами, а в культурній – проявилась у національно-просвітньому русі та полемічному письменстві.

Новим і продуктивним етапом розвитку публіцистики стало XIX століття, ознаменоване іменами Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Шашкевича, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка та багатьох інших захисників рідної мови, культури, духовності, історичної пам'яті на тлі шаленого й брутального зросійщення українців. Майже кожен із відомих українських письменників був одночасно вченим, педагогом, істориком, громадським діячем, засновником товариства чи партії, певного друкованого видання, автором відкритих листів і послань до суспільства. І це також було зумовлене вимогами й потребами часу, історичними обставинами.

Основними темами публіцистичних виступів письменників XIX – початку XX століття стали:

- утвердження права на існування своєї мови і докази її високих художньо-виражальних можливостей;

- повернення українцям історичної пам'яті: романтизм породив інтерес до козаччини, а отже, воскресив ідею державності, втрачену після Переяславської ради;

- порушення проблеми національної освіти, школи, науки, до цього доклали великих зусиль майже всі без винятку письменники цієї доби, особливо І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко і М. Драгоманов з їх знаменитою полемікою про місце української культури та мови у системі європейських культур;

- протест проти політичних утисків у Російській імперії (Леся Українка «Голос однієї російської ув'язненої», фейлетони С. Черкасенка, В. Самійленка та ін.);

- осуд «домашніх» воєн між українськими політиками та громадськими діячами, які часом діяли за відомим принципом «бий свій свого, щоб чужий боявся» (Леся Українка – Іван Франко: «Не так тії вороги, як добрії люди» – «З кінцем року»);

- аналіз історичних закономірностей розвитку суспільства, економічних, релігійних, політичних, культурних процесів (І. Франко, М. Драгоманов);

- аналіз стосунків і причин ворожнечі між народами Російської імперії, в якій усі живуть «так дружно, як собаки» (В. Самійленко, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Міхновський, В. Липинський, Ю. Липа, Д. Донцов та ін.).

Цілою епохою для української публіцистики став Іван Франко, автор не лише суто літературознавчих праць, а й багатьох статей із найрізноманітніших проблем, що

хвилювали українське суспільство на початку ХХ століття, зокрема таких: «Наука і її становище щодо працюючих класів», «Що таке поступ?», «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата», «Розмова про гроші й скарби», «Питання жолудка й питання прав політичних», «Еміграція галицьких селян», «Що то була панщина», «Потреби аграрної статистики», «Поза межами можливого», «До історії соціалістичного руху», «Двоязичність і дволичність», «На склоні віку» тощо. Варто нагадати, що цілий пласт публіцистики І. Франка не був доступний українському читачеві у часи тоталітарного радянського режиму, бо вона мала інше ідеологічне спрямування.

Незнаним аж до відновлення Україною незалежності виявився для українця, звиклого до гумору й сатири І. Нечуя-Левицького, цей письменник як глибокий аналітик міжнаціональних взаємовідносин та культурних впливів, автор скандальних свого часу й заборонених у СРСР праць «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» («Сьогоднішнє літературне прямування») та «Українство на літературних позвах із Московщиною».

Особливої гостроти, патріотизму, войовничості набула українська публіцистика в перше десятиліття ХХ століття у зв'язку з політичними подіями в Російській імперії у 1905, 1914 та 1917 роках і в подальший час. Ця героїко-трагічна доба національно-визвольних змагань, боротьби за незалежність і протистояння більшовизму породила таких бійців пера, як В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, Д. Донцов, Є. Маланюк, М. Міхновський, М. Шаповал, М. Грушевський, та інших діячів, які активно друкувалися і видавали газети «Рада», «Нова Рада», журнали «Українська хата», «Вісник» тощо і яких радянська влада проголосила буржуазними

націоналістами та фашистами. Ось як, наприклад, характеризує примітка до радянського видання творів Лесі Українки журнал «Вісник», де вона друкувала свої найвідоміші драми і який у 20-х роках ХХ століття очолював Д. Донцов: «український щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал. За ідейним спрямуванням журналу його історія поділяється на три періоди: демократичний; ліберально-буржуазний і буржуазно-націоналістичний; буржуазно-націоналістичний, профашистський».

Перша половина ХХ століття, зокрема 20-ті – 40-ві роки, – найкривавіша сторінка української публіцистики за всю історію її існування: публіцистика стала іншою, вона мала іншу ідеологічну мету, нав'язану більшовиками, – боротися з класовим ворогом і буржуазними націоналістами, викривати шкідників та ворогів народу. Українська публіцистика цього часу, як і література та наука, поділяється на еміграційну, чи підпільну, й офіційно-партійну, які мали на одні й ті самі явища і факти діаметрально протилежні погляди. Проте публіцистика підрадянської України мала своїх кращих представників – людей чесних і принципових, які згодом були репресовані, та авторів, чії імена сьогодні, на щастя, ніхто не згадує. Найяскравішими постатями стали на цей час М. Хвильовий, М. Куліш, М. Зеров, В. Еллан-Блакитний, М. Семенко, Б. Антоненко-Давидович та інші – з одного боку, та публіцисти-емігранти – Д. Донцов, І. Багрянний, О. Ольжич, О. Теліга, Є. Маланюк, Д. Гуменна, У. Самчук, С. Бандера, Я. Стецько, Ю. Шерех, Д. Нитченко та багато інших – з іншого боку кордону.

Блискучим публіцистом у роки Другої світової війни став О. Довженко. Перед ним, як і перед іншими літераторами-публіцистами, постало непросте завдання: під потужним ідеологічним тиском, в умовах злочинного

замовчування правди про відступ війська і втрати на фронті реалістично змалювати ситуацію, що складалася. Відсутність правдивої інформації спонукала публіцистів вдаватися до емоційної лайки на адресу ворога, до ура-оптимістичних закликів. Цим пафосом були пройняті і публіцистичні виступи самого О. Довженка («Ворог буде розгромлений»), і матеріали П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, В. Василевської та інших. У роки війни багато літераторів стали військовими кореспондентами, нарисовцями, памфлетистами тощо, проте задовольнити потреби часу в правдивості та глибині відображення подій вони не спромоглися, бо від них вимагалось лише одне – популяризувати й ілюструвати «мудрі вказівки» лише однієї кремлівської особи.

У найтяжчі місяці 1942 року, усвідомивши загрозу, що нависла над СРСР, керівництво країни змушене було на певний час змиритися з письменницькими зверненнями у творах не лише до радянського патріотизму, а й до національної гідності та національної самосвідомості людей. Відомими публіцистами цього часу стали також Ю. Яновський, О. Кундзіч, О. Левада, А. Малишко, А. Головка, М. Стельмах, А. Шиян та інші. Вони писали про захист національних святинь від гітлерівських варварів, про вивезення молоді на примусові роботи в Німеччину тощо. У цих матеріалах, на жаль, замовчувалося про більшовицькі злочини, які спонукали багатьох людей радіти приходу фашистів, про тисячі українців, які, скуштувавши радянського «раю», за найменшої нагоди самі втікали світ за очі, долаючи кордони, на різні континенти.

Українська еміграційна публіцистика бачила і подавала іншу, альтернативну правду про війну і про місце у цій війні українців, зокрема ОУН і УПА. З'явилася так звана «підпільна» публіцистика, яка зверталася до народу,

що опинився в окупації, з правдивим словом, спрямованим на підтримання і розвиток національних прагнень. У її створенні брала участь західноукраїнська патріотично свідомо інтелігенція. Ця публіцистика стала політичною зброєю ОУН-УПА; найчастіше вона проявлялася у формі звернень, відозв, листівок, закликів тощо.

На окупованій території була створена потужна мережа преси (189 газет і журналів) – органів ОУН-УПА, яка вела рішучу боротьбу на два фронти: як проти «комуно-більшовизму», так і проти «німецького націонал-соціалізму». Одним із первістків такої преси і такої публіцистики була газета «Волинь», редактором якої був У. Самчук. У газеті активно друкувались Є. Маланюк, Ю. Горліс-Горський, Є. Яворський, О. Теліга та інші. Фашистські репресії, розстріл О. Теліги змусили націонал-патріотів діяти підпільно. Публіцистика зосередилася на шпальтах газет і нелегальних видань («Вільна Україна», «Розбудова нації», «Лісовик», «До зброї!», «Наші дні» тощо). Широковідомим стало ім'я Івана Багряного.

Радянська публіцистика цього часу устами Я. Галана, М. Бажана, Ю. Смолича, С. Олійника, С. Воскрекасенка, Л. Первомайського та ін. обзивала націонал-патріотів «мерзенними зрадниками». «запроданцями», «бандерівськими виродками». Щодо кращої публіцистики радянського зразка, то вона справді була пройнята високим патріотичним пафосом, теплотою і щирістю, вона пройшла свій шлях від коротких фактичних матеріалів до глибоких аналітичних статей, нарисів, інших кореспонденцій.

Одне з найцікавіших явищ української публіцистики повоєнного часу – публіцистика 50–60-х років ХХ ст., представлена іменами С. Жураховича, С. Плачинди, С. Колесника, Р. Федоріва, А. Москаленка, С. Гречанюка, І. Дзюби, Є. Сверстюка та багатьох інших

авторів. І в 60-ті, і в 70-ті роки ХХ ст., а особливо у період застою існувало, по суті, три види публіцистики – офіційно-«придворна», покликана прославляти мудрість політики кремлівських вождів; «контрпропагандистська», яка так само уславляла «миролюбну зовнішню політику КПРС», але яка іноді робила спроби бути чесною, ці спроби закінчувалися звільненням автора з роботи, заборонаю працювати в пресі (С. Колесник, С. Плачинда та ін.); дисидентська публіцистика (І. Дзюба, М. Руденко, В. Чорновіл, В. Мороз, І. Світличний, Ю. Бадзьо, О. Тихий, Ю. Литвин, Л. Лук'яненко та ін.).

Чорнобильське лихо показало, що розхвалювати «героїчну радянську дійсність» далі вже не можна. Тоді ж прорвалися до читача публіцистичні праці В. Яворівського, Ю. Щербака, Д. Павличка, П. Мовчана, звернулися до суспільства з гострим і зболеним публіцистичним словом О. Гончар, П. Загребельний, В. Шевчук, І. Чендей, В. Дрозд, Ю. Стадниченко та ін. Це були останні роки існування тоталітарного режиму. До «чистої» публіцистики в кінці 80-х та на початку 90-х років ХХ ст. вдавалися й критики та літературознавці – І. Дзюба, Є. Сверстюк, А. Погрібний, П. Кононенко, С. Гречанюк, М. Жулинський, Р. Гром'як, В. Плющ та інші.

Публіцистика сьогодення має трохи інше обличчя, але, на жаль, проблеми давні нікуди не поділися. Сучасного публіциста (О. Забужко, Ю. Макаров, брати Капранови, О. Пахльовська, В. Кіпіані, В. Денисенко, С. Грабовський, С. Рахманін, М. Рябчук, Л. Івшина та ін.) непокоять мовні проблеми, які не лише не зникли, а загострилися, проблеми свободи слова, європейського вибору, історичної пам'яті, взаємовідносин із Росією, економічні, політичні питання, ситуації, що склались у сфері екології, моралі, духовності тощо.

1.4. Елементи публіцистичності в давньоруській літературі, огляд публіцистики XVI–XVIII століть

У давньоруській літературі елементи публіцистичності можна спостерігати ще в усному вигляді – у виступах скоморохів, у мовленні оповісників міських новин чи князівської волі. Елементи публіцистичності наявні в багатьох відомих пам'ятках доби Київської Русі, в яких ішлося про суспільні проблеми та духовне життя людей. Наприклад, урочиста проповідь Іларіона Київського «Слово про закон і благодать» не лише уславлює Ярослава Мудрого, Володимира і княгиню Ольгу, не лише переконує в необхідності їх канонізувати, а ще й наголошує на потребі руської церкви мати власних святих і на необхідності духовної незалежності київської церкви від Візантії задля власного розвитку і самостійності.

У «Повісті минулих літ», Київському і Галицько-Волинському літописах, у «Слові о полку Ігоревім» та різних правових документах, у «Повчанні дітям» Мономаха та інших давніх текстах чітко простежуються елементи публіцистичного стилю – тенденції дати оцінку, осмислити причини і наслідки різних подій, настановити на правильний шлях, застерегти від помилок, дорікнути чи нагадати про високі обов'язки перед суспільством і державою. Зрозуміло, що все це подавалося на тлі християнської ідеології, християнської системи цінностей і підтверджувалося висловами зі Святого Письма.

Особливого значення надавалось і в Київській Русі, і в Україні епох Середньовіччя, Ренесансу та Просвітництва проповідям, які в усній і писемній формах стали дієвим засобом масової комунікації. Вони мали риси психологізму, що переплітались із філософією, естетикою,

знанням внутрішнього світу людини. Проповіді виконували різні функції: релігійну (найважливішу), соціально-просвітницьку і комунікативну. Для контакту з аудиторією священик використовував різні механізми впливу: молитви, розповіді про життя святих мучеників, символи і метафори, риторичні звертання. Успіх проповіді залежав від емоційного впливу на аудиторію. Особливого значення набувала проповідь у часи ворожих навал, епідемій, масових нещасть. Відомі на сьогодні проповіді Кліма Смолятича, Кирила Туровського, Луки Жидяти, Феодосія Печерського та інших. Тексти цих проповідників відображали погляди, бажання та ідеали того суспільного стану, з якого вийшли. Христова віра, зразки християнської моралі й практики в життях, полеміка з чужими вірами (іудейською, магометанською й латинською) – ось головний зміст такої літератури. Публіцистичні елементи проявлялися у викритті суспільної неправди, несправедливого суду, хабарництва, хоча автори таких проповідей із зрозумілих причин зазвичай залишалися невідомими. С. Єфремов наголошував, що такі тексти стояли вище від шаблонів християнської науки, дихали живим духом народного життя – непідробним обуренням і гнівом проти вад суспільного ладу. Кращі автори давнього часу, зокрема автори «Слова о полку Ігоревім», «Повісті минулих літ», уміли підійматися понад буденні та егоїстичні інтереси особи чи соціального стану (прошарку) і ставати на всенародний ґрунт, де на перший план виходили інтереси людей – і «хлопа», і «смерда», і «кмета», які самі себе захистити не мали можливості. Це була вже справді публіцистика – гаряча й жива, що ґрунтувалася на реальних подіях.

У період литовсько-польського об'єднання література українська стала потужною зброєю в обороні

православної віри, яка в політичному житті породила козачину, а в духовній сфері – жорстку полеміку. На богословському рівні такі полемісти, як Герасим і Мелетій Смотрицькі, Василь Суразький, Христофор Філалет, Клірик Острозький та багато інших (дуже часто анонімів) проводили публіцистичну оборону народних і національних інтересів проти покатоличення та колонізації. Найяскравішою постаттю був Іван Вишенський – аскет за способом життя і публіцист за покликанням, який, окрім релігійних проблем, дуже гостро торкнувся питання про жахливі злидні простого люду і про зловживання владою високих церковних ієрархів. Нічого ганебнішого за зраду, на думку І. Вишенського, в людських стосунках не може бути.

Оборона православної віри і тема моральних вимог до людини були злободенними і у XVII столітті. На цьому полі виступали Іов Борецький, Петро Могила, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Димитрій Туптало (Ростовський) та інші. Зокрема, відомий полеміст Стефан Зизаній був справжнім агітатором на церковній кафедрі і, за словами С. Єфремова, «переходячи з місця на місце, то у Львові, то у Вільні, не страхаючись ні гніву владичного, що одлучав його від казnodійства, ні репресій королівських, якими на вигнання його засуджено, ні навіть за своє життя занапащене, справляв Зизаній своє діло, без упину картаючи духовних і світських магнатів, що за гонори й маєтки, «зadля панства великого, задля лакомства нещасного», одні покинули свій народ, а другі вели його на видиму загибель». Стефана Зизанія хвилювали не лише церковні справи, а й політичне життя, суспільні кривди.

Елементи публіцистичності трапляються і в козацьких літописах, зокрема в оцінюваннях їх авторами політики можновладців, міждержавних стосунків, у характеристиках відомих осіб. Є такі риси в літописі

Самійла Величка, особливо в «Історії Русів», автор якої недвозначно дав оцінку тиранській політиці російських імператорів щодо України та її державницьких прагнень, а з іншого боку, сміливо звинуватив українське дворянство, яке постало з колишньої козацької старшини, у зраді національних інтересів і корисливості.

Публіцистичним духом були пройняті й художні тексти, зокрема поезії Данила Братковського, в яких він висміював суспільні вади, продажність, хабарництво, ненажерливість можновладців, поетичні твори Климентія Зиновієва, наповнені співчуттям до убогих і беззахисних тощо.

Висновки

Отже, публіцистика як явище – це неоціненний продукт емоційної, інтелектуальної, психічної діяльності людини, призначення якого – говорити правду і захищати інтереси та права особистості. Маючи в своєму арсеналі найрізноманітніші жанри, публіцистика із самого моменту свого зародження поставила себе на захист скривджених, упосліджених і зневажених, а тому в багатьох випадках упродовж усього часу свого існування й донині вона бере на озброєння духовні християнські цінності, прагне зробити суспільство кращим і справедливішим.

Список рекомендованої літератури

1. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості / В. Здоровега. – Львів : Видавництво «ПАІС», 2004. – 268 с.
2. Різун В. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства / В. Різун, Т. Трачук. – Київ : Видавництво «Поділля», 2005. – 232 с.

3. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Київ : Феміна, 1995. – 688 с.

Запитання для самоконтролю

1. Які жанрові особливості має публіцистичний текст?

2. Для чого в публіцистичному творі повинне бути відчутним авторське «я»?

3. Які елементи публіцистичності наявні у творах періоду Київської Русі («Повість минулих літ», «Повчання дітям» та ін.)?

4. Якими були головні теми публіцистичних виступів письменників ХІХ століття?

5. Хто є представниками дисидентської публіцистики 60-х років ХХ століття?

Тести для самоконтролю

1. Хто із названих авторів є відомим проповідником часів Київської Русі:

- а) Л. Баранович;
- б) Д. Ростовський;
- в) К. Туровський?

2. Хто є автором статей «Що таке поступ?», «На склоні віку»:

- а) І. Франко;
- б) І. Вишенський;
- в) І. Нечуй-Левицький?

3. Хто з авторів є публіцистом 20–30-х років ХХ століття:

- а) О. Теліга;

- б) Ф. Прокопович;
- в) О. Гончар?

4. Хто з названих авторів є публіцистом-емігрантом:

- а) Б. Антоненко-Давидович;
- б) Є. Маланюк;
- в) М. Хвильовий?

5. Хто з названих авторів є публіцистом-шістдесятником:

- а) О. Довженко;
- б) І. Дзюба;
- в) Д. Донцов?

6. Публіцисти М. Руденко, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний є представниками:

- а) офіційної публіцистики УРСР;
- б) «контрпропагандистської» публіцистики;
- в) дисидентської публіцистики.

7. Хто з авторів є публіцистами сьогодення:

- а) Б. Грінченко;
- б) О. Теліга;
- в) О. Забужко?

8. Хто з названих авторів у XVII столітті прославився захистом православної віри і суворою критикою суспільних кривд:

- а) Є. Маланюк;
- б) С. Зизаній;
- в) Ф. Печерський?

9. Хто з названих авторів-публіцистів був репресований у часи брежнєвського «застою» (70–80-ті роки ХХ століття):

- а) І. Багряний;
- б) О. Ольжич;
- в) В. Чорновіл?

10. В який історичний період у Києві виходила газета «Рада», в якій працював публіцист-літературознавець С. Єфремов:

- а) 70–80-ті роки ХХ століття;
- б) початок ХХ століття (1900–1920 роки);
- в) 20–30-ті роки ХХ століття?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте публіцистичний зміст слів із легенди про євшан-зілля в Галицько-Волинському літописі:

«Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути».

РОЗДІЛ 2

Українська публіцистика першої половини XIX століття

2.1. Проблеми моралі, освіти і культури в працях Г. Квітки-Основ'яненка.

2.2. Питання національної самосвідомості в статтях П. Куліша.

2.3. Українська і російська національні культури в оцінюванні М. Костомарова.

2.4. Елементи публіцистичності в «Журналі» Т. Шевченка.

2.1. Проблеми моралі, освіти і культури в працях Г. Квітки-Основ'яненка

Українська публіцистика перших десятиліть XIX століття тісно пов'язана з історичними дослідженнями, розвитком фольклористики, літературної критики та віяннями романтизму, які можна вважати виявами національного відродження і усвідомлення українського народу та його культури не часткою російського чи польського, а окремим народом із повноцінною мовою та багатоміровою культурою.

Численні репресивні заходи російських самодержців щодо українських книжок, друкарень, релігійної літератури, заборона мови, жорстка цензура та інші систематичні заходи політики русифікації, здавалося, остаточно знищили залишки автономістського ладу, освіту, навіть саму думку про якісь українські протести. Однак поява нової літератури зіграла для України рятівну роль, а етнографічні праці та збірки текстів народних пісень М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянського, А. Метлинського, М. Шашкевича, П. Чубинського та

багатьох інших їх послідовників дали поштовх і до розвитку національної професійної публіцистики.

Серед найяскравіших постатей цього часу був Г. Квітка-Основ'яненко, автор відомих творів: «Письма к издателям», «Письма к лужницкому старцу», «Мемуары Евстратия Мякушкина», «Супліка до пана іздателя», «Званые гости» тощо. У цих публіцистичних матеріалах автор торкався злободенних освітньо-виховних, морально-етичних проблем, висловлював свою стурбованість духовним світом сучасного йому дворянства, хворого на плазування перед усім іноземним, графоманство, зневагу до всього рідного, презирство до мови власного народу.

Надруковані в журналі «Украинский вестник» «Письма к издателям» – стилізовані листи до видавців часопису від імені дрімучого провінціала-простака, поміщика Фалалея Повинухіна, який детально розповідав про своє родинне життя, висловлював пренаївні думки з питань культури, господарювання, освіти, виховання, моралі тощо. За допомогою образу антигероя, наділеного поглядами, переконаннями і рисами характеру типового дворянина-неука, письменник висміяв багатьох своїх сучасників – ледачих, самовпевнених, пихатих невігласів, які готові були довірити своє майно, родину, кріпаків будь-якому шахраєві, який би тільки назвав себе іноземцем. Повчальна історія з Повинухіним, який довірився французіві-авантюристу і ледь не втратив усе, що мав, мала на меті пробудити в дворянстві почуття самоповаги, присоромити тих, хто вважав усе іноземне кращим за своє. Особливо актуальними були такі міркування після війни з Наполеоном. Картаючи свого антигероя, автор устами позитивного чиновника наголошує: « Вы, русский дворянин, забыл страх Божий, веру, совесть, свои обязанности, поручили своих крестьян, благодетелей, которые кормят и одевают вас, – кому же? Только что

человеку: французу! Поручили судьбу сих истинных людей извергу, который их расстроил, лишил дневного пропитания навсегда или, по крайней мере, надолго; поручили свою жену, себя, честь свою для совершенной гибели – кому же? – французу! Знаете ли, сударь, что при воззрении на француза, сему подобного, всякий русский должен вообразить себе все вместе наимерзостнейшее, подлейшее, бесчестнейшее на свете?»

У «Письмах к лужницкому старцу» об'єктом викриття для автора стає графоманія – небезпечна хвороба бездарних письменників, яким Г. Квітка-Основ'яненко пропонує оригінальний спосіб побачити свої твори надрукованими: «У каждого издателя журнала, я полагаю, камин разводится не дровами. Удивляюсь, как не придет в голову мысль издавать ежедневник, в котором бы помещались все пиесы, забракованные издателями других журналов, а печатать бы, по моему мнению, за известную от нас, авторов, плату. Издатель ежедневника в короткое время разбогател бы, как хозяин английской газеты».

Автор викриває також дворянське уявлення про виховання, яке полягає в умінні зашнурувати талію, «плясать и приседать», а також висміює таке правило «хорошего тона», як «жить не по средствам»: «Что ни случится после, но зато уж пожито! А детям что? Вот еще! Век не тот! Нужда детей умудрит!»

Графомана, який письменницьке перо вважає лише засобом заробляння грошей, показує Г. Квітка-Основ'яненко у «Мемуарах Евстратия Мякушкина», герой яких готовий «зашибать копейку» будь-якими способами, вважаючи дурницею честь, совість, рідню, дружбу, любов, зв'язки, людяність. Свою позицію щодо ролі та призначення письменника в суспільстві автор формулює через дядюшку, який дає своєму племінникові-графоману поради:

– література – не засіб наживати багатство, слід вибрати щось одне: або літератор, або торгаш;

– письменник повинен у своїх творах повчати ближнього, викривати людські недоліки, його твори повинні приносити людям користь. У такому разі їх купуватимуть, а це принесе авторові і прибуток. Проте найбільшою нагородою письменникові є не гроші, а вдячність читачів, людська повага, добра пам'ять після смерті;

– не слід догоджати низьким смакам публіки, яку можна потішати короткий час, бо несерйозні книги можуть стати зразками для наслідування, особливо легковажній молоді, тому авантюрни чи підлі вчинки літературних героїв – погана школа для суспільства. Такі твори убивають моральність у людях на кілька поколінь.

Виразно на національну позицію в письменстві став Г. Квітка-Основ'яненко у відомій «Супліці до пана іздателя», написаній у 1833 році з приводу глузливих відгуків російської критики на вихід у світ творів українською мовою. Автора обурює присуд, «буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати». Як доказ життєздатності й художності української мови письменник називає твори І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки. До недоброзичливців він говорить: «Не усе ж для москалів... може б треба і для нас що небудь». Особливо вороже ставилися до українських видань журнали «Северная пчела», «Русский вестник» та інші (детальну характеристику кожному з них дав Г. Квітка-Основ'яненко у фейлетоні «Званые гости»), а також відомий критик В. Белінський. На їх грубі насмішки письменник відповідав: «Ой гляди лишень, пане Усезнаю, щоб не було

і з тобою того, що з Терешком-шевцем» (героєм оповідання «Салдацький патрет», який самовпевнено робив висновок про те, про що не мав найменшого уявлення, і якому було сказано: «Швець, знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь!»).

Щодо української мови Г. Квітка-Основ'яненко висловився в одному з листів до М. Максимовича: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием, гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 миллионов говорят, который имеет свою силу, свои красоты, неудобоизъяснимые на другом, свои обороты, юмор, иронию и все как будто у порядочного языка». У «Суплиці до пана іздателя» про це він написав так: «Нехай наші як хто зна, так своє й пише, а я думаю, що як говоримо, так і писати треба».

У «Листах до любезних земляків» Г. Квітка-Основ'яненко дещо наївно радить жити великими сім'ями, не ділячись; уникати «проклятої горілочки», працювати, дбати про чорний день. Він чи не вперше заговорив і на соціальні теми, згадав навіть кріпацтво, яке намагався оминати в повістях. І що ж? Він вважає, що заведений соціальний лад повинен бути недоторканим, а на першому місці в кожного повинна стояти особиста мораль: вчити дітей Богу молитися, батьків і старших себе шанувати, платити справно податки і тому подібне. Таким чином, людина гуманна, чесна і совісна, Г. Квітка-Основ'яненко все ж уникав оцінювати громадські та соціально-політичні проблеми свого часу, зосереджуючись переважно на *морально-етичному* аспекті.

2.2. Питання національної самосвідомості в статтях П. Куліша

Велике значення для української журналістики й публіцистики мав журнал «Основа», що поклав початок демократизму і федералізму, з яких розвинулась уся пізніша і література, і літературна критика, і публіцистика. Одну з провідних ролей у журналі відіграв П. Куліш – визнаний усіма провідник українського руху початку 60-х років XIX століття. С. Єфремов написав про його публіцистичну діяльність так: «Цікаві, здебільшого публіцистичні й критичні, статті Куліша, хоч і тут прикро іноді вражає читача претензійний тон диктатора, що не літературну роботу виконує, а ніби якісь декрети та маніфести пише». Найвідоміші праці П. Куліша такі: «Листи з хутора», «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка», «Об отношении малороссийской словесности к общерусской (эпилог к «Черной раде»», «Передне слово до громади (погляд на українську словесність)», «Характер и задача украинской критики», «Простонародность в украинской словесности» тощо.

У статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской» П. Куліш на великому історичному матеріалі розгорнуто розповідає про мову південноруського народу, про її походження, багатство, переконує, що той, хто заперечує її повноцінність і велике історичне значення, діє проти «успехов нравственного развития России». Він аналізує творчість М. Гоголя, який заговорив «о Малороссии на общедоступном для обоих племен языке» і відкрив для росіян великий і поетичний народ; характеризує творчі досягнення Г. Квітки-Основ'яненка, який став великим письменником, звернувшись до рідної мови, бо чужою мовою неможливо

передати поняття і свідомість певного народу; говорить про Т. Шевченка, не називаючи його імені («величайший талант южнорусской литературы»), підкреслюючи його епохальне значення для української культури.

П. Куліш палко захищає право українців на письменство рідною мовою: «Нам очень добродушно советуют оставить разработку малороссийского языка посредством художественных изданий, но это советуют люди, не имеющие понятия о том, какое влияние имеет высокоразвитая сила и красота родного слова на нравственное, а вместе с тем и на вещественное благосостояние целого племени». Автор зазначає, що свідомо написав «Чорну раду» ще й українською мовою, пожертвувавши значною частиною читачів, розуміючи, що чужою мовою неможливо передати дух рідної старовини.

Такі ж позиції щодо української мови він обстоює і в інших працях, присвячених літературному процесу.

Оригінальні й незвичайні думки щодо позитивного та негативного впливу цивілізації на особистість і збереження давніх національно-патріархальних традицій висловив П. Куліш у публіцистичному циклі «Листи з хутора», які дають уявлення про основи його відомої «хutorянської філософії». Листів усього п'ять: «Про города і села» (листи 1 і 2), «Чого стоїть Шевченко як поет народний» (лист 3), «Про злодія у селі Гаківниці» (лист 4), «Хто такий хutorянин» (лист 5). У цих листах П. Куліш перевтілюється в «нашого брата» – хutorянина і висловлює чимало слушних думок про справжню сутність міської цивілізації та хutorянської культури. Його симпатії – на боці хutorа, бо хutorське життя для письменника – це життя природне, гармонійне, не засмічене нашаруваннями цивілізації.

Місто – осередок гріхів і незручностей: трактирів, дорожнечі, тісноти, вигадок моди, яка спустошує кишені і

змушує городян «проциндрювати батьківщину». У місті панує розпушта, пиха, ледаче товариство, у ньому забруднене повітря, нечистоти і шум, зіпсовані харчі. Тому сільська дитина опиняється у місті під великою загрозою: «воно... і од простої свитини, і од простих звичаїв, та й од рідної мови одвикне», тобто стане духовним калікою, чужою для села і для власної родини. Не варто, переконує автор, гнатися за досягненнями світової цивілізації, не роздивившись добре, чи підуть вони на користь: «треба перше двори і хати повимітувати та тоді й до більшого діла братись». Хуторянин повинен жити наукою Святого Письма і більше серцем, ніж головою, надавати перевагу скромності, милосердю, традиціям, єдності з природою. Міста, вважає П. Куліш, «величаються своїми архітектурами та живописами, та театрами, та музикантами і поезією, а того й не збагнуть, що все те іскуство велике служить найбільшій гордині людській та розкоші».

У третьому листі автор говорить про творчість І. Котляревського («Енеїдою» він глузував із нашої простоти), Г. Квітки-Основ'яненка (автор високо оцінив «Марусю») і Т. Шевченка (підняв із домовини людську пам'ять). Т. Шевченко, на думку П. Куліша, узяв свій голос саме від хуторян, які зберегли душу народної поезії. У четвертому листі автор підкреслює народну мудрість і гуманність у ставленні навіть до злодія, що обікрав церкву, бо вони здатні пробудити в нього совість і виправити негідника («А у вас, панове, у городах, що б з такого чоловіка зробили?»). П'ятий лист – це похвала хуторянському життю, старосвітчині. Оповідач-хуторянин живе на хуторі, а діти його, хоч знають іноземні мови й інші науки, носять просту одежу і бережуть рідні традиції. Немає сумніву, що такі погляди письменника сьогодні є актуальними і повчальними.

2.3. Українська і російська національні культури в оцінюванні М. Костомарова

Як професійного історика, М. Костомарова цікавили проблеми культурного розвитку росіян і українців, яких він вважав двома народностями одного великого народу. Перу М. Костомарова належить ряд цінних фольклористичних та літературознавчих праць, зокрема статті «Славянская мифология», «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», «Мысли южноруса», «Воспоминание о двух малярах», «Мое украинофильство в «Кудеяре», «Две русские народности», «Книги буття українського народу» та інші. Як і П. Куліш, М. Костомаров був найяскравішим виразником позиції журналу «Основа», а історичний матеріал і спостереження етнографа служили в нього головній меті – підтриманню українського руху. Найцікавішою в цьому плані є стаття «Две русские народности», в якій він підносить прапор «русской народности, но отличной от той русской, какой исключительно присвоено это название». На думку М. Костомарова, необхідно говорити не про «одну русскую народность», а про дві («а кто знает, может быть их откроется и более!»). Друга руська народність – українська – теж претендує нарівні з першою на громадянські права у сфері думки і слова. Ці права підтверджуються своєрідністю української історії та своєрідністю українського національного характеру, що сформувався під впливом історичних та географічних умов. Характеризуючи політичні принципи, що керували історичним життям обох народностей, Костомаров підкреслює в українців перевагу особистої свободи, у росіян – перевагу «общинности», в українців – змагання до федерації, у росіян – «единовластие и самодержавие». Відмінність української народності М. Костомаров вбачає і

в інших сферах: у релігійному житті (в Москві розвинувся невластивий українцям момент формальний, «обращение к обрядам, к формулам, сосредоточенность во внешности»), в громадських та родинних інституціях («мир» і «громада», «велика і мала сім'я»). Політичне будівництво українського народу не привело до утворення сильного державного організму; Україна увійшла до складу Московського царства, а потім – російської імперії, але ролі там своєї не втратила, доповнюючи й одухотворяючи великоруську стихію. «Ни великорусы без малорусов, ни последние без первых не могут совершить своего развития. Одни другим необходимы: одна народность дополняет другую, и чем стройнее, уравнильнее, взаимодейственнее будет совершаться такое дополнение, тем нормальнее пойдет русская жизнь». Така позиція М. Костомарова парадоксальна і суперечлива: з одного боку, він доводить, що росіяни і українці – це абсолютно різні нації – у сфері релігії, побуту, народної філософії, психіки і тому подібне, а з іншого боку, у підсумку він переконує, що великороси і малороси – то таки один народ, «руський», що складає лише дві «русские народности», які доповнюють одна одну і можуть успішно розвиватися лише разом.

У статті «Воспоминание о двух малярах» М. Костомаров розвиває цю думку на матеріалі творчості Т. Шевченка. Він дає психологічну характеристику українцю, який як тільки-но стає благочестивим, так відразу ж тягнеться до науки і мистецтва.

Згадуючи факти з дитячих і юнацьких літ Т. Шевченка, автор розповідає про хлопчика-кріпака Грицька, здібного до малювання, якому щастя, проте, не усміхнулось і він так і залишився кріпаком, а тому «неизбежная борьба внутреннего саморазвития с гнетущим положением уже свела его в могилу», – констатує

М. Костомаров, а якщо він фізично ще живий, то згас як творча особистість. Інший маляр – це Шевченко, якому талант допоміг вираватися з неволі. М. Костомаров згадує, що при першій зустрічі з ним Шевченко був обережний і недовірливий, а після заслання ця риса перейшла в іншу крайність – надмірну довірливість.

Хоча батьківщина Т. Шевченка – Україна, але він – поет «общерусский», за формою і мовою – український, в той самий час має загальноросійське значення, тому що він – «веститель народных дум, представитель народной воли, истолкователь народного чувства». У цій самій праці М. Костомаров доводить, що народна українська поезія згасає. Через десять років, у 1871 році, він заявив, що від смерті Т. Шевченка українська література припинила своє існування.

Цінною є й стаття М. Костомарова «Мое украинофильство в «Кудеяре», яка є полемікою з автором статті «Хлопоманы то же ли, что хохломаны?» (журнал «Киевлянин»), який твердив, що «Кудеяр написан с целью выставить великорусов людоедами в сравнении с татарами и казаками, да еще и фальшиво написан». Як науковець, М. Костомаров у цій праці передусім відстоює історичну правду і наголошує, що у своїй хроніці спирався лише на історичні факти, викладені шанованими російськими істориками, зокрема Карамзіним, і не збирається брехати навіть для того, щоб відвести від себе підозру в прихильності до «хохлів»: «Неужели не было бы «в наклад исторической правде» выдумывать за Вишневецким дурные поступки ради того, чтобы он не показался лучше великорусских людей своего времени, и делать это единственно для того, чтобы кто-нибудь не заподозрил автора хроники в хохломанстве? С другой стороны, о личности Ивана Грозного сохранилось множество и русских, и иностранных свидетельств, несомненно

показывающих, что это было чудовище, какому подобного едва ли представляет какая-нибудь история, перед деяниями которого бледнеют даже злодеяния Калигулы, Нерона, Гелиогабала и других римских тиранов». Автор наголошує, що не слід плутати особу Івана Грозного з російським народом, бо серед персонажів «Кудеяра» – росіян – є люди шляхетні, розумні (Адашев, Курбський), яких цар переслідував і знищував. В історії кожного народу є особи, які заслуговують на відразу і зневагу, але не потрібно вважати, що вони – ганебна пляма на тілі народу. А приховувати ці факти і брехати – не додасть честі нікому. Карамзін, зауважує автор статті, теж показав Вишневецького світлою особистістю, а Грозного – тираном, однак ніхто йому не дорікнув, що він хотів принизити росіян. Автор також детально пояснює мотиви багатьох жорстоких вчинків своїх героїв, зокрема самого Кудеяра, з позиції національної психології. Трагедія Кудеяра в тому, що він – маргінал: із походження – великорос, за вихованням – українець.

Отже, учасник Кирило-Мефодіївського братства, добрий друг Т. Шевченка, світового рівня науковець М. Костомаров у більшості своїх праць, виявляючи лояльність до суспільного устрою російської держави, був чесним і послідовним захисником прав українців на свою національну культуру, мову, історію, наголошуючи на їх високих морально-психологічних, естетичних та етичних якостях, підкреслюючи великий позитивний вплив української культури на культуру росіян.

2.4. Елементи публіцистичності в «Журналі» Т. Шевченка

Щоденник Т. Шевченка «Журнал» – одне зі свідчень про духовне життя поета, його вірний товариш на

засланні. Т. Шевченко почав вести щоденник 12 червня 1857 року, а закінчив 13 липня 1858 року. Він подарував його Михайлові Лазаревському, з яким познайомився в Оренбурзі.

«Журнал» цілком можна вважати своєрідним літературно-публіцистичним і документальним твором, так цікаво, змістовно й емоційно він написаний. Основними інформаційними моментами цієї пам'ятки є:

– майбутні зустрічі, які Шевченко планував, очікуючи на звільнення (з Я. Кухаренком, графом і графінею Толстими тощо);

– роздуми про трагічну долю затурканого безправного солдата «в нашем православном отечестве»;

– багато уваги приділено описові рекрутського побуту, стосунків рядового з офіцерами, деяким із земляків. Автор описує випадок, коли він відмовився пиячити з офіцерами, а вони за це написали на нього скаргу, ніби він не додержується субординації;

– все єство поета було поглинуте очікуванням офіційного звільнення, тому на початку «Журналу» він обурюється повільністю цієї процедури;

– автор щоденника думками повертається в пору своєї юності й записує роздуми про мистецтво та свої естетичні переконання, про модні течії в живописі, згадуючи з цієї нагоди своє навчання в академії мистецтв і вчителя Карла Брюллова;

– певні моменти в щоденнику є психологічною самохарактеристикою, де поет говорить про незмінність своїх переконань і свідомості: «... Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем

внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо...».

У щоденнику Т. Шевченка фігурують десятки імен друзів і ворогів, багатьом із них від дає вичерпну характеристику, захоплюючись благородством одних і обурюючись підлістю та нікчемністю інших (Усков, Бутаков, Щепкін, Лазаревські і Афанасьєв-Чужбинський та інші).

Поет хронологічно послідовно описує свою мандрівку з Новопетровського укріплення через Астрахань, яку згадує як брудне і занедбане містечко. На запрошення свого знайомого Сапожнікова він займає каюту на пароплаві «Князь Пожарский» до Нижнього Новгороду і впродовж кількох тижнів спостерігає волзькі краєвиди та пробує їх замалювати. У Новгороді Шевченка чекала неприємність: була реальна загроза, що поета могли етапом повернути в Оренбург. Тому за порадою друзів Т. Шевченко звернувся до лікаря, який установив, що поет справді серйозно хворий і подорожувати не може. Поет описує в щоденнику місто, його жителів, своє захоплення актрисою Піуновою (а потім і своє гірке розчарування в ній), радісне для нього гостювання Михайла Щепкіна, який спеціально приїхав на зустріч із Шевченком.

Часто в «Журналі» відчувається туга автора за батьківщиною, звідси мимовільне зіставлення російського та українського сел, звичаїв, моралі: «... в великорусском человеке есть врожденная антипатия к зелени... Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима. Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют... В Малороссии совсем не то. Там деревни и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов».

Велика увага в «Журналі» приділена періодові повернення в Москву, а потім і в Петербург та зустрічам поета з давніми друзями й знайомими.

Отже, крім художньо-пізнавальної, «Журнал» Т. Шевченка має публіцистичну цінність, тому що подає погляди автора на різні проблеми сучасного йому суспільного і культурно-мистецького життя.

Висновки

Українська публіцистика першої половини XIX століття, яка постала на інтересі науковців і літераторів до історичної пам'яті українців, представлена знаковими для цього періоду постатями. Автори розглянутих праць торкалися проблем громадянської совісті, освіти, виховання, відстоювали права свого народу на власну мову, літературу, оскаржували історичні кривди й утверджували історичну правду і справедливість у стосунках українського та російського народів.

Список рекомендованої літератури

1. Зеров М. Твори : у 2 т. Т. 2. Історико-літературні та літературознавчі праці / М. Зеров. – Київ : Дніпро, 1990. – 601 с.

2. Квітка-Основ'яненко Г. Твори : у 8 т. Т. 8. Літературно-публіцистичні твори / Г. Квітка-Основ'яненко. – Київ : Дніпро, 1970. – 379 с.

3. Костомаров М. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики та літературознавства / М. Костомаров. – Київ : Либідь, 1994. – 384 с.

4. Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – Київ : Дніпро, 1989. – Т. 2. – 586 с.

5. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Київ : Феміна, 1995. – 688 с.

Запитання для самоконтролю

1. Які завдання, на думку Г. Квітки-Основ'яненка («Мемуари Евстратія Мякушкина»), повинен ставити перед собою порядний письменник?

2. У якій праці П. Куліш розмірковує про міську цивілізацію і переваги хуторянської культури?

3. Яка головна думка праці М. Костомарова «Мое украинофильство в Кудеяре»?

4. В який період свого життя Т. Шевченко вів «Журнал»?

5. У чому вбачав різницю між національними характерами в українців і росіян М. Костомаров («Две русские народности»)?

Тести для самоконтролю

1. Хто є автором публіцистичних етико-моралізаторських праць «Супліка до пана іздателя», «Мемуари Евстратія Мякушкина»:

- а) Т. Шевченко;
- б) П. Куліш;
- в) Г. Квітка-Основ'яненко?

2. У якому творі Г. Квітки-Основ'яненка діє персонаж Фалалей Повинухін:

- а) «Письма к издателям»;
- б) «Письма к лужницкому старцу»;
- в) «Званные гости»?

3. В якому творі Г. Квітки-Основ'яненка даються поради і настанови щодо покликання і призначення письменника:

- а) «Мемуари Евстратія Мякушкина»;

- б) «Письма к издателям»;
- в) «Званные гости»?

4. Хто є автором публіцистичних і літературознавчих праць «Листи з хутора», «Простонародность в украинской словесности», «Характер и задача украинской критики»:

- а) Г. Квітка-Основ'яненко;
- б) М. Костомаров;
- в) П. Куліш?

5. Хто з публіцистів початку ХІХ століття був прихильником «хуторянської» філософії:

- а) П. Куліш;
- б) М. Костомаров;
- в) Марко Вовчок?

6. Яка з названих публіцистичних праць належить М. Костомарову:

- а) «Слов'янська міфологія»;
- б) «Передне слово до громади (погляд на українську словесність)»;
- в) «Листи до любезних земляків»?

7. Кому належить праця «Две русские народности»:

- а) Т. Шевченку;
- б) Г. Квітці-Основ'яненку;
- в) М. Костомарову?

8. На матеріалі творчості якого поета М. Костомаров у статті «Воспоминание о двух малярах» розмірковує про український характер:

- а) І. Котляревського;
- б) М. Петренка;

в) Т. Шевченка?

9. Кому Т. Шевченко подарував свій «Журнал»:

- а) П. Кулішеві;
- б) М. Лазаревському;
- в) М. Костомарову?

10. Хто сказав про себе так: «Мне кажется, что я точно тот же, что и десять лет назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась...»:

- а) М. Костомаров;
- б) Г. Квітка-Основ'яненко;
- в) Т. Шевченко?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте уривок із публіцистичної праці П. Куліша «Листи з хутора». Чи згодні ви з авторською думкою:

«... Треба перше двори й хати повимітувати та тоді й до більшого діла братись. А то тут нас сміттям і всяким гноем закидано, а нам, забувши про свою бідолашну господу, слідом за чужоземцем бігти!..».

РОЗДІЛ 3

Українська публіцистика другої половини XIX століття

3.1. Постать І. Нечуя-Левицького в історії публіцистики.

3.2. Українські національні справи у полеміці Б. Грінченка і М. Драгоманова: предмет дискусії, аргументація поглядів.

3.1. Постать І. Нечуя-Левицького в історії публіцистики

Окрім авторів журналу «Основа», які стали одними з перших українських публіцистів, на терени нашої белетристики в другій половині XIX століття вийшов потужний і серйозний захисник національних інтересів українців в освітній, літературній галузях та у сфері формування національної свідомості Іван Нечуй-Левицький (Баштовий).

У середині XIX століття для утримання цілості й розширення кордонів Російській імперії вже не досить було лише військової сили, а потрібна була ретельно спланована система ідеологічно-політичного впливу і морально-психологічної деградації українського населення. Новітні ординці вже не брали бранців у полон, а позбавляли їх (засобами освіти та ідеологічного тиску) рідної мови, відбирали в них історичну пам'ять, нищили культуру, розтоптували людську й національну гідність.

В умовах тотального зросійщення України над збереженням її національного й культурного життя працювали в середині 60-х рр. XIX століття всупереч Валуєвському циркуляру П. Чубинський, О. Кониський, О. Потебня, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер, Т. Зіньківський, О. Русов та інші.

Магістр богослов'я Іван Левицький після закінчення Київської духовної академії на власному педагогічному досвіді пізнав усі тонкощі перетворення українців на перевертнів, про що він писав у своїх художніх творах – «Дві московки», «Хмари», «Причеп», «Князь Єремія Вишневецький» (первісна назва «Перевертень») тощо. Особливо гостро реагував письменник на такі явища у своїх публіцистичних статтях «Російська народна школа на Україні», «Педагогічна проява в російській народній школі», «Органи російських партій», «Українська декадентщина», а також у культурологічних трактатах «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» («Сьогочасне літературне прямування»), «Українство на літературних позах з Московщиною» та інших.

Головна думка статей про школу в Україні така, що в освіті панує основний принцип – обрусеніє, і просвітньої користі школа, яка насаджує українським дітям чужі поняття чужою мовою, не має, а натомість така школа просто духовно калічить і дітей, і вчителів. Вуха пана шкільного інспектора слухають російську мову в школі, «а совість і розум нашіптують йому, що та уся офіційна педагогічна система зовсім-таки фальшива». Не розуміючи чужої мови, діти в народній школі зубрять, засвоювання науки йде важко і повільно, а праця дітей схожа на працю невільників на турецьких галерах. Та й сам учитель часто мусить розтлумачувати дітям зміст російських підручників, який може зрозуміти тільки російська дитина із російської «деревни», бо в таких підручниках ідеться про *ізбу, полаті, амбри, гумно, соху, хороводи, радуниці, красные горки* та інші речі, яких в Україні не існує. З такою «окружающей средой» ознайомити дитину неможливо, бо вона – за тридев'ять земель і її ніколи не бачили ні вчителі, ні учні, «а тим часом своя «окружающая

среда» так близька і так зрозуміла для наших хлопців ніби закрита від них чорною завісою. Закрила сю розвиваючу й обгортаючу свою сферу нерозумна рука московських та петербурзьких обрусителей».

І. Нечуй-Левицький розумів, що школа – одна з ланок в імперській системі русифікації, що ідейна платформа тотального зросійщення формується через пресу. У віці 32 років (1870 р.) письменник опублікував працю «Органи російських партій», де дослідив ідеологічні позиції російських газет і журналів, які поділив на дві категорії – європейську та консервативну (або ліберальну і московську).

У справжній демократизм навіть ліберальної преси автор не вірить, вбачаючи лицемірство в її європейських гаслах. «Де ходилося про діло австрійських слов'ян, про німецько-мадярське давлення слов'янських національностей, там вони виступали ніби лібералами, стояли за оборону слов'ян, за збереження їх національності, їх країв. Але де лише хоч трошки ходилося про слов'ян тих, які живуть під російською державою, про поляків, про українців, про німців, фінляндців, там змінjali, як той аспід, свою фарбу і кричали, щоб побити на смерть всяку національність між російськими границями, і поляків, і німців, і нас, українців, і литовців, щоб всіх поробити великорусами...».

Щодо другого напрямку – «московського», «слов'янофільського» (за І. Нечуєм-Левицьким, «слов'яноїдського»), то програма видань цілком чітка і прозора: «повернути життя Росії до старого життя колишнього Московського царства», «обрусение окраин империи», «православіє, самодержавіє, великоруська національність з її язиком».

У цій праці І. Нечуй-Левицький аналізує історичні праці М. Костомарова, присвячені взаємовідносинам Росії,

України і Польщі, і підтримує думку історика про непрозорість, нечесність московської політики щодо України. Він переконаний, що Росія використовувала стероризовану поляками Україну проти Польщі.

Немало уваги в праці приділено проблемам галицького москвофільства, яке утримувалося на гроші з Російської імперії, виконувало вказівки з Москви і було в Галичині, Буковині та Закарпатті «п'ятою колоною».

Інший антиімперський трактат І. Нечуй-Левицького (написаний під псевдонімом Баштовий) «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» був відповіддю на так званий Емський указ 1876 року. Письменник читав його в гуртку близьких кишинівських друзів. У 1878 році львівський журнал «Правда» опублікував його під нейтральною назвою «Сьогочасне літературне прямування», а в радянський час ця праця замовчувалася, не друкувалась, а критика оголосила її помилковою, суперечливою і заплутаною.

У своїй праці І. Нечуй-Левицький дає оцінку взаємовідносинам російської та української літератур, пропонує простежити в історичному минулому момент їх остаточного розходження. Велику увагу приділяє він характеристиці трьох принципів (*реальності, національності, народності*), що неодмінно повинні бути додержані в літературі будь-якого народу. Автор аналізує ці принципи стосовно української літератури, зазначаючи, що вони істотно впливають на її своєрідність. Остання частина праці – роздуми автора про «будущі часи України під московськими пазурями».

У трактаті І. Нечуй-Левицький згадує часи Київської Русі й наголошує, що література того періоду створювалася церковно-болгарською мовою і стихійно, без перешкод, поширювалася в Україні та Великоросії. У XVI та XVII століттях спільна церковно-слов'янська мова ще

досить тісно єднала дві літератури, хоча в Москві вже намітилася була опозиція проти української літератури за її наближення до європейської науки і латини.

Більший розрив почався у другій половині XVIII століття, і він був пов'язаний з іменем Ломоносова. Мова літератури, наголошує публіцист, і тоді ще була спільною, літературні жанри теж були однакові, не виходили за межі класичних форм (оди, панегірики, класичні драми), але домішок до творів літературних усе більше слів народних українських чи народних російських поклав початок розходженню в літературі, яке остаточно оформилось із появою творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича та інших. Ця літературна стежка була реальна, національна і народна, бо письменники стали говорити мужичою мовою про проблеми народу, а не російськомовного панства. Лише українець Гоголь започаткував реально-національну й народну літературу у Великоросії.

Як же тлумачить І. Нечуй-Левицький принципи реальності, національності й народності?

Реальність. Для автора література – дзеркало життя, але дзеркало «високої ціни», що відбиває життя правдиво, в естетичній обробці, збагачене вищою ідеєю. За образним кулінарним висловом І. Нечуя-Левицького, людське життя – вода, а вари воду – вода й буде. Тому письменник – як кухар, пишучи свій твір, варить свою юшку, засипає її своїми крупами і додає спецій, адже він сам є продукт суспільства, може стояти вище за нього і впливати на нього.

Публіцист критикує російську реальну школу (з часів Д. Писарева), яка оцінювала літературу як просту копію, фотографію життя. На його думку, справжній письменник переварює в душі факти життя, свій твір надихає «своїм духом, нагріває своїм серцем, наливає

своєю гарячою кров'ю, або наливає злістю, жовчю та ненавистю, обсипає сміхом сатани і запечатує печаттю свого прокльону».

Завдання українського письменника-громадянина – жити життям, інтересами свого народу, мати той народ матеріалом для творчості. На думку І. Нечуя-Левицького, література повинна відображати:

– проблеми народу вищих верств громади, українське панство, його побут, ставлення до народу, його політичні та релігійні погляди;

– література не повинна також обмежуватися охопленням суто національних кордонів. Матеріалом для неї повинні стати й інші нації – великоруси, поляки, мадяри та інші.

Національне спрямування літератури для І. Нечуя-Левицького – це не лише народна мова, а й проникнення в національний психічний характер народу, в соціальний дух нації, її демократизм, який не можуть знищити ні зруйнування Січі, ні кріпаччина, ні інші заходи царизму. Українська література не раз зверталася до історії саме тому, що в добу козаччини найповніше виявилися виразні форми республіканського демократичного урядування в Україні. Національний демократичний характер української літератури протистоїть панській і церковній літературі, польській та аристократичній літературі, російській (графи Лев Толстой, Алексеї Толстой). Українська література показала такі національні риси українця: повагу до особистості, нетерпимість до покори та слугування, прихильність до влади цілої громади, а не індивідуума. У своїй праці І. Нечуй-Левицький доводить, що свідомість народу впливає на письменника, через нього – на літературу, яка, у свою чергу, відбиває національний характер народу.

Народність. Бути національним, наголошує автор, це ще не означає бути народним. Необхідними умовами, елементами народності літератури І. Нечуй-Левицький вважає народну мову, яка повинна стати основою національної літератури; використання в літературі форм народної поезії; дух народної поезії, те почуття, яким насичена кожна народна поезія.

Торкається письменник у своїй праці й проблеми утисків українського слова з боку російського самодержавства. Насаджуючи свою мову, іронізує він, Москва забула свою ж приказку «насильно мил не будешь».

У другій частині своєї праці І. Нечуй-Левицький прагне відповісти на низку актуальних запитань, які сам формулює: «Що несе на Україну і в Білу Русь великоруська література? Чи задовольняє вона розумовий і естетичний розвиток нашого громадянства? Чи піднімає вона вгору всю масу українського народу й усієї нації, чи придавлює її вниз? Якщо великоруська література претендує стати всеслов'янською, то чи справді вона має силу обміняти себе на українську літературу і на літератури інших слов'янських народів? Чи справді вона може задовольнити українців, розвинути їх, повести по дорозі поступу краще, як своя, українська, так що заради неї треба занехаяти розвиток своєї літератури, як поетичної, так і наукової? Чи годиться великоруська панська (граф Толстой, Тургенєв та ін.) література для нашої української аристократії? Чи впізнає вона себе в тих художніх типах? Чи стане вона від того кращою? Чи дасть великоруська література для козацької старшини (інтелігенції) яку-небудь національну чи суспільну ідею?» На всі такі запитання І. Нечуй-Левицький однозначно відповідає: «Ми думаємо, що ні».

У праці автор аналізує творчість М. Гоголя, влучно, дотепно характеризує доробок Л. Толстого, І. Тургенєва, Гончарова та інших. Не заперечуючи великого значення творчості російських письменників для розвитку російського суспільства, автор підкреслює різницю в ментальності російського та українського дворянства і міщанства, вважає, що російська література українському суспільству чужа й далека своїми ідеалами, а захоплення нею може стати і шкідливим. Врешті І. Нечуй-Левицький робить висновок: «Сумно стає на душі, як подумаєш про будучі часи України під московськими пазурями... Наші московські брати-слов'яни задержать духовний зріст України на цілі віки, як задержують і свій зріст. Вони принижують наше розвиття своєю літературою, з чужою нам життя, з чужими типами... Нас задержують зумисне... Ми застаємося позаду в розвитку не тільки од Європи, але навіть і од західної слов'янщини... Україну жде погана перспектива в Росії... Україна мусить домагатися права своєї національності, свого язика в усіх школах і в громадській житні, в адміністрації, права вільної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства...».

Поява трактату «Українство на літературних позвах з Московщиною» має цікаву історію. Львівський професор Омелян Огоновський почав публікувати свою працю «Історія руської (малоруської, української) літератури» На думку І. Нечуя-Левицького, вона була «зовсім повна й систематично та науково впорядкована», а головне – у ній стверджувалося, що галицька й наддніпрянська література – єдина література, що українські землі належать єдиному українському народові. Ця «Історія» видалася помилковою лідерові ліберальної російської інтелігенції, професорові Петербурзького університету О. Пипіну, більше того, вона викликала в нього неабияке роздратування, і професор

О. Пипін надрукував у журналі «Вестник Европы» (1890) свою статтю «Особая русская литература», що була швидше публіцистичною, ніж літературно-критичною, і виявила специфічні погляди автора на нову українську літературу. До вивчення поглядів свого опонента І. Нечуй-Левицький поставився дуже сумлінно, він його цитує і коментує, а паралельно змальовує картину «обрусіння» українців, яке «йде не днями, а немов годинами, неначе в ньому спасіння не тільки Росії, але всього світу від якоїсь напасти...».

У Росії, наголошує письменник, панує гасло: «Живи сам – і нікому іншому не давай жити!». Він згадує помічену ще Грибоєдовим національну рису великоросів – «примітивну руйнуючу силу», «дух руйнування», «національну нетерпимість», яку визнавав і сам О. Пипін: «Ся неповага до інших національностей, се нехтування ними, навіть якась ненависність до них і справді й досі ще жива в великоросах і виявляється фактично й реально в притисках інших національностей, залежних від Росії». Водночас Пипін ставить під сумнів належність Галичини до української культури, йому не подобається думка про історичну єдність Галичини з Україною, він шкодує, що західні слов'яни мало люблять Росію, бо мало її знають. І. Нечуй-Левицький наголошує, що західні слов'яни доти й любили Росію, доки мало її знали, а як пізнали в часи сербсько-турецької війни, «то заспівали іншої».

У цьому трактаті автор позитивно оцінює працю О. Огоновського, характеризує й зіставляє російську та українську культури, нагадує науково доведений М. Костомаровим факт «похищення» (вислів М. Костомарова) назви Русь у південних слов'ян московськими царями. Далі автор уважно і навіть педантично оглядає культури світових народів – європейських, античного світу, досліджуючи таке поняття,

як самостійний і самобутній *історичний культурний тип*, якого вимагали від інших народів Росії великодержавні шовіністи. Він з'ясовує, що «Великоросія і російська історія не виробили й не утворили ніякого самостійного та самобутнього історичного культурного типу», що цього типу в неї «нема, ніколи не було та й не могло бути».

У своїй праці автор також характеризує виділені ним основні культурні типи людства: *китайський, еллінсько-римський, семіто-єврейський*, виявляючи при цьому глибоке знання кожної з названих культур, зокрема китайської. І. Нечуй-Левицький характеризує філософію, історію, мораль Китаю, поезію і драму, романи та повісті, наукову літературу (праці китайських учених та історії, географії, археології), освіту, релігію, ремесла і мистецтво.

Таким чином, І. Нечуй-Левицький подав у своєму трактаті дуже конкретні й наочні факти того, що з погляду освіти і культури етнічна Росія стоїть значно нижче від загарбаних нею народів. Навіть передплатників найвідоміших російських журналів «Вестник Европы» і «Русская старина» в російських губерніях набагато менше (удвічі – утричі), ніж в українських.

Знання класичних і європейських мов, широка ерудиція, обізнаність із працями істориків, філософів, етнографів дали І. Нечуєві-Левицькому можливість ґрунтовно змалювати панораму історичного становлення та розвитку національних мов на народній основі в європейських країнах.

3.2. Українські національні справи у полеміці Б. Грінченка і М. Драгоманова: предмет дискусії, аргументація поглядів

Відомими постатями в українській публіцистиці другої половини та кінця ХІХ століття були Михайло Драгоманов і Борис Грінченко, які стали основними учасниками полеміки в 1892–1893 роках.

«Я завше прожив так, що мене по меншій мірі з двох боків лаяли і навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдячне», – писав М. Драгоманов Іванові Франкові. За образним висловом самого І. Франка, Драгоманов нагадував собою «великий прапор із багатьма китицями ідей та думок». Багато діячів різних партій намагалися знайти серед них зручну й підходящу для себе, щоб, чіпляючись за неї, спробувати оголосити й увесь прапор, всього Драгоманова, своїм, а себе – його послідовником.

Найвідоміші праці М. Драгоманова такі: «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Неправда – не просвіта», «Слівце про цинізм в літературі», «Три листи до редакції «Друга», «Література українська, проскрибована урядом російським» і багато інших, а також відомі «Листи на Наддніпрянську Україну». Основним моральним кредо М. Драгоманова був афоризм, яким він завжди у житті керувався: «Чиста справа вимагає чесних засобів і чистих рук». Тому майже відразу після Валуєвського циркуляра він подав голос за введення в школах навчання рідною мовою («стаття «О педагогическом значении малорусского языка», 1866).

Б. Грінченко був молодший за М. Драгоманова на 22 роки, але він виявився достойним опонентом

шановному професорові у полеміці 1892–1893 років. Улюбленими висловами Б. Грінченка були: «Я ворог відомої приказки про «ласкаве телятко», а цілковитий прихильник до формули: виявляймо силу і матимемо що хочемо», (йдеться про приказку «Ласкаве телятко дві матки ссе»), «Ми плачемо над долею нашої літератури і освіти, а забуваємо слова: «толците и отверзется вам», забуваємо, що сила, котра гнете, ніколи не поступиться своєю властю, хіба тільки перед силою ж», «Що обставини, то обставини, а що ми, то ми!»

У радянський час Б. Грінченко був оголошений буржуазним націоналістом, шкідливим елементом старої культури, за зберігання його творів людину могли кинути в тюрму.

Найвідоміші праці Б. Грінченка – «На безпросветном пути. Об украинской школе», «Народнопросвітні книжки», «Листи з України Наддніпрянської» тощо. Хоч *полеміка* між двома видатними громадськими й культурними діячами розгорнулася в 1892–1893 роках, проте коріння її ховалось у попередніх десятиліттях.

Питання українсько-російських взаємин у літературі й політиці було вже традиційним. У кінці 80-х років ХІХ ст. Володимир Антонович (під псевдонімом «Подорожній») виклав статтю іспанця П. Хенери про негативний вплив російської літератури. М. Драгоманов захищав російську літературу і прагнув показати її позитивний вплив у Галичині.

На початку 90-х років ХІХ ст. ця дискусія знову поживалася після появи статті О. Пипіна, де він критикував «Історію літератури руської» О. Огоновського, до якої львівський науковець включив період Київської Русі. О. Пипін вважав цей період спільним для Північної і Південної Русі і наголосив, що українська мова і

українська література мали і матимуть виключно провінційне значення. Така заява Пипіна викликала гостру реакцію І. Нечуя-Левицького (Баштового), І. Франка, М. Драгоманова та інших. Наслідком цього й стала дискусія між Б. Грінченком та М. Драгомановим.

У центрі полеміки були українська література, перспективи її розвитку та відносини з літературою російською. Дискусія торкалася також політики й становища України та українців у Російській імперії.

У чому ж суть розходжень між двома діячами культури? Вони були передусім представниками різних поколінь і висловлювали погляди кожен свого покоління (пам'ятаємо, що Б. Грінченко народився, коли М. Драгоманов уже закінчив університет). М. Драгоманова часто звинувачували, зокрема й Б. Грінченко, що він не прагнув, аби Україна була окремою самостійною державою. Це не зовсім так, бо Драгоманов вважав, що Україна в тодішніх умовах (економічна відсталість, політична залежність, духовне нищення, русифікація тощо) просто не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому основне завдання всіх політиків він вбачав у проведенні культурно-просвітницької роботи серед народу, в ознайомленні його з європейською культурою цивілізованих народів. Засуджуючи русифікаторську політику царизму, М. Драгоманов високо цінував культуру й літературу росіян, вважаючи їх мостом між європейською та українською культурами. М. Драгоманов засуджував і терористичні та революційні форми боротьби, зокрема російських народників, вважаючи, що суспільство повинне розвиватися еволюційно й гуманно.

Нове покоління, зокрема й Б. Грінченко як виразник його позиції, теж вважало, що в політичному плані Україна ще не має належних умов для боротьби за державну

незалежність, а повинна задовольнятися автономією. Але воно більш рішуче виступало за наполегливу роботу з піднесення національної свідомості українців, за поширення знань про українську мову, історію та культуру, за українізацію народу для його ж консолідації, для подолання роз'єднаності між інтелігенцією і селянством. Молоде покоління українських діячів у 1891 році створило таємне братство Тарасівців з осередком у Харкові, яке виступало за визволення українського народу від російського панування. Засновниками і членами братства були Б. Грінченко, І. Липа, М. Міхновський, М. Коцюбинський, В. Самійленко, М. Вороний та інші. Головною ідеєю братства була боротьба проти помосковлення України. Саме її пропагував і відстоював Б. Грінченко в своєму циклі статей «Листи з України Наддніпрянської». У програмі братства Тарасівців зазначалося: «Ми мусимо дбати про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, в літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, які живуть на Україні. Так кожен із нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському».

У кожного з полемістів були сильні й слабкі сторони: М. Драгоманов був сильніший в аналізі історії, історичних умов розвитку України, світової культури. Проте він довгий час жив поза Україною і не міг добре знати специфіки українських реалій, як знав їх Б. Грінченко, який, працюючи на ниві українського просвітництва, відчував, якої великої шкоди завдає Україні русифікаторська політика царизму.

«Листи» Б. Грінченка (їх лише 18) є обвинуваченням проти старих українофілів (М. Костомаров, П. Куліш), які писали двома мовами і

мали, за Б. Грінченком, дві душі. Тодішні письменники дивним чином поєднували любов до рідного краю і любов до російського режиму, турботу про мужицьку просвіту з вихваланням кріпацтва, повагу до своїх національних прав зі зневагою до прав тих самих ляхів. «Тим усе це погоджувалося, що в тодішньому українському діячеві сиділо дві душі: одна українська, а друга – російська. Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного краю, любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство». Плутанину з національними поглядами міг розрубати лише геній. Ним став Т. Шевченко, якого автор листів називає батьком нашого національного самопізнання.

Б. Грінченко вказує на розрив між інтелігенцією й народом і вважає основним завданням для письменника подолати його. Українська інтелігенція інертна, пасивна, вона допомагає владі русифікувати власний народ. Критикуючи письменників, які писали російською мовою («московська мова – московські думки»), Б. Грінченко згадує І. Котляревського, Г. Квітку, П. Куліша, П. Гулака-Артемовського, М. Гоголя та інших.

Відкидаючи схилення перед російською культурою, яку вихваляв М. Драгоманов, Б. Грінченко вимагав абсолютної незалежності у сфері культури: «Українська література не була, не є і не буде часткою чи наростом од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ». Пояснюючи ставлення до всього російського, Б. Грінченко не проголошує ворожнечі до нього, але вважає, що «доки існує гніт національний, доти національність гнічена обурюватиметься проти національності тієї, що гнітить».

Лише в десятому листі Б. Грінченко вперше згадує М. Драгоманова й аналізує його статтю «Література російська, великоруська, українська і галицька», в якій М. Драгоманов вважав, що існує одна «общеруська» література, а літератури великоруська, українська і галицька – лише частини єдиного цілого. Б. Грінченко порівнює таку позицію з поглядами М. Костомарова («для домашнього вжитку»), вважає її безпідставною, ненауковою, нелогічною і досліджує, що ж привело М. Драгоманова до такої дивовижної теорії.

Сам М. Драгоманов із Б. Грінченком ніколи не зустрічався, довго не знав його справжнього прізвища, сприймаючи Вартового, Чайченка і Вільхівського як різних людей. Щодо питання ставлення українців до російської літератури вони вперше полемізували у львівській «Зорі» у 1888–1889 роках. М. Драгоманов став на захист критикованих Б. Грінченком письменників, яким Грінченко-Вартовий закидав двоєдушність. Він підкреслював, що російською мовою часто висловлюються українські демократичні ідеї, навіть захищав російську політику стосовно України, шукав позитивні моменти (визволення від польсько-турецького ярма), навіть запевняв, що Катерина II «дуже була популярна серед нашого народу, як й інтелігенції». Заперечуючи сепаратистські настрої молодих політиків (і Б. Грінченка насамперед), М. Драгоманов вважав, що «автономія політична й національна можлива й без державної відрубності».

На розвиток літератури М. Драгоманов мав свої погляди. Він доводив, що існує одна література для інтелігенції, спільна для росіян та українців, і друга література – народна, українською мовою.

Головні думки останніх «листів» Б. Грінченка такі:

– щоб бути освіченими, українці, окрім Т. Шевченка, повинні знати не лише Пушкіна та Лермонтова, а й Шекспіра, Гете та інших світових письменників, однак залишатися треба *собою*;

– слід знати іноземні мови, через російську мову зі світовою літературою знайомитися не варто, адже російські переклади бувають далеко не найкращі;

– необхідно перекладати світову літературу українською мовою, але її (мову) потрібно постійно вдосконалювати;

– в українських сім'ях повинна панувати українська мова, вдома діти повинні говорити рідною мовою;

– незгода з Драгомановим, який вважав, що українська література не виходить «із простолюдних меж», акцентування на тому, що в українців є і наукова література, зокрема «Записки наукового товариства імені Т. Шевченка», політичні часописи, літературно-наукові видання;

– заперечення думки Драгоманова, що Шевченко, мовляв, не думав про самостійну українську літературу, бо свої повісті писав по-московському: Шевченко писав їх у неволі зі спеціальною метою – заробити грошей у журналах;

– серед названих Драгомановим причин, які не дають добре розвиватись українському письменству (політична неволя, реакційні думки в галицького громадянства, неосвіченість українських письменників у Росії тощо), Б. Грінченко виділяє ще одну – національну несвідомість інтелігенції в Україні російській;

– лояльність до «путящих людей» і в народовському, і в радикальному таборах;

– докори М. Драгоманова не завжди йдуть на користь, «бо самими докорами вгору духа не піднімеш, хіба приб'єш»;

– солідарність із думкою М. Драгоманова, що «наші письменники, як і всі росіяни, дуже мало користуються з чужих мов і здебільшого вдовольняються попсованими від цензури неповними московськими перекладами.

Отже, в центрі полеміки перебувало все ж національне питання, а культурна й літературна незалежність, на думку учасників дискусії, приводила до незалежності й політичної. М. Драгоманов і Б. Грінченко говорили також про проблеми національної самосвідомості, національної справи у цілому. Щодо цього їх позиції були різні, а часом – протилежні. Спочатку їх словесна дуель не відзначалася толерантністю, але згодом, переконавшись, що вони уболівають за єдину справу, полемісти порозумілися.

Висновки

Отже, ХІХ століття, особливо друга його половина і зокрема 80–90-ті роки, пройшли в гострих дискусіях українських публіцистів про роль та значення освіти для народу, освіти рідною мовою, про необхідність формувати в суспільстві національну самосвідомість. Публіцисти Баштовий (І. Нечуй-Левицький) і Вартовий (Б. Грінченко) виступили проти державної політики русифікації, нав'язування українцям чужих їм історико-культурних та духовних цінностей, які мали і мають нині згубні для українського народу наслідки.

Список рекомендованої літератури

1. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною: Культурологічні трактати / І. Нечуй-Левицький. – Львів : Каменяр, 1998. – 256 с.
2. Чернописький М. Баштовий української нації / М. Чернописький // Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною. – Львів : Каменяр, 1998. – С. 3–26.
3. Приходько І. Нечуй-Левицький проти «обрусенія» народів / І. Приходько // Березіль. – 1997. – № 9–10. – С. 155–165 ; 1998. – № 5–6. – С. 170–190.
4. Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – Київ : Інститут української археології НАН України, 1994. – 285 с.

Запитання для самоконтролю

1. Яку головну думку висловив І. Нечуй-Левицький у працях «Російська народна школа на Україні» та «Педагогічна проява в російській народній школі» щодо шкільної освіти в Україні?
2. Які три принципи, на думку І. Нечуя-Левицького, повинні бути додержані в українській літературі?
3. Які три основні культурні типи людства виділяє І. Нечуй-Левицький у праці «Українство на літературних позовах з Московщиною»?
4. Яке питання було основним у полеміці (1892–1893 рр.) між Борисом Грінченком та Михайлом Драгомановим?
5. Які головні думки циклу праць Б. Грінченка «Листи з України Наддніпрянської»?

Тести для самоконтролю

1. Хто є автором статей «Російська народна школа в Україні», «Педагогічна проява в російській народній школі»:

- а) Б. Грінченко;
- б) М. Драгоманов;
- в) І. Нечуй-Левицький?

2. Яка з названих публіцистичних праць належить І. Нечуєві-Левицькому:

- а) «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини»;
- б) «Листи з хутора»;
- в) «Супліка до пана іздателя»?

3. Під яким псевдонімом опубліковано частину праць І. Нечуя-Левицького:

- а) Вартовий;
- б) Баштовий;
- в) Сивенький?

4. Які три принципи літератури проголошує І. Нечуй-Левицький у своєму антиімперському трактаті «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини»:

- а) реальність, народність, національність;
- б) реальність, фактографізм, етнографізм;
- в) соціальна спрямованість, реалізм, побутописання?

5. У якій праці І. Нечуй-Левицький характеризує три виділені ним основні культурні типи людства і один із них (китайський) детально аналізує:

- а) «Органи російських партій»;

- б) «Сьогочасне літературне прямування»;
- в) «Українство на літературних позвах з Московщиною»?

6. У яких роках відбувалася полеміка між Б. Грінченком і М. Драгомановим:

- а) 1892–1893;
- б) 1892–1895;
- в) 1895–1897?

7. Чийм улюбленим висловом був такий: «Що обставини, то обставини, а що ми – то ми!»:

- а) М. Драгоманова;
- б) Б. Грінченка;
- в) І. Нечуя-Левицького?

8. Стаття якого російського науковця викликала гостру реакцію Баштового, І. Франка та інших діячів культури і спричинила дискусію:

- а) В. Белінського;
- б) О. Пипіна;
- в) М. Добролюбова?

9. Який із названих циклів статей належить перу І. Грінченка:

- а) «Листи з України Наддніпрянської»;
- б) «Листи на Наддніпрянську Україну»;
- в) «Листи до любезних земляків»?

10. Скільки «листів» входить до циклу статей Б. Грінченка:

- а) 18;
- б) 20;
- в) 22?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте значення гасла, яким керувався у своєму житті М. Драгоманов:

«Чиста справа вимагає чесних засобів і чистих рук».
Як ви ставитеся до такого кредо?

РОЗДІЛ 4

Особливості публіцистики 80–90-х років XIX століття

- 4.1. Публіцистичний доробок Павла Грабовського.
- 4.2. Фейлетонна спадщина О. Маковея.
- 4.3. Економіка, освіта, суспільство, національні проблеми в публіцистичних працях І. Франка.

4.1. Публіцистичний доробок Павла Грабовського

Дискусії між Баштовим і О. Пипіним, Вартовим і М. Драгомановим дали поштовх в українській публіцистиці 80–90-х років XIX століття для серйозного обговорення українських національних проблем, включаючи питання освіти й виховання молоді, проникнення в загадки й закономірності історичного розвитку суспільства, економічних, політичних процесів тощо. Автори публіцистичних творів продовжували удосконалювати жанри відкритого листа, нарису, фейлетону, аналітичної та оглядової статті тощо.

Однією з помітних постатей у публіцистиці та літературній критиці цього часу був Павло Грабовський, який свої матеріали підписував *Панько П. Г.*, *Павло Граб* тощо. Відірваний волею обставин (із 38 років життя 16 років він провів на засланні в Східному Сибіру) від України, він не поривав зв'язків із батьківщиною, активно друкувався в журналах «Зоря», «Народ», «Жите і слово» та інших часописах. Це була львівська періодика, яка прихильно надавала місце статтям письменника-засланця на своїх сторінках. Це, зокрема, спогади про близьких та знайомих («Надія Костева Сигида», «Споминки про д-ра В. Александрова»), праці полемічного характеру («Слівце на слівце», «Лист до молоді української»), статті,

які свідчили про політичні та суспільні переконання П. Грабовського («Дещо до свідомості громадської», «Дещо в справі жіночих типів»), а також літературно-критичні статті («Дещо про творчість поетичну», «Московські переклади творів Т. Шевченкових. Огляд») та кореспонденції із заслання («Коротенькі вістки з Сибірі», «На далекій півночі», «З далекої півночі») та інші.

У більшості з них автор розкриває свої переконання, подає власний погляд на становище українського народу в сферах освіти, економіки, політики, красного письменства, виховання молоді тощо. Так, у статті «Лист до молоді української» П. Грабовський, відкрито звертаючись до сучасників, пропонує гасло, під яким необхідно гуртуватися громадським діячам: європейство на українському ґрунті. Автор статті пропонує власну систему заходів для здійснення цієї мети:

- поширення серед українців ідей радикалізму;
- утворення гуртків і товариств, заснування бібліотек та розповсюдження українських книжок із метою формування в людей національної самосвідомості;
- заснування грошових фондів для видавництв, проведення літературних агітаційних заходів тощо.

Первісне завдання, на думку П. Грабовського, – створити осередок, який би став свідомим проводом громади до незалежності в усіх сферах життя. Автор праці не погоджується з тією думкою, що не слід надсилати статей і художніх творів до народовських часописів у Галичині, як пропонував М. Драгоманов, оголосивши їх політику хибною. «Не цуратись, а поліпшувати власною участю, – отака наша думка», – наголошує П. Грабовський.

Приділяє увагу автор і питанню стосунків із москвофілами («ніяких зв'язків у межах літературних, хоч і може траплятися часом солідарність у справах суспільно-політичних»), перекладацькій справі у літературі (класика,

громадські проблеми як домінанта). Він наголошує, що на даний момент «потрібна, на мою думку, література біжуча, публіцистична, відповідаюча пекучим злобам години», а літературна критика повинна бути гострішою, проблемнішою, а то вона «все ще не вийшла в нас якось за межі бібліографії». Вся праця, на думку П. Грабовського, повинна здійснюватися «на ґрунті українському, кого народу українського, в мові українській».

Праця «Дещо про освіту на Україні» присвячена аналізу умов, у яких перебуває школа. Основні положення статті такі:

– «... по деяких кутках України, а переважно в неземських губерніях південно-західного краю... справа шкільництва поставлена тут в найгірші умови, дійшла до останнього упадку...»;

– «... школа церковно-приходська цілком далека від цілей справді просвітніх, а навпаки, застоює безпросвітну темноту та неучтво...»;

– «... школа на Україні дуже лиха і з боку щиро національного, бо не навчить нічому путньому, крім дикої нестерпучості та «мракобесия»; «сіє поміж людьми обмоскалення та темряву»;

– «... духовенство на Україні не грало в останні часи доброї ролі ні з боку національного, ні з боку загальнопросвітнього».

У відомій статті «Дещо про творчість поетичну» П. Грабовський висловлює погляди на завдання і роль художнього слова, критикує теорію «штуки для штуки» (мистецтво для мистецтва), вимагаючи від поезії «гуртової суспільної роботи»: «Поезія мусить бути одним із чинників поступу загальнолюдського..., засобом боротьби із світовою неправдою, смілим голосом за всіх пригноблених та окривджених».

У статті «Слівце на слівце» П. Грабовський висловлює незгоду з Б. Грінченком в оцінюванні ним декого з російських письменників. Підтримуючи добродія Вільхівського в тім, що українській інтелігенції бракує національної самоповаги, він все ж не згоджується з його міркуваннями про недоцільність для українського читача знайомитися з творами російських письменників, зокрема Решетнікова. П. Грабовський вважає, що низькопробна українська література («торбини реготу») ганьбить українське письменство і може відштовхнути читача від подальшого знайомства з національною літературою взагалі.

Справжньою духовною трагедією позначена стаття «Надія Костева Сигида (сумна споминка)», надрукована І. Франком у журналі «Житє і слово». У ній автор зворушливо розповідає трагічну історію життя і боротьби своєї товаришки, яка загинула в ув'язненні під час протесту.

Перебуваючи у Вілюйську, П. Грабовський написав велику статтю «Микола Гаврилович Чернишевський» до п'ятиріччя з дня його смерті, використавши спогади людей, які особисто знали письменника. Він розповідає біографію Чернишевського і зупиняється на його літературній творчості й публіцистиці, за яку той був заарештований і засуджений до п'ятнадцяти років каторги.

Є в П. Грабовського низка статей про життя і творчість Т. Шевченка. Кілька з них (російською мовою) були опубліковані в газеті «Сибирский листок» у місті Тобольську, де в ті роки перебував поет. Він прагнув ознайомити читачів із постаттю українського генія, визвольним духом його творчості, популяризувати його волелюбні ідеї («Тарас Григорьевич Шевченко», «Памяти Т. Шевченко» тощо).

Цікава стаття П. Грабовського «Московські переклади творів Т. Шевченкових», що починається гірким констатуванням несправедливого ставлення російської критики до українських перекладів з інших мов: «Ніколи ще не доводилося мені читати прихильних відзивів критики московської про українські переклади з чужих мов; противно: погорда та глузування завжди були нагородою наших перекладачів. Святий знає, на якій такій підставі виробився серед москалів погляд, що наша мова придатна лишень до уличної лайки, п'яного базікання чи пташиного воркування закоханих, але цілком вбога та недотепна, щоб висловити ті високі думки та почуття, які подибуємо у Шекспіра, Байрона, Шиллера тощо. Хто з нас не чув такого сміливого суду, кому він не натуркав ушей? Незграбний вираз, ця або інша хиба одного чи другого письменника ставилися в провину всьому письменству та мові, давали привід галасувати про нашу загальну недотепність та вбожество. Незважаючи на ту лиху долю, в якій довелося розвиватись українському слову, незважаючи на ті штучні безперестанні перешкоди, що ставила на шляху органічного розвитку ворожа рука наших добродіїв, ми, однак, не вмираємо й не бажаємо вмирати, маємо літературу, правда не дуже ще багату, та нехай і вороги наші не пишаються... Кому багацько дається, з того більше й питають; хто гарбав власними жменями до кишені і відси, й відти, хто мав хоч яке будь право господарювати в себе вдома по-своєму, той мусить і другим більш дати, і відповісти докладніше».

П. Грабовський розглядає в статті книгу перекладів поезій Т. Шевченка російською мовою, висловлює обурення рівнем тих перекладів, які не здатні відтворити дух і художню красу першотворів: «І це ті добродії, що дорікають нам завжди нашою недотепністю, глузують з

українського письменства та мови, вказують нам межі творчості словесної! О, побила б вас сила Бога!»

«Цікава річ: взялися за переклади поети більш або менш визначні в письменстві московському, а проте що за нікчемна та бездарна праця вийшла!... Чого ж вони спіткнулися на творах Шевченкових, чого їх переклади в даному разі такі невдатні та безсилі?»

Перекладати Шевченка не така легка робота, як, очевидно, здавалося поетам московським, які не перекладали, а швидше переписували його на свій лад. Та дуже добрий переклад Тарасових творів на московську мову, по нашій думці, ледве чи й можливий, навіть тоді, коли б за працю взявся геній, рівнодушний Шевченкові. Природна краса та снага кожної окремої країни, як саме духовна міць та краса кожної окремої народності, можуть бути виспівані вповні та найти цілком придатний вираз для себе або, як кажуть, втілитися – тільки в рідних звуках даної країни та народності, – всяка друга мова тут буде недовершеною чи навіть безсилою...».

П. Грабовський переконаний, що саме творчість рідною мовою надала Шевченкові світового значення. Безумовно, вважає автор статті, якби поет пішов «по слідах багатьох талановитих українців», які писали російською мовою, він би теж був не останнім поетом, але не мав би того космополітичного значення. Хоч Є. Гребінка і написав п'ять томів московською мовою, відомим він став завдяки творам, написаним українською мовою.

Стаття «Дещо до свідомості громадської» була написана під впливом звістки про заборону в Галичині журналу «Зоря» та громадської байдужості до цього кричущого факту: «Ми так байдужі та безжурні з боку громадянського, що не зрушиш ніякими гарматами; ми перетерпимо ще й не таку наругу, як заборона невинніших прояв рідної мови, – о, в нас шкура товста на це занадто!»

Навіть демократичне Франкове «Житє і слово», на думку П. Грабовського, «могло б уділяти більше місця питанням та справам рідного краю. Не редакція, звичайно, тому виною, а наше власне недбалство та лінощі, наша українська безінтересованість до появ світового руху, що ми не відгукуємося навіть на готове, не маємо сили та жвавості приложити рук до діла, другими навіть начатого...».

Ще одну проблему окреслює автор статті – проблему переселенців «із нашої «благословенної» України». Він наводить статистику, вміщену в багатьох сибірських та інших російських газетах, скільки душ, родин вирушають на Амур, у Тюмень, в Єнісейські краї тощо. Умови їх переїзду жахливі, їх везуть на баржах в антисанітарних умовах, вони в основному з Полтавщини. Їх кривдять місцеві жителі, дурять «міські жмикрути та дурисвіти», обирають безсоромними цінами. Переселенці харчуються сухарями, а часто змушені просити милостині, хоча існують спеціальні переселенські комітети і має надаватися переселенцям матеріальна допомога. Основна причина цього явища – «землі своєї не маємо». Аналізує автор і економічні передусім для України наслідки масового переселення, становище цукрової галузі, хліборобства загалом: «все... прямує нині до того, щоб, з одного боку, – відіпхнути цілком мужика від землі та хліборобства, а з другого – зробити його підневільним наймитом». Автор доходить висновку, що доки політики сперечаються про те, «чим нам бути» і як далі жити, українці покидають рідну землю і «тиняються по всіх світах зі своїми кричущими, насущнішими потребами – землі та незалежності».

Таким чином, у поле зору П. Грабовського як публіциста потрапляли злободенні для українського суспільства проблеми: освіти, роботи для рідного краю,

європейських орієнтирів, завдань письменника, значення національних духовних і культурних цінностей, а також соціально-економічне та переселенське життя.

4.2. Фейлетонна спадщина О. Маковей

Серед небагатьох українських авторів, які працювали в жанрі фейлетону, вирізнявся своїм талантом сатирика й насмішника Осип Маковей, який після закінчення філософського факультету (філологічного) у Львівському університеті та служби у війську працював журналістом, редактором, співробітником багатьох газет, був блискучим публіцистом-фейлетоністом. Частина фейлетонів письменника увійшла до збірок художньої прози, це, зокрема, збірка «Примруженим оком» (1923), у творах якої автор торкається проблеми освіти та виховання, стосунків між учителями й учнями (автор багато років був педагогом), депутатами і виборцями, спостерігає за діями поліції, різних громадських діячів та політичних партій, які на словах турбувалися про суспільне добро, а насправді дбали лише про себе.

Наприклад, у фейлетоні «Як Шевченко шукав роботи» автор змушує ожити на портреті самого поета і податися на пошуки роботи, бо, як відомо, саме ім'я не гарантує заробітків. Шанований на словах поет потрапляє в бюрократичне суспільне болото, бо, виявляється, до померлого Шевченка чиновники ставляться набагато краще, ніж до живого, тому що мертвий не завдає клопотів. Патріоти-шанувальники відмовляють поетові у багатьох посадах – в редакції, в посольстві, у викладацькій справі тощо, бо... він не член націонал-демократичної партії, бо не доктор і не громадянин Австрії, бо не знає німецької мови і не має відповідної кваліфікації навіть на те, щоб аналізувати та розуміти власні твори – тому й

доцентом університету йому бути не можна. Навіть пан Грушевський не дав йому роботи в науковому товаристві, бо він не є його дійсним членом і не має публікацій у «Записках НТШ». На зауваження Шевченка, що товариство все ж назване на його честь, професор Грушевський по-королівськи відповідає: «Се інше діло! Товариство ім. Шевченка – се я, а ви – тільки фірма!» Автор фейлетону насміхається над формальностями, у полоні яких постійно перебуває суспільство, поступово перетворюючись на бізнесменів від освіти, науки, мистецтва і живучи за законами вигоди. Та й мертвого поета зручніше й дешевше шанувати словесно, ніж подбати про нього ще тоді, коли він живий і потребує реальної допомоги (у Б. Грінченка на цю саму тему є фейлетон «Як я вмер»).

Проблемі стосунків депутатів із виборцями присвячений фейлетон «Вдячний виборець», в якому дається портрет посла до парламенту пана Колодинського, який замість працювати, місяцями лікується в Італії від невідомої хвороби (званої в народі як лінивство). Повернувшись до Відня, він застав на столі вдома купу листів і газет – і відчув знайому слабкість. В одному листі виборець, секретар суду, дякував йому за послугу, яку депутат для нього начебто зробив. Це був верхній лист купки. Лист на самому споді вияснив справу, бо в ньому виборець просив допомоги у влаштуванні на кращу посаду, бо діти вирости і їм потрібно вчитися. Було зрозуміло, що справа вирішилася сама по собі, без втручання пана посла, але він із гідністю відповів прохачеві листом, що допомогти йому було нелегко, але у Відні до голосу пана посла дослухалися й допомогли.

Фейлетон «На суді» присвячений проблемі взаємин молодого і пихатого вчителя з учнями, які бачать його наскрізь, знають пікантні подробиці його приватного

життя і діляться враженнями від нього з друзями, не вибираючи делікатних висловів. Вчитель у фейлетоні їде на нове місце роботи і у вагоні поїзда його майбутні учні читають вголос листа від друзів, які описують вчителя та його війну з гімназистами, через яку він покинув попереднє місце роботи. Корисно, напевне, вчителеві дізнатися, що і як говорять про нього учні, й зрозуміти, що діти – об'єктивні, непідкупні судді.

Як переконуємося, фейлетонам О. Маковея властива яскрава емоційна виразність, дотепність, насиченість літературно-художніми виражальними засобами. Беручи до уваги конкретні окремі факти реального життя суспільства, автор підіймається над ними, узагальнює саму сутність явища і надає йому типовості. Необхідно пам'ятати, що в цей час у київській газеті «Рада» працював талановитий фейлетоніст, поет, драматург і прозаїк Спиридон Черкасенко в рубриці «Маленький фейлетон», підписуючись псевдонімом «Провінціал».

4.3. Економіка, освіта, суспільство, національні проблеми в публіцистичних працях І. Франка

Іван Франко – знакова постать не лише в художній літературі, а й у політиці, науці, громадському житті України. Його ім'я в радянський час згадувалося лише з більшовицьких позицій, а значна частина його поглядів і переконань замовчувалася, перекручувалася, деякі позиції оголошувалися помилковими. Тому сьогодні важливо знати справжні погляди І. Франка на національні питання, на методи перетворення суспільства, його ставлення до класової боротьби, марксизму, соціалістичного руху, про які він писав у численних наукових і публіцистичних працях, в аналітичних статтях. Важливі його естетичні

погляди на роль і завдання літератури та літературної критики, на мовне питання.

Серед найцінніших і замовчуваних багато десятиліть публіцистичних праць І. Франка – його статті «Одвертий лист до галицької української молодезі», «Поza межами можливого», «Двоязичність і дволичність», оповідання «Хома з серцем і Хома без серця», статті «До історії соціалістичного руху», «Поезія і її становисько в наших временах» тощо. Вражають ерудицією, бездоганною логікою, переконливістю його праці «Література, її завдання і найважливі ціхи», «Що таке поступ?», «Що то була панщина?», «Чи вертатись нам назад до народу?» та інші.

У праці «Одвертий лист до галицької української молодезі» (1905) І. Франко говорить про те, що українці стоять перед вибором: піти шляхом національної гідності та свободи чи залишатись і надалі у рабстві й відступництві. Автор говорить про шовіністично-імперську політику Росії щодо інших народів і застерігає, що лише тоді, коли ці народи здобувалися на масовий спротив – від ідейного опору діячів національної політики та культури і до побутового ігнорування кожним російської мови, звичаїв і порядків, – лише тоді вони отримували шанс до незалежності (Польща, Фінляндія, Литва та інші). Українці ж, на жаль, – це щось інше. Частина української інтелігенції, особливо з покоління М. Драгоманова, у душі визнавала себе з роду українцями, а за національністю – росіянами. Хвороба малоросійства роз'їдала український національний характер від часів татаро-монгольських, а наслідком цієї хвороби стали віки суцільної покори і зрадництва. На думку І. Франка, перед українською інтелігенцією стоїть відповідальне завдання – «вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм,

здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпірний на асиміляційну роботу інших націй...». Іван Франко бачив моральну слабкість і безхарактерність земляків, тому запоруку піднесення та визволення нації вбачав у моральному їх переродженні, у виробленні безкомпромісності, а це може бути результатом праці багатьох поколінь.

У 1900 році в статті «Поза межами можливого» І. Франко ставить перед сучасниками запитання: «Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені з-під його впливу? Які цілі слід, а які не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі?»

Основні положення цієї праці такі:

– І. Франко втручається у суперечку між прихильниками «жолудових ідей» і національними «ідеалістами» (між прихильниками економічного визволення та прибічниками національно-політичного визволення) і висловлює думку про те, що при усуненні економічного визиску необхідно позбутися насамперед «чужих» визискувачів, а вже потім «своїх» і робить висновок: «жолудові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності»;

– із сарказмом оцінює автор теорію «малих діл» прихильників політичного й соціального спокою, які, посівши вигідне становище в суспільстві, бояться втратити комфорт і власний достаток;

– автор критично ставиться до свого вчителя М. Драгоманова, думки якого про необхідність «міститися українству під одним дахом із російством» зденаціоналізували значну частину української інтелігенції, посіяли відчуття вторинності, меншовартості;

– І. Франко застерігає сучасників від захоплення марксизмом, робить висновок про те, що матеріалістичний світогляд є забобою, який сковує волю і дух людини. А щоб цього не сталося, потрібно вийти «поза межі можливого» – не впасти у залежність від матеріального, не спокуситися його вигодами і ситістю.

У своїй праці «До історії соціалістичного руху» (1904) І. Франко подає дві протилежні оцінки соціалізму, які формулювалися вченими на початку ХХ століття: як руху, що претендує на досягнення земного щастя, і як руху, який загрожує знищити всі досягнення цивілізації, загальмувати розвиток цілого народу й окремої особистості. «Соціалізм сьогодні, – писав І. Франко, – особливо для нас менше освічених його прихильників, має далеко більше характер релігії, опертої на непорушних догмах та на культурі осіб, аніж характер науки». У статті він досліджує витоки марксизму і доводить, що «Маніфест комуністичної партії» Маркса є плагіатом, що більшість думок вкрадена ним з іншого маніфесту – французького соціаліста Віктора Консідерана, який, на думку І. Франка, краще розумів закономірності розвитку суспільства. «Програма державного соціалізму, – наголошував автор статті, – аж надто пахне державницьким деспотизмом і уніформізмом, що проведений справді в життя, міг би стати великим гальмом розвитку або джерелом нових революцій».

Іронізуючи з окремих положень маніфесту Маркса, в яких поєднувалося непокєднуване (однакова примусова праця для всіх, заведення промислових армій, особливо для рільництва – і розвиток особистості), І. Франко зазначав: «Хто потрафить віднайти в так організованій суспільності якийсь свобідний розвій одиниці, сей докаже певно дуже великої штуки».

В оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця», яке має виразні публіцистичні риси, автор зосереджує увагу на діалогах героїв (прийом багатьох філософів), які відстоюють кожен свій погляд на розвиток справедливого суспільства. Виразник позиції автора, Хома Галабурда (без серця) не згоджується з думкою опонента, що «революція одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами». Він відкидає саму постановку питання: клас бідних проти класу багатих, на якому ґрунтувалася теорія класової боротьби. Не там, вважає він, слід шукати ворога: «Наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива».

Таким чином, автор закликає до морального самовдосконалення, до роботи над собою, до підняття культурного й духовного рівня, до фізичної праці на самого себе. Як людина розсудлива, Хома Галабурда вбачає в соціалістичному русі, прихильником якого був Хома Бідолаха (з серцем), роздмухування ворожнечі й ненависті, можливість кровопролиття.

В іншому публіцистичному творі «Що таке поступ?» (1903) автор осмислює у всесвітньому масштабі питання розвитку цивілізації, прогресу і доходить до думки, що «маючи блага цивілізації, людина стала досягати більшого, жити комфортніше, то, значить, поступ веде до добра, але, йдучи дорогою поступу, люди щось знаходять на тій дорозі, а щось і втрачають неминуче, іноді те, що накопичувалося сотні років». Автор підкреслює, що сьогодні лежать пустелями гнізда давніх цивілізацій – Вавилон, єгипетські піраміди, руїни грецьких храмів. Навіть грізна і славна Київська Русь упала під ноги монголо-татарам. Відкриття Америки й освоєння її земель

привели до нищення тубільної цивілізації. Поступ не йде рівно, а хвилями, коли чергуються поступ і регрес, тому «поступ виростає на могилах, як пшениця на зораній землі».

У своїй праці І. Франко поділяє погляди відверто релігійного поета Й.-В. Гете: «Як у природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений Йоганн Гете, а то голод і любов. Голод – се значить матеріальні і духовні потреби чоловіка, а любов – се те чуття, що здружує чоловіка з іншими людьми. Людського розуму в числі тих кондукторів нема і певно, ще довго не буде».

У праці «На склоні віку» (1900) автор не лише намагається підбити підсумок століттю, що минуло, а й осмислює досягнення цивілізації взагалі. Публіцистичні й філософські праці І. Франка початку ХХ століття – це свідчення відходу автора від віри у всеперемагаючу силу науки, раціонального пізнання, у невпинний і позитивний прогрес. Оптиміст Іларіон, один із персонажів діалогу, вважає ХІХ століття століттям емансипації, великої праці, колосальної боротьби. Його опонент, песиміст Зенон, вважає, що всі здобутки ХІХ віку – фальшиві, пусті: звільнення селян із кріпацтва, робітничі досягнення – це крок до ще більшого зубожіння. Всі революційні теорії звільнення пролетаріату – це облуда і затуманення народу: «У судочинстві і адміністрації систематично виплекано небачену бюрократію, надзвичайно розгалужену й дорого оплачувану... І не дивно, що на споді тієї славленої емансипації сидить нужда, пролетаризація мас, дегенерація цілих поколінь».

Що дала людству наука? «Виemanсипувалася від догм та формул нібито і пішла ритися в дрібницях». Видобула масу фактів, інформації, але не дала пізнання істини. «А що нам з того? Чи, знаючи се все, ми робимося

мудріші? Ні, ми робимося мішками, в які напаківано всякого сміття, а для життя, для дійсної життєвої боротьби ми нездалі».

Стаття «Чи вертатись нам назад до народу?» (1881) написана з приводу публікацій ідейного опонента І. Франка І. Наумовича, який висловив ті самі думки, що й І. Франко, на три роки пізніше за Франка. Але якщо Франка за них лаяли і звинувачували, то І. Наумовича хвалили і дякували як за дуже актуальні. Що ж то були за думки? Йдеться про галицьку інтелігенцію. Що ж саме повторив за Франком його опонент, приписавши думки собі? А саме:

– машинізація витісняє робочі руки і посилює тенденцію до еміграції;

– селяни втрачають землю і пролетаризуються;

– урядові не вигідно давати освіту селянам, а в разі навчання – прищеплюється зневага до всього свого;

– інтелігенція проросла «польщиною», стала чужою, далекою народові, народ її не любить, а терпить.

Ми боїмося змін, говорить І. Франко, особливо радикальних, готові покинути на півдорозі найкращі починання, бо ми не звикли думати і працювати. Це ж говорить і Наумович, але він теж не йде до кінця у своїх намірах, бо закликає інтелігенцію: «Назад до народу!». Замість праці для народу, конкретних справ, за які ніхто навіть не подякує, він пропонує нести народові любов, «чисті обряди рідної церкви». Невже такими заходами можна зарадити конкретній нужді народу, – іронізує й обурюється Франко. Сам автор пропонує інше гасло: «Наперед із народом!» – інтелігенція має себе теж усвідомити народом, злитися з ним, «повинна стати робітником, як він, повинна стати для нього і адвокатом, і лікарем, і вчителем, і порадником, і покажчиком у ділах

господарських, і добрим сусідом, і помічником у всякій нужді».

Інше питання – чи є така інтелігенція, здатна робити все, запропоноване Франком. Ще одна помилка Наумовича – його упевненість у тому, що в нас є інтелігенція взагалі, а насправді, говорить Франко, її немає. Є просто письменні люди, серед них і сам Наумович. І ці люди не є винними, бо вони – витвір виховання, школи, обставин, і не кожен може вирватися за межі цього зачарованого кола. А раз інтелігенції немає – її потрібно виробити, підготувати. Тому – за роботу.

Іван Франко – унікальне явище в українській публіцистиці, адже вся його публіцистична спадщина ще й до цього часу повною мірою не досліджена і, можливо, не вся й знайдена. А про широту його зацікавлень, поставлених перед суспільством актуальних і сьогодні проблем свідчать навіть коротко згадані вище праці.

Висновки

На межі двох століть, і набагато раніше, як спостерігаємо, публіцистика торкається найболючіших питань: національної самовизначеності; протистояння русифікації, що посилилася з часів Емського указу 1876 року; ставлення до українсько-російських культурних відносин; питання мови, шкільної освіти, свободи періодичних видань; проблеми глобального масштабу – загрози соціалістичних ідей, здатних перетворитися на антигуманну світову релігію тощо. Внесок у публіцистику 80–90-х років XIX століття здійснили найвідоміші провідники національних ідей – М. Драгоманов, Б. Грінченко, П. Грабовський, І. Франко, О. Маковей та багато інших культурних і політичних діячів.

Список рекомендованої літератури

1. Баган О. Іван Франко і теперішнє становище нації / О. Баган. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 92 с.
2. Маковей О. Твори : у 2 т. / О. Маковей. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 381 с.
3. Грабовський П. Твори : у 2 т. / П. Грабовський. – Київ : Дніпро, 1964. – Т. 2. – 489 с.

Запитання для самоконтролю

1. Під якими псевдонімами друкували свої публіцистичні праці І. Нечуй-Левицький і Б. Грінченко?
2. Які головні думки праці П. Грабовського «Дещо про освіту на Україні»? Що у ній спільного із працями про школу та освіту І. Нечуя-Левицького?
3. У якому художньо-публіцистичному жанрі О. Маковей писав свої сатирично-викривальні твори?
4. В якій праці І. Франко пише про нашу хворобу малоросійства і про потребу йти шляхом національної гідності, свободи і безкомпромісності?
5. Хто, на думку І. Франка («Хома з серцем і Хома без серця»), винен у тому, що люди не здатні щось міняти у своєму житті на краще?

Тести для самоконтролю

1. Хто автор публіцистичних статей «Слівце на слівце», «Лист до молоді української», «Дещо до свідомості громадської»:
 - а) О. Маковей;
 - б) П. Грабовський;
 - в) І. Франко?

2. «Не цуратись, а поліпшувати власною участю – отака наша думка». Хто висловив таку позицію на заклик М. Драгоманова бойкотувати галицькі часописи:

- а) П. Грабовський;
- б) І. Франко;
- в) Б. Грінченко?

3. З ким із критиків полемізує П. Грабовський у статті «Слівце на слівце», не погоджуючись із думкою про недоцільність знайомити українського читача з творами російських авторів:

- а) М. Драгомановим;
- б) І. Нечуєм-Левицьким;
- в) Б. Грінченком?

4. В якому часописі в місті Тобольську П. Грабовський друкував свої матеріали:

- а) «Сибирский листок»;
- б) «Северная пчела»;
- в) «Современник»?

5. Яка з названих збірок належить Осипу Маковею:

- а) «Сибірські новели»;
- б) «Примруженням оком»;
- в) «Пролісок»?

6. Яка з названих статей належить І. Франкові:

- а) «Надія Костева Сигида»;
- б) «Лист до молоді української»;
- в) «Двоязичність і дволичність»?

7. В якому творі І. Франка персонажі дискутують про розвиток справедливого суспільства і один із них

переконалий: «Наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість»:

- а) «Що таке поступ?»;
- б) «Хома з серцем і Хома без серця»;
- в) «Поза межами можливого?»

8. У якому творі І. Франка персонажі Зенон та Іларіон сперечаються про досягнення цивілізації:

- а) «На склоні віку»;
- б) «Чи вертатись нам назад до народу?»;
- в) «Що то була панщина?»?

9. У якій статті П. Грабовського йдеться як про одну із суспільних проблем про долю переселенців з України, які шукають щастя в Тюмені, на Амурі, в Єнісейських краях:

- а) «Дещо до свідомості громадської»;
- б) «Лист до молоді української»;
- в) «На далекій півночі»?

10. У якому фейлетоні О. Маковей розглядає проблему взаємин учителя з учнями і показує дітей спостережливими і дотепними:

- а) «На суді»;
- б) «Як Шевченко шукав роботи»;
- в) «Вдячний виборець»?

Завдання відкритої форми

Висловіть власну оцінку Франковій думці («Хома з серцем і Хома без серця»:

«Наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива».

РОЗДІЛ 5

Українська публіцистика кінця XIX – початку XX століття

5.1. Публіцистичний та літературно-критичний доробок Лесі Українки.

5.2. Державна політика Російської імперії та суспільні проблеми у фейлетонах В. Самійленка.

5.3. М. Вороний – публіцист і літературний критик.

5.4. Національно-визвольні змагання в оцінюванні В. Винниченка.

5.5. Постать в українській публіцистиці С. Єфремова.

У кінці XIX – на початку XX століття українська публіцистика якісно оновила і не лише тому, що з'явилися нові імена представників покоління, вихованого на ідеях Б. Грінченка та І. Нечуя-Левицького, а й тому, що складались історичні обставини, які давали можливість реалізувати державницькі мрії попередніх громадських діячів. Емський указ 1876 року був ще не останнім репресивним заходом проти української культури: у 1881 році було заборонено викладання в народних школах і виголошення церковних проповідей українською мовою, в 1884 р. були заборонені театральні вистави в усіх губерніях Малоросії, у 1892 р. – заборонено видавати українські дитячі книжки, у 1914 р. – заборона з початком Першої світової війни в Україні і Галичині (окупованій російською армією) всіх українських газет, журналів, товариства «Просвіта». І це далеко не повний перелік.

На початку 90-х років XIX століття внаслідок політичного пожвавлення в російській імперії з'явилося близько двадцяти нелегальних політичних організацій українців, серед яких – Братство Тарасівців (1891–1899),

Револьюційна Українська Партія (РУП), Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія (утворена в 1905 році з РУП), Товариство Українських Поступовців (ТУП) та ін. У Західній Україні в 1890 році було організовано Русько-Українську Радикальну Партію, товариства «Сокіл» (1894) і «Січ» (1900) тощо.

Серед постатей, які залишили яскравий слід у політиці, ідеології, публіцистиці початку ХХ століття варто назвати А. Кримського, Є. Чикаленка, Леся Українку, В. Самійленка, М. Вороного, О. Олеся, А. Шептицького, М. Грушевського, М. Міхновського, В. Липинського, С. Єфремова, С. Петлюру, Д. Донцова, Дм. Дорошенка, Л. Старицьку-Черняхівську, Олену Пчілку, І. Огієнка, І. Липу, Д. Яворницького, М. Вороного, В. Винниченка і багатьох інших.

5.1. Публіцистичний та літературно-критичний доробок Лесі Українки

Перу Лесі Українки належить низка публіцистичних і літературно-критичних праць. У 1895 році з Болгарії вона послала до Львова у журнал «Народ» статтю-памфлет «Безпардонний патріотизм» та сатиричний вірш «Пророчий сон патріота». Стаття «Безпардонний патріотизм» була полемічною відповіддю на ряд статей у газеті «Буковина», в якій місцеві патріоти славили лише двох «мужів міцної правиці, залізної волі» – Барвінського і Вахнянина, політику яких Леся Українка сформулювала образно і дотепно: «Не кидайся з мотикою на сонце, не поривайся, а потихеньку та помаленьку нав'язуй зносини з правительством і сильнішими партіями (певна річ! а хто б там на слабші дивився! шкода тільки, що тяжко буває вгадати, котра найсильніша і чи довго такою буде); прийнявши таку спокійну і практичну політичну програму,

ми собі можемо спокійно сидіти, де вже кому Бог послав, і співати: «Ой, куди вітер віє, туди я хилюся, а що люди говорять, то я не боюся». Коли ж хто питає, якої ми віри, то ми чей же не гірше цигана вмітимем відповісти». Авторка висміює бажання «буковинських патріотів» монополізувати свою любов до рідного краю.

У 1896 році для французької преси Леся Українка написала і послала в Париж статтю-памфлет «Голос однієї російської ув'язненої», спрямовану проти паризької інтелігенції, яка брала участь в організації урочистостей на честь царя Миколи II під час його відвідування Франції. «Ганьба лицемірній лірі..., ганьба чаклуванню зрадливої німфи..., ганьба вільним поетам..., ганьба вам, актори...» – звертається авторка до тих, хто після «Марсельєзи» співав «Боже, царя храни!». У Франції Росію вважають великою, справді, вона така велика, що росіянина можна заслати на край світу, «не викидаючи за державні межі». Росія величезна, голод, неосвіченість, злодійство, лицемірство, тиранія без кінця, і всі ці великі нещастя величезні, колосальні, грандіозні», – наголошує Леся Українка, бачачи себе безіменною ув'язненою співачкою-невільницею в тюрмі народів і поетів, ім'я якій – Росія.

Ще одна публіцистична праця «Не так тії вороги, як добрії люди» була полемічним виступом, адресованим І. Франкові, відповіддю на його статтю «З кінцем року». І. Франко висловив у ній низку зауважень щодо діяльності наддніпрянських радикалів, на бік яких стала Леся Українка: «д. Франко обвинувачує українських радикалів і зовсім слушно каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити; врешті, що їх самих мало, тільки далі несподівано ставить їм у приклад радикалів галицьких, про яких тільки що перед тим небагато доброго міг сказати, і дає далеко не провірені рецепти спасення душі і рідного краю». Авторці прикро, що її опонент не бере до уваги політичні умови в

Галичині («країні все ж конституційній») і Росії, що кидає обвинувачення «просто в гурт усієї української інтелігенції, – нехай, мовляв, «куля винного знайде». А з такої ситуації знаходять собі користь вороги радикальної партії, бо краще дорікнути, ніж Франко, вони не здатні, тому й виходить, що добрі люди можуть шкодити більше, ніж вороги.

Леся Українка є також авторкою «Листа до товаришів», написаного як звернення до молоді із закликком підтримати видання радикальної партії, зокрема журнали «Народ» і «Хлібороб», які були «тяжко хворі на брак грошей і праці». Авторка просить допомогти русько-українській радикальній партії, яка здійснює боротьбу за українську справу: «Чи не пора ж нам, товариші, взяти хоч яку частку їх праці на себе? Не все ж сидіти зложивши руки та дякувати їм, що побиваються за нас». Якщо загинуть «Хлібороб» і «Народ», довго доведеться ждати нових часописів та тинятися по різних «чужих хатах», загальмується праця над пробудженням селянства у Галичині.

Літературно-критичні статті Лесі Українки охоплюють широке коло тем і проблем багатьох європейських літератур, про що свідчать уже самі їх назви: «Два направления в новейшей итальянской литературе», «Новые перспективы и старые тени», «Заметки о новейшей польской литературе» тощо. Написані вони російською мовою, тому що авторка планувала надрукувати їх у російських виданнях. Наприклад, у 1900 р. Леся Українка в журналі «Жизнь» (СПб.) надрукувала статтю «Малорусские писатели на Буковине», де презентувала російському читачеві творчість Ю. Федьковича, О. Кобилянської, В. Стефаніка, аналізувала їхній доробок. Леся Українка цікавилася літературами італійською, французькою, польською,

скандинавськими письменниками і розглядала їх в історичному розвитку, але зосереджувала увагу на найновіших виявах.

У статті «Новейшая общественная драма» письменниця розглядає новий творчий метод – *новоромантизм* – та його особливості. Є в Лесі Українки і низка незакінчених статей («Державний лад», «Замітки з приводу статті «Політика і етика» тощо).

5.2. Державна політика Російської імперії та суспільні проблеми у фейлетонах В. Самійленка

Ще студентом університету В. Самійленко познайомився з представниками «Старої громади» (П. Житецький, В. Антонович, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький та ін.), відвідував зібрання гуртка «Плеяда», до якого входили М. Лисенко, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький та інші, познайомився з І. Франком, коли той приїздив до Києва. Особисте знайомство з царськими цензорами відбулось у В. Самійленка, коли кілька укладених ним поетичних збірок (власної і загальних збірок) були «безумовно заперещены к печатанью». Нещадне висміювання цензури відтоді стає постійною темою і поетичних («Ельдорадо», «Пісня про віщого Василя») його творів, і фейлетонів («Щасливий день пана Ямайського»). Сюди ж примикає тема про репресивні заходи влади щодо вільного газетного слова – «Як я перейшов од слова до... думки», «Маленький фельетон», «З записок редактора», «Я видаю газету» тощо. З 1905 року В. Самійленко жив у Києві, тому твори цього періоду є хронікою політичної боротьби, що відбувалась у країні. У своїх фейлетонах (і віршованій політичній сатирі) він дає оцінку маніфесту 1905 року та намаганням реакційних сил урізати і без того невеликі, проголошені ним свободи.

У фейлетонах і віршових гуморесках автор відображає діяльність Державної думи, боротьбу різноманітних партій, політичну активність громадськості та репресивну позицію уряду, програми шовіністичних партій – чорносотенного «Союзу руссаго народа» і партії октябристів. У гуморесках і фейлетонах В. Самійленка багато дрібних комічних ситуацій, парадоксів у мисленні персонажів. Фейлетони письменника мають складну своєрідну форму, де химерно переплетено й жартівливе подання поточної інформації, і безмежні, аж до оксюморону, фантазії, шаржі, й довірливі роздуми автора. Кращі з фейлетонів – «Чому я не став учителем», «Добра порада», «Нові способи до заспокоєння Російської держави», «Щасливий день пана Ямайського», «Незвичайна пригода з титулярним совітником», «Як я перейшов від слова до... думки», «Я видаю газету» та інші.

Наприклад, фейлетон «Як я перейшов від слова до... думки» створений на основі реальної трагікомічної історії про те, як українська громадськість Києва домагалася видавати газету «Громадське слово» (видавець – Євген Чикаленко), яку так і не дозволили, а натомість після довгих спроб була дозволена газета «Громадська думка», що виходила всього півроку.

Герой фейлетону готувався писати журналістські матеріали для «Громадського слова», запасся найнеобхіднішим – гаманцем для гонорарів, зшитком паперу на фейлетони, але зажурений редактор йому сказав, що газети не буде, бо в її програмі є нецензурне слово: автономія. Довго журився і фейлетоніст, доки дістав нове запрошення – працювати в газеті «Громадська думка», бо думати ж нікому не заборонено. Молодий автор відтоді працює так: «пишучи фейлетон, я ніколи не розмовляю голосно, щоб часом не вирвалось якесь недозволене слово. Щоб краще цього досягти, я зав'язую рота хусткою. Люди

думають, що в мене болять зуби, і не змушують мене багато говорити».

В. Самійленко так жартома написав про роботу фейлетоніста: писати фейлетон – «це розводити жартівливі балачки про сумні речі, гризтись із людьми, яких я ніколи в вічі не бачив, і втручатися до справ, на які я, певно, ніколи не матиму найменшого впливу; при всьому тому заховати в собі стільки еластичності, щоб не ткнутися лобом об яку-небудь статтю закону карного».

Про видавничі проблеми та редакторські клопоти розповідає фейлетон «Я видаю газету», герой якого вирішив видавати газету-хвостик, бо це дешево, її можна притулити до кожного тулубця і головне – напрямок хвостика нелегко вгадати, бо він крутиться і вигинається на всі боки, справляючи враження ласкавої собачки, тому в такої газети не буде ворогів. Автор обмежив життя газети «Хвостик» одним днем, щоб не мати клопотів із друкарнею, авансами співробітникам, із поліцією: «мені не доведеться видавати аванси співробітникам, які по першій або по другій статті, написаній для редакції, опиняються від редакції зовсім далеко і замість хроніки київської або краювої бувають змушені списувати хроніку свого власного життя, і то не в цілях друкованого органу». Обережний редактор написав у передовій статті про університетські реформи таке: «Міністерство просвіти, закривши університети і перенісши наукові заняття з тісних меж аудиторій на широкі пляци й вулиці, безперечно, зробило велику послугу вищій освіті. З усякого погляду, ми повинні радо вітати новий порядок». Головна думка цього фейлетону – висміювання обережного видавця, готового бути флюгером у політичному житті суспільства.

Гострополітичними є також фейлетони «Розмова», «Про київські вибори», «Немножко конституції», «З записок редактора» тощо. Таким чином, фейлетони

В. Самійленка показують небезпечні пригоди з життя редакцій, видавців, виборців та ін. Автора цікавлять вибори в російську державну думу, боротьба між партіями і фракціями, персоналії кандидатів у депутати в думу, збройні сутички та єврейські погроми, конституційні свободи, проголошені царським маніфестом у 1905 році, – свободи особи, слова, совісті, зібрань і товариств. Цікавою є стаття «З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст.» (Прага – Берлін, 1923), в якій В. Самійленко аналізує недавнє минуле, історичні події кінця XIX століття, очевидцем яких він був.

5.3. М. Вороний – публіцист і літературний критик

Микола Вороний – також визначна постать в українському суспільному житті кінця XIX – початку XX ст. і в нашій публіцистиці. Він брав участь у національно-визвольному русі, вважав себе прибічником соціалістичної доктрини, послідовником М. Драгоманова. Серед різних суспільних течій цікавився і марксизмом, співчував робітничому рухові, перебував під таємним наглядом поліції. На ґрунті марксизму у Вороного з Франком були численні розходження, хоч загалом обидва вони стартували від драгоманівського «федерального соціалізму».

Певний час М. Вороний жив у Львові, редагував журнал «Зоря», а потім став членом редакції найкращого в ті роки (1895 і далі) журналу «Жите і слово», в якому вів розділ «Вісті з Росії». Він допомагав Франкові видавати часописи українсько-руської радикальної партії «Громадський голос» і «Радикал», брав участь в організації кількох політичних партій на початку XX століття, аналізував їх діяльність (статті «Вісті з Росії», «Не щебечи, соловейку!»). Постійно живучи з 1910 року в Києві,

М. Вороний писав численні рецензії на театральні вистави, художні твори, писав статті про театр і його діячів («Нові твори драматичні», «Наші артисти в сценах», «Марко Лукич Кропивницький», «Театральне мистецтво і український театр (Думки та уваги)», «Український театр у Києві (Враження та уваги)», «Український театр під час революції», «Режисер» та інші).

Найвідоміші публіцистичні праці М. Вороного – «Данило Тянячкевич» (український громадський діяч і публіцист, священик, посол до австрійського парламенту), «З споминок про М. Костомарова», «З півночі. Твори Павла Граба», «Вісті з Росії», «Пантелеймон Куліш», «Політичний хамелеон» тощо. Вони заслуговують на увагу насамперед через свій патріотичний пафос і високий професійний рівень. Його статті про театр і драматургію, образотворче мистецтво, спогади про визначних людей – і сьогодні дуже корисна лектура в цій галузі, адже М. Вороний орієнтувався на реалістичний театр, на ту класичну школу, яка стала фундаментом театального мистецтва ХХ століття. Побудовані на значному акторському досвіді й вивченні світового театального мистецтва, його праці ще до революції набули значення підручників і порадників для численних українських театральних труп. У них зосереджена не лише вся історія театру, починаючи від античності, а й розуміння його культурної, освітньої та громадянської ролі в кожному з епох. Критик уважно вивчав такі явища, як фаталізм Софокла, скептицизм Еврипіда, сатиру Арістофана, середньовічний театр містерій; він аналізував іспанський театр Кальдерона і Лопе де Веги, драматургію Шекспіра, французьку класичну драму і драму просвітительську; звертав увагу на особливості й умови появи романтичної драми і мелодрами; нарешті його всебічно поглинув аналіз реалістичної й сучасної йому психологічної драми.

Особливість Вороного – інтерпретатора мистецтва – полягала в тому, що він розглядав національну культуру як частину культури світової, в якій основним законом є розвиток від нижчих форм до вищих і ускладнених. Настільними книгами для митців і сьогодні можуть бути такі його неординарні праці, як «Режисер» (1925) та «Пензлем і пером» (1923).

Політичні погляди М. Вороний висловив у статтях із рубрики «Вісті з Росії», яку він вів у журналі «Житє і слово» і підписував псевдонімом *Ното*. У них він подає огляд суспільно-політичних процесів, пов'язаних із появою в Росії марксизму та активізацією протестних настроїв у середовищі робітників і студентів. Даючи, наприклад, оцінку чотирнадцятилітньому царюванню Олександра III, публіцист говорить, що це був деспотичний режим, який запам'ятався «абсолютним пригнобленням усього скільки-будь живого, самостійного, вільного», який «зробив своє діло так, як того, може, й не сподівався сам той, хто його запровадив! Страшенні наслідки голоду, холоду (як у Саратові, в Астрахані та інших) і чумні... бунти показали всю байдужість і повну нездалість зледащілого уряду прийти на поміч тоді, коли це було найбільше потрібне...». Автор статті згадує факти арештів, закриття друкарень, обіцянки нового царя Миколи II продовжувати політику свого батька, його відмову скасувати цензуру і провести ліберальні реформи, у той час як лише на коронацію й подорож за кордон були зроблені величезні видатки.

Велика увага в матеріалі «Вісті з Росії» приділена проблемам студентів. Автор наводить як приклад обставин студентського життя лист московських студентів до своїх колег з університету в Глазго, в якому писалося: «... студенти не можуть зректися свідомості своєї солідарності, а їх уряд усіма силами старається викоренити в них цю свідомість, уживаючи часом щонайдикіших,

щонайжорстокіших способів... (уряд) підбурює проти нас менше культурні верстви людності як проти зловмисників-бунтівників, обставляє нас шпигами, що ховаються нерідко під нашою академічною одежею, часом навіть висилає між нас провокаторів. У нас постійно роблять ревізії, найбільш діяльних із нас карають адміністраційно, відбирають їм волю, а іноді на цілі роки висилають з університетів...». Автор «вістей» розповідає про Союз земляцтв студентів, про «нові студентські розрухи в Москві та інших містах Росії», про обшуки поліції в аудиторіях і вилучення нелегальних соціалістичних видань тощо.

Гострополемічна стаття «Політичний хамелеон» присвячена характеристиці російського публіциста П. Струве, якого один із критиків наділяє «самими більшими заслугами в русском освободительном движении». Згадуючи численні відкриті листи цього пана в пресі, М. Вороний простежує зміни, що відбувалися зі Струве з 90-х років XIX століття: він був лібералом, потім – марксистом. Із часом «д. Струве цілком зліквідував свою марксистську ідеологію» і почав як еквілібрист легко й швидко маніпулювати своїми політичними переконаннями. Його діяльність, за оцінюванням автора статті, – «паяницькі фокуси», «викрутаси, компроміси і фортелі», «ідейне ренегатство». Останнім часом П. Струве нарікає на відірваність інтелігенції від народу, хоча сам на промову члена хліборобської спілки, українського селянина на засіданні «Вольного экономического общества» в Петербурзі прореагував так: «Я, собственно, не понимаю, что хотела сказать эта почтенная личность, говорившая на столь странном диалекте...».

Цікавими і змістовними є творчі портрети М. Вороного «З споминок про М. Костомарова», «Пантелеймон Куліш», «Перша зустріч з Іваном Франком» тощо. У поле зору М. Вороного-рецензента потрапили й

новаторські твори його сучасників: «Лірика краси і смерті («Сон-трава»)» Г. Чупринки, «Кидаю слова. Нариси й оповідання» Б. Лепкого, «Твори. Книжка четверта» В. Винниченка, «Prelude» (Лірика. Київ, 1913 р.)» М. Семенка, «Казка старого млина» С. Черкасенка та багато інших.

Необхідно відзначити об'єктивність і принциповість оцінок М. Вороним літературних новинок, творів письменників, які тільки-но починали свій шлях. Наприклад, даючи оцінку творам В. Винниченка, рецензент високої думки про його сміливість як художника-мислителя, про його індивідуальність у підході до трактування проблем моралі, про його уміння упіймати контраст, момент, жити за своїми правилами непідкупної «чесності з собою».

Рецензуючи поетичну збірку Христі Алчевської «Вишневий цвіт», М. Вороний відзначає її творче обдарування, значний поступ, «місцями знати вже вправну руку артистки – глибший настрій, краща форма, нема граматичних lapsus'ів, як раніше, є й натяки індивідуального (цікаві й звабливі), але виразного, характерно індивідуального, так би мовити, «алчевського» нема...». Він зауважує також «неглибоке знання мови насамперед», вживання «перекручених москалізмів», «застарілої слов'янщини», діалектних форм заради рими, які «в поезії виглядають вульгарно і випадково» тощо.

Отже, ми бачимо, як серйозно і професійно ставився М. Вороний до розвитку сучасної йому літератури, драматичного мистецтва, живопису, до суспільних настроїв і процесів загалом.

5.4. Національно-визвольні змагання в оцінюванні В. Винниченка

Найвідомішими публіцистичними працями В. Винниченка є «Открытое письмо к русским писателям», «Птеродактили», «В чем наша сила», «Одвертый лист до М. Горького», «Філософія і етика Шевченка», «Була, є і буде», а також його історико-політичний трактат «Відродження нації» (1919–1920) і «Заповіт борцям за визволення» (1949). Праця «Відродження нації» (у трьох томах) стала підсумком політичних подій часів Центральної Ради, Універсалів, Директорії очима політика і письменника, причетного до боротьби Української Народної Республіки за своє визволення. У трактаті крок за кроком В. Винниченко подає хроніку подій, з'ясовує причини і наслідки багатьох політичних подій і явищ, дає оцінки й характеризує, аналізує та критикує тощо.

Основні аспекти цього трактату такі:

- історичні обставини утворення Тимчасового уряду та його ставлення до українського питання;
- характеристика російської демократії, чорносотенських сил, російського громадянства у ставленні до всього українського та аналіз їх боротьби проти «насильственной украинизации»;
- опис пробудження національної свідомості у війську, створення партій, організацій, кроків до «юридично-правової влади»;
- опис більшовицького перевороту в Петрограді, проголошення УНР, аналіз помилок і прорахунків Центральної Ради;
- аналіз причин і приводів війни з «Совітською Росією» (серед них докори С. Петлюрі), симпатій населення до більшовиків;

– багато уваги приділяє автор розглядові національної політики «руських большевиків», які скористалися ситуацією (розчарування мас, політична несвідомість) «для затвердження своєї, руської національності на українській землі». Большевики вважали, що «хохлацький» націоналізм роз'єднує «руський пролетаріат», бо, як і більшість росіян, все українське вважали власністю Росії, а з іншого боку, Росія вже почала голодувати, тому сировина й харчі з України були для неї порятунком;

– національна політика большевиків полягала в знищенні української державності та української національної культури;

– контрдії Центральної Ради, П. Скоропадський, характеристика його діяльності, утворення Директорії тощо.

Праця В. Винниченка надзвичайно образна, емоційна, а тому цікава не лише істориків, бо, передаючи масу подробиць, свідчить про щирість намагань українського уряду створити державу, про трагічні помилки політиків, які обернулися поразкою УНР, про наявність і класової ненависті, і національної нетерпимості в діях большевиків і про ті мотиви, через які большевики мертвою хваткою тримали Україну як джерело харчів та сировини.

Впадає у вічі прагнення автора не лише проаналізувати причини поразки ЦР і Директорії й дати характеристики політичним партіям та окремим політикам свого часу, а й обілити власну роль у деяких політичних акціях, виправдати особисту участь у діяльності уряду. Історики вважають, що він трохи перебільшував свою значущість, крім того, не зовсім об'єктивно, як обіцяв у вступі, оцінив діяльність і особу С. Петлюри. На думку В. Винниченка, С. Петлюра випадково опинився в центрі

подій і відіграв не дуже корисну роль у справі національного державотворення. Наприклад, у такій характеристиці значно більше особистої неприязні, ніж об'єктивності: «малесенький покірний слуга західної реакції, миршавий гладіатор імперіалістичних цезарів, нещасний раб свого дрібного самолюбства й типичний продукт дрібного національного міщанства, втягненого у великі національно-соціальні конфлікти».

Своєрідним продовженням через тридцять років після появи «Відродження нації» став «Заповіт борцям за визволення» – унікальний документ, що розкриває складну еволюцію поглядів Винниченка-політика на засоби і методи боротьби за незалежність України. Автор «Заповіту...» додержувався думки про те, що незалежну державу необхідно творити в Україні, а не за її межами, скептично ставився до еміграційних державних інституцій, до урядів в екзилі, вважаючи це грою амбіцій, непогамованого честолюбства і спробою реабілітації втрачених ілюзій. Саме тому він так різко, емоційно і саркастично висміює діяльність уряду УНР, його президентів, міністрів, з особливою нещадністю продовжує іронізувати над своїм політичним побратимом С. Петлюрою, якому доля дарувала більше випробувань і більшу славу. Убивство С. Петлюри возвеличило його в очах української еміграції, надало йому статусу страдника за національну ідею і повною мірою перекреслило шляхи до критичних оцінок його політичної діяльності. Винниченко ж намагається протестувати проти надмірної ідеалізації пам'яті свого давнього опонента.

Українська еміграція критикувала В. Винниченка за його спроби знайти порозуміння з комуністичною партією та урядом УСРР в 1920 році, вважаючи це фарисейством. Сам Винниченко вважав, що в ім'я суверенної України можна і необхідно співпрацювати з робітничо-селянським

урядом радянської України, бо він сам був соціалістом і вважав себе комуністом.

В. Винниченка обурювало й гнітило те, що, коли в радянській Україні сотні тисяч інтелігентів гинули в казематах, у Сибіру й на Соловках, українські еміграційні «уряди» і політичні партії грались у велику політику. Саме тому в своєму «Заповіті...» він намагається відкрити нові перспективи політичної діяльності для українських емігрантів. Він радить усім відмовитися від претензій на «урядування», а усвідомити себе як «допорогову силу» в боротьбі за визволення українського народу від сталінської тиранії.

5.5. Постать в українській публіцистиці С. Єфремова

Публіцистичний доробок С. Єфремова є надзвичайно цінним джерельним матеріалом, завдяки якому сучасний українець може відчутти атмосферу бурхливого державотворення в Україні на початку ХХ століття. Сучасники Єфремова називали його сумлінням української нації, адже він ніколи не пристосовувався до обставин, зберігав об'єктивність в оцінках не лише подій, а й особистостей. Наприклад, багато таких оцінок він висловив у «Щоденниках», серед них і така, що стосується вічних опонентів Винниченка і Петлюри. Спочатку особисте ставлення С. Єфремова до С. Петлюри було як до «хвастливого», «несерйозного», «доктринера», який працював у «Раді» з 1907 року, а вже через десять років Єфремов кардинально змінив своє ставлення до нього: «Він (С. Петлюра) був одним із найбільш вдумливих і розважних політиків... В усякому разі одно нестемненно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський – пожалься Боже, що з його сталося. Винниченко крутиться,

мов тріска в ополонці; решта просто дрібні, нікчемні людя. Один Петлюра вистояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не переможні сили, то свого був би досяг».

Публіцистику С. Єфремов почав писати ще студентом юридичного факультету Київського університету, співпрацював із журналами «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «ЗНТШ». На одну з ранніх його статей «В поисках новой красоты» відгукнувся навіть Іван Франко. Чітка політична позиція С. Єфремова окреслилась у його статті «Національне питання в Норвегії», де автор наголосив на користі націоналізму, який є животворною силою будь-якого народу; в його зверненні «О нуждах украинской печати» – колективному протесті київських журналістів проти репресій і заборон українського слова. За підписом С. Ярошенко Єфремов друкує у Львові і переправляє в Київ книжки «Як люде прав собі добувають», «Як визволитись з бідності робочим людя», «Як цар людей дурить». Бестселером стало число газети «Киевские отклики», де було вміщено статтю «Чи буде суд?» про розгул київського чорносотенства і єврейських погромів. У 1905–1914 роках С. Єфремов був одним з організаторів української преси, редактором і головою видавництва «Вік», публікувався у перших числах «Хлібороба», «Громадської думки» (за організацію «Громадської думки» був ув'язнений на півроку, саме про неї написав відомий фейлетон В. Самійленко). У вересні 1906 року почала виходити газета «Рада», яка відіграла визначну роль в українській національно-визвольній боротьбі.

До кола інтересів С. Єфремова входили проблеми зі становищем української преси, питання історії українсько-російських відносин, розвитку національної політичної думки. У період діяльності газети «Рада» С. Єфремов усіх

дивував своєю працездатністю, більшість його численних статей виходили окремим книгами: «Марко Вовчок», «Літературний намул», «Гнучка чесність», «Між двома душами», «Фатальний вузол», «Єврейська справа на Україні», «За рік 1912-й», «Під обухом. Більшовики в Києві» тощо.

С. Єфремов друкував свої матеріали і в російських виданнях «Русское багатство», «Киевские вести», «Киевская мысль», «Русские ведомости» тощо, а також у польських і французьких.

Із початком Першої світової війни були заборонені всі українські видання, зокрема й «Рада». Щоб просвітити громадськість і вплинути на окупаційну політику Росії в Галичині, С. Єфремов іде «в найми» – дає серію статей «Очерки современной Галичины» в «Русских ведомостях», статтю «В полосе апатии и застоя. Из истории возрождения Галичины» в газеті «Голос минувшего» тощо.

Найяскравіший період у публіцистиці С. Єфремова – після Лютневої революції в Петрограді в 1917 році, коли була відновлена «Рада» – «Нова Рада», в якій упродовж двох років С. Єфремов опублікував понад вісімсот матеріалів, а часом наполовину заповнював газету власними матеріалами. Публіцист і політик, він вважав, що підвалинами держави є не лише мова, правдива історія, а й єдина автокефальна церква, патріотична армія, справедлива земельна реформа. Як одноступенець Є. Чикаленка, він вважав, що необхідно опиратися на міцного господаря і не вдаватися до бездумної та згубної експропріації приватної власності. Одним із перших він у зародку розгледів і антилюдяну сутність більшовизму, лицемірну, підступну щодо України політику Совітської Росії. Для С. Єфремова «комісародержавний» Ленін був рідним братом самодержавного Миколи II. Більшовиків він оцінював як «безтямних людей із величезними

претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, із розпачливою сміливістю, з нестримною, хоч і вбогою фантазією». Його ставлення до більшовиків окреслено в «Листі без конверта» до «командуючого українським військом» та «народного секретаря» Юрія Коцюбинського: «Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити більшовика од старого соціаліста, що не раз звів царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не проміняю її на мою несилу; і проте я не хотів би починати життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його може призначеним мені. Не бажаю, бо це було б полегкістю за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості – скажу по щирості – вам я зичити не можу. Єсть учинки, пане Коцюбинський, яких нічим не одкупити, ні спокутувати й за які опрощення не може бути. На вас лежить тавро таких учинків».

Найтрагічнішим періодом життя С. Єфремова стали часи від поразки УНР і до арешту публіциста за сфабрикованою справою «Спілки Визволення України». Не маючи ілюзій на майбутнє, С. Єфремов пише спогади «Про дні минулі», а з 1923 року і до останнього арешту в 1929 році веде щоденник: «оце записування – ніби сурогат публіцистики: запишеш – і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена». За змістом і формою – це справді висока публіцистика, аналогів якій у нашому письменстві немає.

Як публіцист С. Єфремов залишив величезну спадщину (понад 4 тисячі публікацій). Майже в кожній він звертався до найскладніших проблем життя. І кожна потребувала особливого політичного чуття, ґрунтовних знань. С. Єфремов вільно орієнтувався у сферах стародавньої й новітньої історії, української та світової культури, літератури, мови, політики й економіки. У

жанровий палітрі С. Єфремова переважає аналітична складова – статті, огляди, рідше – кореспонденції тощо. Він надавав великого значення коротким новинам, часто використовував їх як необхідний матеріал для синтезу й узагальнення. У своїй публіцистиці він завжди використовував національно-демократичну ідею; саме національний характер і аналіз визначають специфіку його публікацій. Як учений він використовував увесь арсенал знань з історії, соціології, психології, правознавства, політології, філології, літературознавства. Як художник-сатирик він творив настільки яскраві образи, що в людській свідомості вони залишалися надовго. Академік А. Кримський вважав, що з літературно-філологічного боку публіцистику Єфремова можна назвати класичною, а щодо досконалості мови, то він «повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів».

Одна з найцікавіших книг С. Єфремова – «За рік 1912-й. Статті, фельетони, замітки» (Київ, 1913), в якій автор на основі конкретних фактів аналізує цілісне явище.

У статті «Логіка націоналізму», наприклад, осмислюється факт: у чигиринському повіті були звільнені з посад дві лікарки за передплачування і читання українських часописів. Така діяльність голови земської управи довела до того, що з восьми лікарських пунктів у вказаному повіті половина не працює. А в Петербурзі тим часом на з'їзді криміналістів розглядають проблему «злочинство друкованого слова» і хочуть установити відповідального за такий злочин (редактора, автора, видавця, друкаря?) На практиці ж виходить, що карають передплатника і читача. Особливо це стосується українських газет.

У матеріалі «Дикі люди» автор обурюється вандалізмом обивателів, які в П'ятигорську зробили

смітник і місце для задоволення своїх «потреб» в історичному місці (влада замикала грот Лермонтова «чтобы не гадили»), а в Каневі на могилі Шевченка «зробили собі місце оргій та пиятики». Дикунки їздять на Тарасову гору, аби випити за душу Тарасову і розписатися про це в книзі. Але якщо раніше дикунки були без певної ідеї, то тепер осквернителі могили вихваляються своїми ганебними вчинками і діють немов по чиемусь наказу. Невже й на Тарасовій могилі треба ставити охорону – «чтобы не гадили!»?

У матеріалі «Перша ластівка» автор розмірковує, якою мовою на Холмщині повинні одправляти службу Божу по католицьких костьолах там, де люди говорять не польською, а українською мовою. Священний синод постановив: лише російською, щоб не було небезпеки «русскому делу». Бо костьоли стануть розсадниками українського сепаратизму, в духовних семінаріях доведеться вчити студентів українською мовою, всі українці підуть до костьолів і покинуть «православіє». Прихильники «русского дела» нібито захищають українців від полонізації, а натомість роблять усе для їх русифікації.

Проблем шкільної освіти торкається С. Єфремов у статті «Вони не просять». У теорії шкільну науку потрібно подавати пристосованою до життя учнів і зрозумілою їм мовою – на цьому наголошував ще Лев Толстой. А на практиці все по-іншому, бо шкільне навчання стає важким обов'язком, а сама школа стає ворожою до живого життя, якому повинна служити, бо має на меті «обрусить и оправославить» школярів. Відповідно до циркуляра міністра внутрішніх справ від 1910 року 30 мільйонів українців потрапили в межах російської імперії до «іногородців», а їх культурна діяльність «с точки зрения русской государственной власти представляется крайне нежелательной и противоречит тем начинаниям, которые

правительство проводит по отношению к бывшей Украине» (із рапорту міністра до сенату).

Українських школярів вчать так, щоб нічого не нагадувало їм про свою націю, задля любові до чужого далекого витравлюють любов до свого близького. Як наслідок – відсталість українського народу, рецидив безграмотності, культурне здичавіння. С. Єфремов розглядає питання про необхідність українізувати середню і вищу школу.

Висновки

Отже, публіцистика кінця XIX – початку XX століття свідчила про те, що на захист національних і соціальних прав українців виступило освічене, свідоме, європейськи налаштоване молоде покоління інтелектуалів, яке сміливо заговорило про державність України й активно підтримувало національно-визвольну боротьбу українців як проти російського монархічного режиму, так і проти більшовизму. Більшість із них пішли з життя в трагічних умовах комуністичних репресій, а їх імена понад сім десятиліть ошельмувалися радянською ідеологією і замовчувалися.

Список рекомендованої літератури

1. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті / Леся Українка. – Київ : Наукова думка, 1977. – 319 с.
2. Самійленко В. Твори / В. Самійленко. – Київ : Дніпро, 1989. – 686 с.
3. Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика / М. Вороний. – Київ : Наукова думка, 1996. – 704 с.

4. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко (Київ ; Відень). – Репринтне видання. – Київ : Видавництво політичної літератури України, 1920. – Ч. 1, 2, 3.

5. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – Київ : Криниця, 1991. – 128 с.

6. Єфремов С. Початок нової доби: радівська публіцистика / С. Єфремов. – Київ : ВЦ «Просвіта», 2011. – 382 с.

7. Єфремов С. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві / С. Єфремов. – Київ : Орії, 1993. – 136 с.

Запитання для самоконтролю

1. З якої нагоди Леся Українка написала статтю-памфлет «Голос однієї російської ув'язненої»?

2. Хто був видавцем і редактором львівського журналу «Житє і слово»?

3. Хто є автором цінних і нині праць «Режисер» (1925) та «Пензлем і пером» (1923)?

4. Який період української історії і які події аналізує В. Винниченко у праці «Відродження нації»?

5. Яке значення журналістської діяльності С. Єфремова для української преси?

Тести для самоконтролю

1. Який із названих публіцистичних творів Лесі Українки був спрямований проти паризької інтелігенції, яка брала участь в урочистостях на честь царя Миколи II в час його відвідування Франції:

а) «Голос однієї російської ув'язненої»;

б) «Не так тії вороги, як добрії люди»;

в) «Безпардонний патріотизм»?

2. Яка з публіцистичних статей належить Лесі Українці:

- а) «Із секретів поетичної творчості»;
- б) «Новейшая общественная драма»;
- в) «Слівце на слівце»?

3. Хто є автором фейлетонів «Я видаю газету», «Щасливий день пана Ямайського»:

- а) П. Грабовський;
- б) В. Вороний;
- в) В. Самійленко?

4. Хто з публіцистів-поетів був членом редакції журналу «Житє і слово», в якому вів розділ «Вісті з Росії», підписуючись псевдонімом Ното:

- а) В. Самійленко;
- б) Леся Українка;
- в) М. Вороний?

5. Хто з публіцистів є автором статей «Марко Лукич Кропивницький», «Театральне мистецтво і український театр (Думки та уваги)»:

- а) М. Вороний;
- б) В. Самійленко;
- в) С. Єфремов?

6. Яка з названих публіцистичних праць належить В. Винниченку:

- а) «Політичний хамелеон»;
- б) «Лист без конверта»;
- в) «Заповіт борцям за визволення»?

7. Хто є автором історико-політичного трактату «Відродження нації»:

- а) С. Єфремов;
- б) В. Винниченко;
- в) В. Самійленко?

8. Хто автор книг публіцистики «За рік 1912-й», «Під обухом. Більшовики в Києві»:

- а) В. Винниченко;
- б) В. Самійленко;
- в) С. Єфремов?

9. Хто автор відкритого «Листа без конверта», адресованого Юрію Коцюбинському:

- а) Леся Українка;
- б) М. Вороний;
- в) С. Єфремов?

10. Якими роками датується «Щоденник» С. Єфремова – важливий документ про злочини більшовизму:

- а) 1923–1929;
- б) 1925–1929;
- в) 1929–1933?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте уривок із щоденникових записів С. Єфремова від 13 травня 1924 року:

«... самогубство серед большевиків тепер взагалі річ дуже поширена, надто поміж молоддю. І це натуральний наслідок того переборщення в ідеології і практиці, до якого дійшов більшовизм. Виїли з людей душу і натомість нічого не дали. Жити не стало чим. Хто не шкурник із природи, у кого є потяг до чогось вищого, той часто мусить задихатися в цій надто важкій атмосфері,

з якої нема іншого виходу, як револьверне дуло. От, наприклад, у Ленінському городку між годованками-дівчатками (недолітками!) – десятки вагітних, і мало не всі заражені «червоною хворобою ім. Леніна». Питання – що вийде з цих нещасних, запльованих і заогиджених, які всього спробували і всього дознали, дітей, коли прокльонеться у них так старанно притлумлювана жага до чистого життя? Який для них вихід? А це робиться не в самому Ленінському...».

РОЗДІЛ 6

Публіцистика в Україні 20–40-х років ХХ століття: історичний та політичний контексти

б.1. Публіцистика М. Хвильового.

б.2. Освітянські та літературні проблеми в публіцистиці М. Куліша.

б.3. Публіцистичний доробок Б. Антоненка-Давидовича.

б.4. Публіцистика О. Довженка.

Події більшовицького перевороту, боротьба УНР за свою державність знайшли блискуче відображення в публіцистичних працях В. Винниченка та С. Єфремова, які наголошували на серйозній небезпеці для українського суспільства, яку являв собою більшовизм. У 20–30-ті роки обставини літературного й культурного життя в Україні були дуже трагічними, адже в еміграцію виїхала значна частина політиків, культурних діячів, публіцистів, письменників і літературних критиків (М. Вороний, О. Олесь, С. Черкасенко, В. Винниченко, Є. Чикаленко та інші). Частина загинула в роки громадянської війни від рук різнополітичних бандитів (І. Стешенко, О. Єфименко, О. Мурашко, М. Леонтович, Г. Чупринка та інші), частина найталановитіших пішла з життя напередодні або безпосередньо під час кривавого свавілля, що коїлось в Україні (Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Г. Нарбут, М. Сумцов, К. Стеценко та інші). Певна частина старої інтелігенції не захотіла емігрувати, а обрала позицію формальної лояльності до нової влади, хоч і з великою мірою її внутрішнього несприйняття – С. Васильченко, Г. Хоткевич, С. Єфремов, Олена Пчілка, Л. Старицька-Черняхівська та інші). Чимало подібного було і в ситуації

молодшого покоління національної інтелігенції (М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, В. Підмогильний, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович та інші). Не солідаризуючись із більшовицькою владою ідеологічно чи морально, вони чесно працювали на ниві української культури, орієнтуючись не на гасла партії, а на високі естетичні критерії. Включалась у культурне життя й молода робітничо-селянська інтелігенція, яка брала участь у громадянській війні та підтримувала радянську владу (М. Хвильовий, І. Микитенко, М. Куліш, А. Головка та інші).

Українізація, утворення численних творчих груп, літературна дискусія, зніщійована М. Хвильовим, партійна пропаганда з вимогами викривати класового ворога тощо – всі ці явища стали предметом публіцистичних виступів багатьох авторів, лідером серед яких був М. Хвильовий зі своїми памфлетами.

6.1. Публіцистика М. Хвильового

У квітні 1925 року М. Хвильовий виступив у тижневику «Культура і побут» із великою статтею «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян», спрямованою проти масовізму в літературі та «червоної» халтури. Критик висунув дилему: «Європа чи «Просвіта»?» – і закликав дати відсіч примітивізму, опанувати європейську культуру, поважно зайнятися професійною роботою. Стаття викликала жваву дискусію, її обговорювали та оцінювали по-різному.

З особливою силою спалахнули суперечки навколо першого циклу памфлетів М. Хвильового «Камо грядеши» (1925), другого під назвою «Думки проти течії» (1926) і третього – «Апологети писаризму», який так і не з'явився, на відміну від двох перших, окремим виданням, а також

навколо праці «Україна чи Малоросія?» Усі ці статті, памфлети, публіцистичні трактати друкувалися на сторінках додатка до газети «Вісті ВУЦВК» – «Культура і побут» упродовж 1925–1926 років. До першої своєї полемічної дилеми – «Європа чи «Просвіта»?», яку М. Хвильовий проголосив «одним із найкардинальніших питань нашої доби», він додав тезу про «культурний епігонізм», «культурне позадництво», а тому активно проголосив вимогу відмовитися від орієнтації на тогочасну російську літературу.

Першою серією памфлетів стали «Листи до літературної молоді» – «Камо грядеши» («Куди йдеш»). Написані вони були з приводу суперечок між письменницькими організаціями «Гарт» і «Плуг», де «Плуг» як організація слабша все атакувала «гартівців». Однак автора хвилювала доля не організацій, а стан літератури загалом, тому він став над інтересами певного кола літераторів і був готовий заради мистецтва солідаризуватися з ідейними противниками, щоб зупинити наступ бойової макулатури.

Основні думки памфлету такі:

– не потрібно ділити письменників на генерації, бо на це немає підстав і можна заплутатись у критеріях поділу. Єдиний показник місця в літературі – талант;

– легше проголошувати, ніж доказувати правоту «літературним фактом»;

– слід визначитись: Європа чи «Просвіта», Зеров чи Гаркун-Задунайський?;

– біда з графоманами: вони вже не лише претендують на вміщення своїх «творів» у поважних журналах, а й вимагають, щоб ці «твори» були премійовані. Сила твору – не в членському квиткові письменника і не в його революційній назві. Молодь має бути «етично чистоплотною»;

– хто не має таланту, а прагне доказати свою правоту, той доречно (а найчастіше недоречно) зловживає цитатами з Леніна за будь-якої нагоди;

– ліквідаторами мистецтва є його вульгаризатори. У Росії мистецтво вироджується у «фабричні гудки і труби», а в нас – у «трактори і плуги»;

Згодом, відкидаючи свій «кучерявий стиль», М. Хвильовий звернувся до свого опонента С. Пилипенка (керівника селянської спілки письменників «Плуг») прямо: «Ви ж прекрасно розумієте, що вся та «масова література», що її ви друкуєте, і близько не лежала біля мистецтва. Нащо ж ви нацьковуєте ту молодь на Хвильового? Нащо ви її держите в темноті і не скажете їй, що самих творів Ленінових для митця дуже і дуже замало? Чому ви не порадите їй звернутися до Зерова?.. Письменник мусить знати всю розумну літературу, хай вона буде й реакційною. А наштотхнути на неї можуть тільки Зерови».

Олімпієць-більшовик М. Хвильовий у памфлеті підтримав вимогу неокласика Зерова (не забуваючи наголосити, що ідейно вони далекі): необхідно допустити в літературу вільну конкуренцію, слід припинити протекціонізм пролетарським організаціям, бо все це сприяє кар'єризмові та спекуляції. Література, регульована державною владою, – не література.

Памфлет М. Хвильового не лише з ідейного, а й із художнього боку надзвичайно цікавий і талановитий твір. Автор використовує галерею яскравих образів: Заратустра із задрипанок, денікінський прапорщик Смердипупенко, Акакій Акакійович і держиморда, «енко» та ін. Мову збагачує афористичними висловами, приказками, навіть вульгаризмами і просторічними словами: спекулой, Гаврило, – сьогодні твій день; знов за рибу гроші; чув дзвін, та не знає, де він; умри, «Просвіто», краще не

напишеш; так і пре; ступити на слизьке; піднімаємо рукавичку; «не запужаєте»; «брати на арапа» тощо.

Виступи М. Хвильового не залишили байдужими нікого з українських письменників. Коли він у гострій формі висловив думку про те, що задля подолання культурницького епігонства і окреслення власного шляху українській літературі потрібно орієнтуватися не на Москву («центр всесоюзного міщанства»), а навчатися у «психологічної Європи», дискусія з літературної площини перекинулась у площину політичну, в неї втрутилися партійні функціонери, а потім і безпосередньо Політбюро ЦК КП(б)У і сам Сталін.

У памфлеті «Думки проти течії» М. Хвильовий відкидає сформульоване проти нього звинувачення: «Хвильовий і «праві кола» не хочуть пускати в літературу робітничо-селянську молодь, бо не довіряють їй, бо зневажають її». У цьому публіцистичному творі йдеться про поділ у літературі на лівих, правих, попутників і т. д., але основна його думка – визнання і висока оцінка аполітичних Зерова, Рильського, Филиповича і критика письменників, які на догоду класовій правильності підтримують масовізм і «захекалися», стараючись, а творчість їхня – чистісінька халтура (Загул, Савченко, Ярошенко, Терещенко та інші).

Трагедія в тому, що на керівництво мистецьким рухом претендують малописьменні люди. У літературі борються дві сили, одна з яких орієнтується на Європу, а інша – на «Просвіту» і куркульство. Європа – це великий культурний материк, якому належать кращі філософи, письменники, літературні герої як втілення певних психологічних типів. Антиподом її є «Просвіта» Гаркуна-Задунайського. Українська інтелігенція всіх часів, на думку М. Хвильового, страждала на культурне позадництво. «Без російського диригента наш культурник

не мислить себе», він «здібний лише повторювати зади, мавпувати, боїться дерзати!»

Цікаву думку висловлює М. Хвильовий і з приводу своїх памфлетів: «Хоч ми в інститутах шляхетних дівчат і не вчилися, але розуміємо, що памфлет без «ядрьоних» «ізмів» – не памфлет». Наводить він і міркування з цього приводу Плеханова: «Коли письменник, замість образів, оперує логічними доводами або коли він свої образи видумує для доказу певної теми, тоді він не художник, а публіцист, хоч би він писав не розвідки і статті, а романи, повісті і театральні п'єси». Є в М. Хвильового і серія нарисів (1930–1933 роки), зокрема, нариси «Щасливий секретар», «Останній день», «Майбутні шахтарі», «Бригадир шостої», «Про любов», «Із життєпису попелястої корови» тощо.

Прихильно, але справедливо і пророче висловився про М. Хвильового у «Щоденниках» (за 1927 рік) Сергій Єфремов: «14 січня (п'ятниця). Перечитав у рукопису заборонену статтю М. Хвильового «Україна чи Малоросія?» – полеміку проти большевицьких публіцистів Юринця та Хвилі. Автор – теж большевик, але здорово силпе своїм колегам за «малоросіянство». Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як в усіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає «центра», окремі вдатні місця гинуть у велемовній балаканині та чисто хлоп'ячій звичці на кожному кроці цитувати «авторитетів», іноді підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, видимо цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів, а в офіційній пресі ходу Хвильовому, певне, надовго вже не буде».

Є в доробку М. Хвильового низка цікавих нарисів, у яких відбито психологічні й морально-етичні орієнтири сталінської доби, – «Щасливий секретар», «Останній

день», «Із життєпису попелястої корови», «Оповідання схвильованої Ганки», «Майбутні шахтарі», «Про любов», «По Барвінському району» та інші.

6.2. Освітнянські та літературні проблеми в публіцистиці М. Куліша

Сучасникові М. Хвильового Миколі Кулішу також належить ряд статей і різних журналістських матеріалів, які критики поділяють на ранню публіцистику (1921–1924) і публіцистику 1927–1933 років, яка здебільшого вміщує заяви, листи і виступи драматурга. До ранньої публіцистики входять матеріали періоду, коли М. Куліш працював у системі народної освіти і в газеті «Червоний шлях» друкував злободенні матеріали. Немаючи високої мистецької вартості, вони разом із подорожніми нотатками є документами часу та епохи. Подорожні нотатки «По весям и селам» розповідають про враження автора від сільських шкіл у час непу (1921 рік). Назви нотаток «Одичание», «Незаможники и виноградари», «Школа – центр мелкомещанской идеологии», «В детском доме», «В немецких колониях», «На детском кладбище», «Верую в бога» та інші розповідають про жахливе становище зі школами, освітою по селах, про голод і бідність по селах і хуторах.

У статті «Школа за часів революції» М. Куліш підбиває підсумки освітніх справ до шостих роковин революції, говорить про значний поступ у боротьбі з безграмотністю і темрявою, наводить статистику, яка свідчить про збільшення кількості шкіл, дитячих будинків, про покращання матеріального становища вчителів.

У матеріалі «Про вінок національних культур» автор оптимістично порівнює становище народів у царській Росії з тією ситуацією, коли «взялась Радянська

влада до національного визволення, до відродження великих і малих культур, і сказала всьому світові, що вона одна тільки зможе розв'язати національне питання...». Автор радіє, що «народилась радянська школа з українською мовою навчання, ... заговорила по-українському газета», що українізується державний апарат, що рівноправність мов інших націй в Україні забезпечена.

Із таким самим настроєм написані праці «Вчитель на селі», «До наступу», «Політвиховання й антирелігійна пропаганда в дитячих установах соцвиху», «Зв'язок школи з дитячим комрухом» тощо. Проте блискуче талановитою, гострополемічною і безкомпромісною є стаття М. Куліша «Критика чи прокурорський допит?», яка визначила суспільну і мистецьку позицію ВАПЛІТЕ під час літературної дискусії 1925–1927 років. Стаття є гострою полемічною відповіддю критикам організації ВУСПП (Коряк, Машкін, Доленго, Коваленко, Якубовський та ін.), яких М. Куліш називає аматорами-юристами і критико-політиками, бо, нездатні написати високохудожні твори, вони взялися дбати про політичну благонадійність своїх літературних опонентів – ВАПЛІТЕ.

М. Куліш висловлює такі думки:

– не варто прикривати своє творче безсилля «божбою про відданість свою Радянській владі й кивати на політичну адресу ВАПЛІТЕ (мовляв, невістка винна);

– не варто прикривати свою безграмотність і власний національно-фізіологічний смак криком про шовінізм ВАПЛІТЕ;

– «увесь тон полемічних виступів ВУСППу було розраховано на загострення ворожнечі й заколоту в літературному радянському таборі»;

– «можна стояти на посту біля української пролетарської літератури, можна наглядати за ВАПЛІТЕ, але не можна запроваджувати в літературу якийсь

гарнізонний устав, що за ним виходить, нібито вартові з ВУСППу – «особи неприкосновенні...»;

– «якщо т. Машкін – український літературний критик, то радимо йому по-друзьки записатися на державні курси української мови, бо незнання цієї мови, властиве молодому приставу-чужоземцеві, не може бути властивим молодому українському критикові»;

– «у нас до соціального походження (письменника) ще додають національне походження і ставлення автора або цілої організації до ВУСППу»;

– критика вуспівців – це прокурорський тон і допит про ставлення ВАПЛІТЕ до партійних документів: «а нам проте страх як хочеться спитати товариша «слідчого»: Ваш мандат? ВУСПП – це організація письменників, критиків чи це гурток аматорів-юристів?»;

– «І нарешті, критика це чи прокурорський допит?»
Виступи М. Куліша в 1927–1933 роках на театральних диспутах, на пленумі художньо-політичної ради тощо – це здебільшого його тлумачення і захист власних творів, визнання помилок, полеміка з ортодоксальним партійним критиком Щупаком, захист творчої позиції ВАПЛІТЕ, пояснення мотивів поведінки власних літературних героїв.

6.3. Публіцистичний доробок Б. Антоненка-Давидовича

Літературна творчість одного із найталановитіших прозаїків 20–30-х років, члена організації «Ланка» («МАРС») Б. Антоненка-Давидовича також була брутально перервана арештом у 1935 році та 12 роками концтабору. Це стало наслідком не лише творчої діяльності письменника, а й активної його участі в обговоренні літературних подій і явищ 20-х років. Крім художніх творів, Б. Антоненко-Давидович є автором збірки літературних репортажів «Землею українською»

(1929), гострополемічних статей «Воскресіння Шельменка» (1929), «Страшний і по смерті», «За комізм ситуації, а не вислову» (1928), низки спогадів, відвертої публіцистичної праці «Літера, за якою тужать» (1969), мовознавчої книги «Як ми говоримо», книги літературних силуетів та критичних нарисів «Здалека і зблизька» тощо.

Особливо показовою серед усього публіцистичного доробку Б. Антоненка-Давидовича є його стаття «Воскресіння Шельменка», вперше надрукована в 1929 році як своєрідна реакція на досить гучне відзначення роком раніше 150-ліття Г. Квітки-Основ'яненка. У ній містилося чимало гіркої правди щодо культурних взаємин росіян і українців. Проблема «Шельменкіади» як «апології вихолощеного малоросіяинства» порушена в цій статті, глибоко хвилювала письменника і не лише сама по собі як публіцистичне осмислення фактів прояву зверхнього, а часто-густо й образливого, зневажливого ставлення «старшого брата» до «молодшого», а й як гостра критика ментальності «хохла-малороса». Прикметно, що в 1931 році стаття з незначними скороченнями була передрукована в редагованому тоді Д. Донцовим «Літературно-науковому віснику». В короткому слові до статті редакція зазначила, що хоч «автор стоїть на сов. платформі, але він наводить факти, які є сильніші за всі платформи і які особливо цікаві для нас».

Загалом шанобливо ставлячись до батька першої української повісті, Б. Антоненко-Давидович висуває тезу про те, що саме він, Грицько Квітка, написав, на жаль, безсмертний твір «Шельменко-денщик», який у подальшому став «цілою концепцією лакузи-хохла, програмою малоросіяинства», яка «не обмежилась Квітчиною добою, а пройшла з розгорнутими трьохкольоровими прапорами в далекі наступні десятиліття». Автор статті наголошує, що тип Шельменка

– це національна ганьба, він увійшов у свідомість пересічного міщанства. «Бо що таке – Шельменко? Шельменко – це, насамперед, вірний, але хитрий лакуза, що його хитрощі все ж таки припасовані на користь панові, це – посміховисько для «культурних людей, це – вічний хахол». А проте він воскрес, і не сам воскрес, а його воскресили, і його ганебна тінь «час від часу, гляди, та й промайне на сторінках російських видань». Далі автор наводить у своїй праці численні приклади із творів російських письменників (Д. Крептюкова, А. Бартова, Є. Бражнева та ін.), які безсоромно видавали щоразу «чергову порцію хуліганства на адресу «хахлів». Українців ці письменники звать лише «халами», а корови у них – українські: «Про це вже писав фейлетон у «Вістях» Остап Вишня, та все ж не з'ясовано, чому це корови і шаровари можуть бути *українськими*, а людям судилось бути тільки «халами»? Чи тому, що поміж коровами не було й не може бути Шельменка, а хохла треба держати на посміх людській у Шельменковій ролі?» – зауважує Б. Антоненко-Давидович. Він справедливо зазначає, що якби на сторінках українських книжок з'явилися слова «жид, бусурман, кацап», то «українська радянська громадськість дала б негайно по заслугі гострий осуд та одсіч, а коли це дозволяють собі Крептюков та Бартов, про це чомусь ми мовчимо. Хто це дозволив їм вживати «художньо» ці словечка, що є знаряддям національного цькування?» Проте не лише такими знаками «уваги» до українців рясніють твори вищезазначених авторів – вони демонструють «знайоме нам із темних минулих літ обличчя зоологічного великодержавного шовініста»: Україна для них – «обжирающийся, распушенный, как гулящая девка, юг!», Київ і Хрещатик – хамелеони, «переметная сума продажный проспект, улица-ренегатка. Вчера присягала Раде, марала вывески *украинской мовью*,

наряжала продавщиц в спидницу, плахту и намисто... весь город авансом – контрреволюция, когда все население с первого до последнего – заведомо белогвардейцы, эксплуататоры, палачи, классовые враги, которым не может быть пощады!» Зневага, ненависть – ось головні почуття, які показує автор Є. Бражнев до всього українського, тому, іронізує Б. Антоненко-Давидович, замість «В дыму костров» цю книжку можна вільно назвати «Как мы завоевали хохлов»: «назва достоту збіглась би із змістом».

«Вам, читачу, мусить бути тепер зрозуміло, чому цю книжку Є. Бражнева розхватує російський обиватель на Україні і чому мені коштувало багато часу та зусиль, щоб знайти мало що не останнім примірником цей цікавий документ. Але вам так само, як і мені, невтямки, – як оцю «Одіссею» неприхованого російського шовінізму береться видавати видавництво «Круг», куди дивився московський Головліт?» Та що говорити про якихось невідомих широкому читачеві письменників, коли навіть «поважний російський пролетарський письменник Федір Гладков дозволив собі висловити такі думки з приводу української мови і літератури: «Зачем возрождать допетровскую эпоху, зачем гальванизировать украинский язык, который покрылся уже прахом. Все это только тормозит развитие социалистического строительства... Украинские писатели хотят конкурировать с русскими писателями, а выходит, только обезьянничают...»

«Чому ж попередники Гладкова Пушкін і Рилєєв не робили «географічних помилок» і називали українців їх власним ім'ям?» – риторично запитує Б. Антоненко-Давидович, нагадуючи, що Пушкін писав у поемі «Полтава» «Тиха украинская ночь», а не «хохлацкая» чи «малороссийская». «Невже в камер-юнкера Пушкіна було більше розуміння й політичного такту, не кажучи вже про інші сентиментальні речі, до сплюндрованої, закріпаченої

України, тодішньої здичавілої кошари великоросійського ухаря-купця, аніж у пролетарського письменника Гладкова до УСРР?..»

Виявляється, з образом дурнуватого хитруна Шельменка російські автори ще можуть змиритися, а от українці як культурний народ їм ненависні.

Цінною і пізнавальною з філологічного боку є публіцистична стаття Б. Антоненка-Давидовича «За комізм ситуації, а не вислову» – своєрідний аналіз джерел комізму творів Остапа Вишні – чи не найпопулярнішого українського гумориста 20-х років. Це була рецензія на тритомник творів Остапа Вишні, підписана псевдонімом *Б. Вірний*. Рецензія була написана принципово, гостро, але з належною повагою до непересічного таланту письменника.

Змусити читати і захоплюватися українською книжкою – це справді перемога для автора, наголошує рецензент, і українізацію можна було б назвати «українізацією імені Остапа Вишні», якби не прикрі «але». Ось саме ті претензії, які висловлює Б. Антоненко-Давидович до свого земляка-гумориста:

– «у своїх «Сільських усмішках» О. Вишня, як і наше село, – запашний, барвистий на дотеп, на влучне порівняння, на мовний колорит, але разом з тим він і примітивний, як наше село», а цей сільський гумор, перенесений на міську царину, вульгаризується;

– «коріння справжнього, не скороминущого і поверхового, а глибокого і тривалого гумору ховається в комізмі ситуації, що примушує читача захоплюватись і сміятись...». А комічне слово чи вислів є лише допоміжним. Тому комізм слова – тимчасовий і скороминучий. На жаль, за невеликими винятками гумор Остапа Вишні «спирається насамперед на комізм вислову, часто на комізм зрусифікованого вислову, або ще гірше

комізм (якщо це можна серйозно назвати комізмом) вульгарщини, досить прозорого натяку на елементи звичайнісінької порнографії);

– «зловживання покрученим словом, русизмом» на зразок «юринда», «харрашо»: «Остап Вишня виробив собі кілька штапованих засобів і раз у раз орудує ними, не турбуючись за те, як, кінець-кінцем, читач сприйматиме їх». Такі жарти про поперек і нижче, про матню, про місця, які чухають, може, «й веселять «медлительного в движениях малороса», але набридають хоч трохи культурнішому читачеві» – резюмує автор рецензії.

– Б. Антоненко-Давидович вважає, що такий гумор відповідно і виховає читача, «він (пересічний «він») без особливого піднесення перегортатиме сторінки Джером-Джерома, його мало вражатиме Марк Твен, він не візьметься за сатиру російського Щедрина, його не заповонить сучасний чех-гуморист Гашек... Наш пересічний читач не сприймає тонкого гумору, він потребує такого гумору, щоб від нього «перчило!»

Остап Вишня, на думку критика-рецензента, – безперечно талановитий гуморист, у нього є «епохальні фейлетони», але вони «тонуть, на жаль, у бочці малоросійського дьогтю». Незважаючи на небезпечний час написання (1928 рік), стаття, як переконаємося, була справедливою, принциповою і головне – торкалася лише художнього боку творчості Остапа Вишні, у ній автор взагалі обійшов тему політичних симпатій чи більшовицької ідеології, давши зразок чесної літературної критики. До речі, потрібно зауважити, що з того часу гумор не став «тонший» і сучасні гумористи вважають комічним суржик або сумнівні жарти «нижче пояса».

Яскравою сторінкою публіцистичного доробку Б. Антоненка-Давидовича є і його збірка репортажів «Землею українською» (1929), у якій автор здійснив

успішну спробу відтворити психологічний портрет суспільства кінця 20-х років ХХ століття. Об'єктом уваги письменника стають колоритні особи як виразники певних переконань, представники певних професій, соціальних груп, стилю життя й діяльності, а також міста й містечка, споруди, історичні пам'ятки, природні об'єкти – все, що оточує його персонажів і визначає їх поведінку. Колоритні «фізіономії» сучасників – найцікавіше спостереження письменника у книзі його літературних репортажів: це зокрема партійні працівники, прикордонники, контрабандисти, вчителі й човнярі, власники готелів і кіоскери, панотці й пасажири пароплава, лоцмани й шахтарі, сезонні робітники й інженери, перекупки й «мамаші», письменники й графомани тощо. Невибагливий у побуті під час мандрівки, невимушений і простий у спілкуванні з людьми, автор викликає до себе довіру й симпатію, тому як барометр свого часу не помиляється у визначенні багатьох проблем і моральних діагнозів різних груп: національно свідомих, байдужих обивателів, шовіністів, кримінальних елементів тощо. У своїй книзі Б. Антоненко-Давидович порушив низку болючих проблем, актуальних і сьогодні: українізації та зневаги до всього українського частиною суспільства; етико-морального аспекту (шахрайство, хамство, цинізм); ставлення до історичного минулого та його пам'яток; літературного життя, зокрема найпоширенішої в ньому недуги – графоманства; ставлення обивателя до влади і політики; невігластва тощо.

Публіцистика Б. Антоненка-Давидовича – небуденне явище в українській культурі, бо вона має дуже позитивне звучання, вона бойова, дотепна, гостра – і водночас автор у ній демонструє високу майстерність, шляхетність, найкращі моральні якості і непідробні

почуття справедливості, національної свідомості і людської гідності.

6.4. Публіцистика О. Довженка

Публіцистична діяльність О. Довженка припадає на початок Другої світової війни. У цей період багато літераторів стали військовими кореспондентами, публіцистами, нарисовцями, памфлетистами, авторами патріотичних пісень, сатиричних плакатних текстів. Однак у публіцистиці цієї доби з ідеологічних причин не було правдивості та глибини відображення реальності. Переважно це були описи бойових епізодів, портретні замальовки, стислі начерки про подвиги бійців тощо. З'явилося багато книжок із серії «Фронт і тил» («Бойові епізоди» А. Головка, «Оповідання про хоробрість» М. Грублаїні та ін.).

Чільне місце серед публіцистів цього часу належало О. Довженкові, якого обурювала ідеологічно-партійна лінія публіцистики, що обмежувала правду про становище на фронтах і в окупованій Україні. Він розумів, що від публіцистів та військових кореспондентів вимагалось лише одне – пропагувати й ілюструвати «мудрі вказівки» вождя та його поплічників. Тому О. Довженко всього себе віддав публіцистиці, про що в листі до Ю. Солнцевої писав: «Я пишу статті для фронтових газет. Це також зброя, і така потрібна, що ти навіть не уявляєш».

Необхідно було звільнитися від наївних уявлень про ворога, спростувати помилкові погляди, застерегти бійців від марних сподівань на класову солідарність із німецькими трудящими, які нібито були силоміць відправлені на фронт. У створенні таких ілюзій прислужилася тоді брехлива радянська пропаганда, про яку О. Довженко у щоденниковому записі від 2 липня 1942

року зазначив: «Виходить так, читаючи наші газети, що всі німці тільки й думають, як би скоріше здох Гітлер і скінчилася війна. Ми кричимо в газетах: ненавидьте німців. Чого ж їх ненавидіти, коли щодня в зведеннях інформбюро ми читаємо протилежне: щодня бідні німці пишуть, що війни не хочуть і не вірять у перемогу. За що ж їх ненавидіти? Їх жаліти хочеться. Так виходить? Яка убога, беззуба і невинахідлива наша пропаганда, мертва і слабкодуха, боязка і жалюгідна...».

Поряд з О. Довженком майстрами публіцистичного слова воєнного часу були Ю. Яновський (пізніше – кореспондент на Нюренберзькому процесі), П. Панч, К. Гуслистий, А. Малишко, А. Головко, О. Кундзіч, П. Тичина та інші. Чи не найпрацевитішим все ж був О. Довженко. Упродовж 1942–1943 років він написав кіноповість «Україна в огні», 1944–1945 років – «Повість полум'яних літ», статті для періодики «Народні лицарі», «Я бачу перемогу», «У грізний час», «Слава народу-воїну!», листівку для поширення у ворожому тилу – зразок викривальної публіцистики – «Лист до офіцера німецької армії» і багато іншого.

Частина публіцистичних статей О. Довженка має яскраво пропагандистське забарвлення, проте непідробними залишаються його емоції. Наприклад, у матеріалі «Дивіться, люди!» автор розповідає про страшну знахідку у вбитого фашиста – п'ять фотографій, на яких була зображена Зоя Космодем'янська перед стратою – у своїй страшній скатованій величі «серед фашистських мерців».

У «Листі до офіцера німецької армії» О. Довженко звертається до свого ворога-офіцера – колишнього інженера, агронома чи кандидата наук, архітектора чи художника. Автор листа намагається переконати свого ворога як людину безперечно освічену у марності

сподівань новітніх завойовників загарбати чужу землю і чужу державу. У золоторукого німецького народу, наголошує О. Довженко, маючи на увазі культурно-історичні досягнення німців, «поодростали звірячі кігті» в особі Гітлера. Автор нагадує, що «правителі приходять і відходять, а народи вічні», що потрібно не сліпо підкорятися наказам Гітлера, а подумати про неминучість розплати, що наближається. Можливо, десь удома діти фашистського офіцера зворушливо моляться за його життя, можливо, дуже скоро рядові солдати запитають у свого командира, в ім'я чого тисячі людей полягли на полях боїв і самі слухняно підуть у психічну атаку на вірну смерть. Гітлерівська Німеччина не переможе, але як культурна держава не загине: «не може загинути ... народ Кранаха, Дюрера, Бетховена, Вагнера, Гете, Шиллера, Лейбніца, Канта...». О. Довженко закликає свого освіченого ворога схаменутися і боротися проти Гітлера.

У статті «Я бачу перемогу» автор розповідає про те, як бійці-казахи віддали свої життя за українську землю; у матеріалі «Народні лицарі» йдеться про тих, хто гідно прийняв смерть за Україну: капітана Запорожця, капітана Колодія, танкістів Михайла Кучмистого і Михайла Лисянського, про українських льотчиків, які згоріли у небі під Москвою, про пілота Арсена Шевчука, який врізався палаючим літаком у скупчення німецької артилерії та інших героїв.

У Довженка є багато статей про культуру, мистецтво, про секрети майстерності кінозйомок тощо. Наприклад, стаття «На батьківщині великого мариніста» розповідає про дім художника І. Айвазовського у Феодосії та про його творчість. Матеріали «До питання про будівництво сіл на берегах дніпровських водоймищ і майбутнього південного каналу» та «Про художнє оформлення майбутнього Каховського моря» свідчать про

стурбованість кіномитця формалістичним підходом чиновників-бюрократів до оформлення, будівництва, планування нових сіл, про його занепокоєння ігноруванням чиновниками естетичних потреб людей тощо.

Такі матеріали, як «Про задум», «Чому я створив «Аероград», «Колір прийшов», «Шлях до образу», «Слово у сценарії художнього фільму» тощо, – цінні роздуми кіномитця про секрети професії, поради й підказки колегам та учням щодо роботи над сценаріями, кінофільмами в цілому.

Висновки

Публіцистика 20–30-х років ХХ століття – це трагічні свідчення багатьох історичних подій жорстокого часу, свідчення чесної позиції і громадянської мужності таких авторів, як М. Хвильовий, М. Куліш, Б. Антоненко-Давидович, О. Довженко та багатьох інших, які в умовах сталінського тоталітарного режиму та цькування більшовицькою критикою захищали критерії високого професіоналізму в літературі й мистецтві, національні культурні цінності.

Список рекомендованої літератури

1. Антоненко-Давидович Б. Публіцистика / Б. Антоненко-Давидович // Твори : в 2 т. – Київ : Наукова думка, 1999. – Т. 2. – С. 394–418.

2. Бабишкін О. Довженко – публіцисти. Літературно-критичний нарис / О. Бабишкін. – Київ : Радянський письменник, 1989. – 198 с.

3. Куліш М. Твори : в 2 т. Т. 2. П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади / М. Куліш. – Київ : Дніпро, 1990. – 877 с.

4. Хвильовий М. Твори : в 2 т. Т. 2. Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Pamфлети. Листи / М. Хвильовий. – Київ : Дніпро, 1990. – 925 с.

5. Сверстюк Є. Вірний до кінця / Є. Сверстюк // Блудні сини України. – Київ : Товариство «Знання» України, 1993. – С. 220–225.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні думки висловив М. Хвильовий у памфлеті «Камо грядеши?»?

2. Як С. Єфремов оцінив працю М. Хвильового «Україна чи Малоросія?»?

3. Що змусило Б. Антоненка-Давидовича написати гостру статтю «Воскресіння Шельменка»?

4. Яку позицію щодо свого ставлення до більшовицької критики висловив М. Куліш у праці «Критика чи прокурорський допит?»?

5. Хто автор публіцистичного виступу «Лист до офіцера німецької армії»?

Тести для самоконтролю

1. Яка із названих публіцистичних праць належить М. Хвильовому:

а) «Ad fontes»;

б) «Україна чи Малоросія»;

в) «Листи з України Наддніпрянської»?

2. «Думки проти течії» М. Хвильового за жанром:

а) памфлет;

б) аналітична стаття;

в) портретний нарис.

3. У якій із публіцистичних праць М. Куліш гостро критикує бездарних опонентів-політиканів, які дбали про політичну благонадійність своїх літературних противників із ВАПЛІТЕ:

- а) «Про вінок національних культур»;
- б) «Критика чи прокурорський допит?»;
- в) «Школа за часів революції»?

4. Кому належить збірка літературних репортажів «Землею українською»:

- а) М. Хвильовому;
- б) М. Кулішу;
- в) Б. Антоненку-Давидовичу?

5. У якій із публіцистичних праць Б. Антоненко-Давидович висловлює «прикрі «але» до творчості гумориста Остапа Вишні:

- а) «За комізм ситуації, а не вислову»;
- б) «Воскресіння Шельменка»;
- в) «Страшний і по смерті»?

6. У якій із публіцистичних праць Б. Антоненко-Давидович з обуренням пише про зневагу до українців російських письменників, які щоразу видавали «чергову порцію хуліганства на адресу «хохлів»:

- а) «Здалека і зблизька»;
- б) «Воскресіння Шельменка»;
- в) «Як ми говоримо»?

7. Книга Б. Антоненка-Давидовича «Землею українською» – це:

- а) збірка репортажів;

- б) мовознавче дослідження;
- в) збірка літературно-публіцистичних праць.

8. Хто автор публіцистичної праці «Лист до офіцера німецької армії»:

- а) Б. Антоненко-Давидович;
- б) О. Довженко;
- в) М. Куліш?

9. Яка із нижчезазначених статей належить О. Довженкові:

- а) «Про художнє оформлення майбутнього каховського моря»;
- б) «Про «сатану в бочці» або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян»;
- в) «Політвиховання й антирелігійна пропаганда в дитячих установах соцвиху»?

10. Хто автор гострої публіцистичної праці «Літера, за якою тужать»:

- а) О. Довженко;
- б) Б. Антоненко-Давидович;
- в) М. Хвильовий?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте уривок зі статті Б. Антоненка-Давидовича «Воскресіння Шельменка»:

«... Чому це далекий літературний попередник Ф. Гладкова Рилєєв міг написати «Испеведь Наливайки», чому Рилєєв, пишучи «одни украинцы тоскуют...» не робив «географічних помилок» і називав українців їх власним ім'ям? Чому О. Пушкін ... писав «украинская

ночь», а не «хохлацкая» чи «малороссийская»? Невже в «камер-юнкера» Пушкіна було більше розуміння й більше політичного такту, не кажучи вже за інші сентиментальні речі, до сплюндрованої закріпаченої України, тодішньої здичавілої кошари великоросійського ухаря-купця, аніж у пролетарського письменника Гладкова до УСРР?.. «Странно, но верно...» – як кажуть росіяни».

РОЗДІЛ 7

Публіцистика української еміграції 20–40-х років XX століття

- 7.1. Публіцистика Д. Донцова.
- 7.2. Публіцистичний доробок О. Теліги.
- 7.3. *Постать О. Ольжича в еміграційній публіцистиці.*
- 7.4. Публіцистика й есеїстика Є. Маланюка.
- 7.5. *Боротьба проти більшовизму у працях І. Багряного.*

7.1. Публіцистика Д. Донцова

Дмитро Донцов – один із найвизначніших українських філософів першої половини XX століття, принциповий політик, оригінальний літературознавець, етнопсихолог, публіцисти, есеїст, редактор, який, на думку багатьох донцовознавців і навіть непримиренних його опонентів, здійснив фундаментальний вплив на розвиток не лише націоналізму, а й української культури взагалі. Саме на основі його філософії й розбудовувались ідеологія Організації українських націоналістів і проходила багаторічна партизанська боротьба Української повстанської армії.

Постать Д. Донцова (1883–2973) вкрай суперечлива й оцінки його і як особистості, і як культурного діяча найрізноманітніші. Наприклад, С. Єфремов у щоденнику записав враження від прочитання книги Д. Донцова «Націоналізм»: «Почав був читати Донцова «Націоналізм» – і кинув. Нестерпний брехун, хвастун і блягер; людина примітивно несовісна, якій вигадати факт, перекрутити цитату, приздобити од власної фантазії, приперчити якоюсь незрозумілою злістю – все одно що раз плюнути»

(запис за 16 серпня 1927 року). У своїй книзі «Музей покинутих секретів» Оксана Забужко також згадала постать цього одіозного політика: «І ще одна малесенька історична довідка. Наприкінці 1970-х Юрій Шевельов-Шерех, один із найзагарливіших опонентів Донцова з його збісованим ніцшеанством та аристократичним культом індивідуальної волі, аналізуючи книжку Солженіцина, визнав: «Ніж у спину таборових стікачів, що його принесли українські в'язні, веде свій родовід кінець кінцем від Донцова». Мені також не смакує Донцовська публіцистика і до всякої тоталітарної ідеології, хай навіть спертої не на «масу», а на «еліту», я маю стійку відразу, але факт залишається: без його бурхливих, воістину Drang-und-Sturm-івських інтелектуальних ескапад, не було б «сорока днів Кенгіру» – не було б мене. Є над чим подумати...».

Ю. Шерех у своїй статті «Донцов ховає Донцова» (1948) повно і прискіпливо критикує свого опонента, визнаючи однак той великий суспільний резонанс, який мали його праці: «Одні доводять, що йому новітня українська духовність зобов'язана своїм оформленням. Інші вважають його за злого духа новітнього українства, духа, що розтлівав і спотворював усе добре, що в українстві є. Між цими полюсами є безліч градацій». Ю. Шерех має свої міркування з приводу вісниківства як явища, він вважає, що «Донцову завжди була глибоко чужа «нормальна» українська духовність. Він сам це чудово розумів, і виявом цього стала його теорія про те, що сучасний український народ не має своєї «еліти», а складається лише з «гречкосіїв», «черні» чи як там ще, а він, Донцов, голосить свої ідеї саме цієї (відсутньої) «еліти». Ю. Шерех також вважає, що вісниківству (Донцову) не вистачало традиціоналізму: «Замість спробувати схопити український історико-культурний

процес як цілість Донцов став вихоплювати з нього те, що відповідало його наперед виробленим теоріям і поглядам. Не свою теорію і практику він будував на українських традиціях, а з українських традицій він намагався висмикнути ті шматочки і клаптики, які, здавалося йому, зміцнювали захитану будову його поглядів і висновків». Щодо ставлення до європейської літератури, то й тут Шерех має до Донцова претензії: «Донцов ясно визнає, що європейську літературу він просівав через сито своєї партійної цензури. Він пропускав тільки те, що відповідало його програмі. Це знов принципово той самий підхід, що і в большевиків. Навіть вони тут може трошки толерантніші».

Торкається Шерех і поглядів Донцова на виховну роль літератури. На думку дослідника, Донцов прагне, щоб література заражала читача однією ідеєю, бо різні ідеї розкладають і хаотизують його. Він, мовляв, «апелює до фанатизму, до шаленства індивіда чи натовпу, сп'яненого однією ідеєю». Звідси у Донцова пропагандивний підхід до літератури: «Вона не сміє бути сумною. Вона не сміє бути ніжною. Вона не повинна бути ліричною. Вона в жадному випадку не може показувати роздвоєння (на щастя, «Гамлет» написаний давно, а то б і він опинився на одному смітнику з Винниченком і Сартром!). Вона не повинна показувати боротьбу ідей. Вона мусить бути категорично-героїчна, офіційно-оптимістична, вона мусить проводити тільки одну ідею, вона мусить бути однобічна і не толерантна. Вона мусить розвивати в людині одну сторону, заглушаючи все інше. Коротше: вона розрахована не на здатну мислити людину «еліти», а на сліпу й внутрішньо-порожню людину «черні». Так характеризує Шерех вимоги Донцова до літератури. Донцовщина як явище, на думку літературознавця, не була явищем лише галицьким, а була логічним висновком із революції на Сході і її поразки в

Україні. Сам Донцов визнавав, що його погляди та їх агресія постали як реакція на попередній стан української духовності, який він окреслював як етап драгоманівський (бо Драгоманов, мовляв, розумів нашу літературу як плебейську). Після поразки національної революції в Україні в 1917–1921 роках Донцов вирішив, що «треба було діяти не так, як діялося, а прямо протилежно. А що протилежно діяв ворог, то звідси ж і дальший висновок: перейняти методи ворога».

На думку Шереха, серед підвалин теорії Д. Донцова, який почав наслідувати методи свого ворога – більшовизму – «ненависть до народу (яка є водночас боязнь народу), зневага до народу, бажання опанувати народ, обдуривши і засліпивши його. Підвалина... , яка не має нічого спільного з українським духом, а корениться в типово російській ментальності». З першої підвалини виростає друга підвалина науки Д. Донцова – його теорія еліти, ордену, правлячої касты. Це люди, поглинені до самозабуття однією ідеєю, нетерпимі до прояву інакодумства, яких Донцов називає апостолами («а ми б воліли назвати їх інквізиторами», – зауважує Ю. Шерех), вони нічого спільного з народом не мають і творять орден, принципово відгороджений від «черні». «Донцов сам недвозначно вказує в «Дусі нашої давнини» на те, що його система становить собою пряму паралелю і копію більшовизму», – вважає його опонент.

Проте скільки б претензій не мали ідеологічні противники до Д. Донцова, ніхто не заперечує того, що явище «вісниківства», найтісніше пов'язане з діяльністю Донцова, у свій час було життєво потрібним і корисним. Донцов з 1922 року був редактором львівського «Літературно-наукового вісника», а з 1933 р. – редагував «Вісник», навколо якого згуртовувалися молоді націоналістичні сили. Поетів, прозаїків та науковців, які

були постійними дописувачами та авторами часопису, називали «вісниківцями». Серед них були Є. Маланюк, О. Теліга, О. Ольжич, Ю. Липа, Юрій Клен та багато інших.

«Вісниківство, – наголошував Ю. Шерех, – безжально й глузливо висміяло провінціальну галушкоїдську замріяність хуторної України. Вольовість, майже забуту попереднім поколінням, воно піднесло на високий п'єдесталь. Воно показало, що міцна воля – конечна передумова успішності боротьби. Воно розкрило наявність міцної волі в традиціях української духовости. Це його велика заслуга». Крім того, вісниківство оголосило нещадну війну психологічному типу малороса, воно розкрило самостійність української культури, «руба поставило питання ворожости України і Росії», правда, при цьому вісниківство «розпалювало часом надмірний шовінізм і доводило ненависть до такого градусу, при якому стають неможливими навіть ті компроміси з окремими групами росіян..., які були б корисні... для успіху української справи».

Д. Донцову належить багато публіцистичних, політологічних праць, зокрема промова-реферат «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», статті «Мазепа і мазепинство», «Історія розвитку української державної ідеї», «Похід Карла XII на Україну», «Українська державна думка і Європа», «Підстави нашої політики», «Націоналізм», «Дух нашої давнини» тощо. Після Другої світової війни за кордоном він надрукував низку нових творів та збірок, зокрема «Хрестом і мечем», «Росія чи Європа», «Клич доби», «Дві літератури нашої доби», «Правда прадідів великих», «Туга за героїчним», «Єдине, що є на потребу» та інші. Він аналізував творчість Лесі Українки, Тараса Шевченка, Івана Франка, інших українських письменників.

7.2. Публіцистичний доробок О. Теліги

О. Теліга – представник празької школи, навчалася на історико-філологічному відділі Українського педагогічного інституту в Празі. Як і її покоління, беззастережно сприйняла ідеї українського націоналізму разом з Олегом Ольжичем, Євгеном Маланюком, Уласом Самчуком та іншими членами організації українських націоналістів. Олена Теліга вступила в ОУН в 1939 році і тісно співпрацювала з нею в культурно-освітній референтурі. В окупованому фашистами Києві члени ОУН створили Спілку українських письменників, яку очолила Олена Теліга, почали видавати газету «Українське слово» та літературно-мистецький додаток «Літаври», налагоджували доставку харчів для киян. Взагалі на окупованій території України ОУН-УПА було створено досить потужну й широко розгалужену мережу преси – 189 газет і журналів. Одним із первістків такої преси й такої публіцистики була газета «Волинь» під редакцією У. Самчука (1941). Тут же було вміщено його статті «За мужню дійсність», «Завойовуймо міста» і репортаж «Сян», а згодом – публіцистичні статті «Вимоги твердого часу», «Війна», «Війна і ми». В газеті активно співпрацювали Є. Маланюк, Є. Яворський, О. Теліга, яка, зокрема, на шпальтах «Волині» видрукувала свої есеї «Розсипаються мури», «Братерство в народі», «Прапори духа» та «Нарозстіж вікна».

Чи не найкращими публіцистичними статтями О. Теліги є її праця «Партачі життя» і есеї «Якими нас прагнете?», в якій розкрилася мистецька постать жінки нового часу, покликаної пліч-о-пліч із чоловіком боротися за нову державу. Стаття «Партачі життя» була написана на початку 1941 року і присвячена проблемі громадянської (Теліга називає її цивільною) відваги українських

письменників та громадських діячів початку ХХ століття і сучасності (30-х років).

Озираючись на українську історію, О. Теліга констатує, що трагедією нації є те, що маса, як правило, ніколи не розуміла і не цінувала своїх лідерів, а до ворогів ставилася з чемністю і терпимістю. Тих невизнаних, недооцінених за життя провідників нації авторка називає лицарями абсурду, бо темна і байдужа маса сприймала їх ідеї як абсурд (Шевченко, Міхновський, Олена Пчілка, Франко, Леся Українка, герої Крут, Базару, інші постаті). У цих лицарях поетеса досліджує культ громадянської відваги – почуття справедливості, абсолютної чесності й правдивості за будь-яких обставин і умов. Людей, протилежних до цих переконань, О. Теліга називає партачами життя: «Вони вважають, що лихо є не на те, щоб з ним битись, а лише на те, щоб його тактовно обминати... А б'ються хай інші... Вони, як соняшники, хилять свої голови то в один, то в другий бік, залежно від того, у який саме бік падає сонце загальної opinii чи чийогось успіху і де саме можна витягнути максимум матеріальної користі для себе». Вони, на думку Теліги, завжди вигідно влаштовуються в житті, служать усім володарям за всіх режимів і є елітою суспільства. Такі не знають почуття цивільної відваги.

Цивільну відвагу мають ті, хто не боїться власної думки, уміють сказати «ні», коли від них вимагають, всупереч переконанням, сказати «так», підтримують однодумців навіть з небезпекою для себе. Мав цивільну відвагу М. Міхновський, не подавши руки В. Короленкові; мала її Олена Теліга, яка на відкритті пам'ятника І. Котляревському єдина зачитала промову по-українськи, зігнувши заборону властей; мав її М. Хвильовий. Серед партачів життя О. Теліга бачить В. Винниченка (та його теорію «чесності з собою»), М. Рильського,

П. Тичину, В. Сосюру, які загубили свій талант, злякавшись репресій. М. Хвильовий, на переконання О. Теліги, «у своїх памфлетах гостро виступав проти всіх «Гартів», «Плугів» та інших літературних осередків, обсаджених типовими партачами життя, які за всяку ціну старалися обнизити рівень української культури, творячи з нашого мистецтва якусь плескату бездарність у вигляді поезій про найбільш виплекані буряки або прозу на взірць безсмертного «Сатани в бочці».

Авторку есею «Якими нас прагнете?» цікавить образ, найпоширеніший в літературі тип жінки, якою її собі уявляють письменники-чоловіки. Найпоширеніші типи – жінка-рабиня і жінка-вамп, які є тим типом жінки, «що з'являється лише джерелом хвиливої насолоди й увигіднення життя в найпримітивнішому розумінні того слова. І рабиня, і «вамп» виключають пошану до жінки». Тип рабині – це тип жінки, яка все життя присвячує мужчині і дітям, яку світ не лише не манить, а просто лякає. Такі жінки є героїнями у Гоголя, Стефаніка. У поезії Є. Маланюка, вважає О. Теліга, жінка – «завжди самиця, для якої поза її тілом не існує нічого іншого». Вона рабиня, проста «земна мадонна», «сонна весталка», яка не зрозуміє нічого, «що виходить за межі її кімнати». Іноді вона стає «вампом», але «найчастіше вона рабиня, ... що прагне лише «сонних пестоців», байдуже чиїх, плодить дітей, «мов дурних курчат» – теж байдуже чиїх, і сонно підтримує – байдуже чию – ватру». О. Теліга шкодує, що тип гордої, вільної, вірної жінки в поезії Є. Маланюка не асоціюється з українкою, що ідеалом жінки для поета є «варязька Лада». Погорду до українки авторка статті помічає і в поезії Л. Мосендза, В. Пачовського, у прозі Винниченка.

Таке ставлення, вважає авторка, глибоко помилкове. Жінка-українка не заслуговує зневажливої оцінки, тому

література повинна створити, реально відобразивши, тип жінки-матері, яка здатна виховати дітей «не лише як сторожів домашнього вогнища, а передовсім як сторожів цілості, щастя й могутності більшої родини – нації». Основною прикметою такого типу є «з'єднання жіночності з мужністю, а коханки з товаришем, що робить із них правдиву людину і прив'язує до них мужчину».

Сучасна українська жінка, вважає О. Теліга, не виявляє жодної тенденції повернутися до старого типу – до жінки, слухняної мужчині рабині. Вона хоче дати мужчинам поконаної України нове серце, новий імпульс до нових зусиль і до перемоги у боротьбі за Україну. Такий тип, вважає авторка есею, вже народився. Це Аглая із «Вальдшнепів» М. Хвильового, яка покликана до кипучої діяльності, «не тієї, що комсомолить в пустопорожнє, а тієї, що, скажемо, Перовська». Висновок до огляду літератури і образу в ньому української жінки О. Теліга робить такий: «Поодинокі таланти показали нам, якою не сміє бути українська жінка. Але цього мало. Треба, щоб вони знали, якою вона повинна бути, якою вони її прагнуть. Бо жінка в кожній нації є такою, якою її прагне мужчина».

7.3. Постаць О. Ольжича в еміграційній публіцистиці

Публіцистика Олега Ольжича якнайтісніше пов'язана із його світоглядом та політичною діяльністю. Талановитий поет і науковець, археолог із європейським ім'ям і світовими перспективами, запрошений до Гарвардського університету, володів дев'ятьма європейськими мовами і міг мати все для особистого щастя, у 1929 році стає членом ОУН (перше організаційне псевдо – *Ідеаліст*) та пов'язує своє життя із боротьбою за українську державу.

До публіцистичної спадщини О. Ольжича входять статті про освіту й виховання молоді, літературознавчі праці, роздуми про культуру, політику, про засоби і методи політичної і збройної боротьби. Серед найвідоміших його праць – «Українська історична свідомість», «Дух руїни. По сторінках історії», «Український націоналізм», «Наші завдання», «Український міт», «Культурна політика Українського Націоналізму», «Облога культури», «В авангарді героїчної доби (До проблеми націоналістичної культури)» та інші.

Усе свідоме життя О. Ольжича було пов'язане з національно-визвольною ідеєю, він був переконаний: «Народ, який вірить, що якась сумежна країна або імперія збудує йому державу, ніколи не зможе стати на власні ноги і буде завжди паралітиком, а його політичні групи будуть задніми колесами для чужих агентур». У публіцистичній праці «Український націоналізм» він подає власне розуміння й тлумачення націоналізму: «Націоналізм означає світогляд, що в основу суспільно-політичного думання і чину кладе ідею нації. В своєму теперішньому вигляді як новітній тоталітарний рух оформився націоналізм на Україні і в Європі аж по світовій війні. Але як свідомість, що дає вихід найбільш істотним і органічним проявам національної спільноти, зазначив він себе у відповідних для свого часу формах протягом цілої історії українського народу. Ідея вивершеності та єдності нації, гін до її всестороннього розросту назовні, вождівська засада, войовничість з усією гієрархією її чеснот, віра у покликання і призначення української нації та героїчне напруження в службі національного ідеалу (ідеал Слави) – всі ці риси, питоменні українському націоналізмові, стріваємо повно розвинені вже в княжій чи козацькій добі нашої історії».

У праці «Дух руїни» О. Ольжич осмислює факт убивства в 1941 році Омеляна Сеніка-Грибівського і Миколи Сціборського – членів проводу Українських націоналістів диверсантом Степаном Козієм. «Причини бунту та причини злочину бунтівників треба шукати в їхніх психічних заложеннях», – вважає Ольжич, називаючи головною з них – дух руїни, «який дав нам в історії Тетерю, Брюховецького, Сірка, Пушкаря, які бунтували проти власних гетьманів і змовлялись із сусідами то з півночі, то з заходу, виступали з ними проти власного народу й гетьманів та видавали їх ворогам на палі або й самі їх убивали». З цим тягарем українці опинилися в епосі 1917–1920-х років, коли всі воювали проти всіх, коли знищувалися фізично, а найчастіше – морально будь-які авторитети у найбрутальніший спосіб. «Вистачить переглянути нашу пресу за останні десятиріччя на чолі з «Перемогою», «Українськими Вістями», «Батьківщиною», «Новою Зорею», «Шляхом Нації», «Фронтом» і т. д. Все це, взяте разом, було запереченням кристалізації моральної сили і творення авторитетів, тієї одинокої зброї, яка нам, нації поневоленій, залишилася доступною. Зараз за цим пішли послідовно анархія і розвал в нашому суспільно-громадському житті...»

На жаль, констатує Ольжич, у такому стані внутрішніх суспільних відносин застала українців війна 1939 року, коли кожен із лідерів діяв на власний розсуд, що призвело до хаосу. Автор статті з прикрістю пише про ситуацію подібного до згадуваного раніше бунту у політичному Проводі ОУН, коли Степан Бандера відмовився слухати полковника Андрія Мельника і проголосив себе провідником, «потягнувши за собою деяку частину хоч здебільша ідейної, але збаламученої і непоінформованої молоді. Атавістичний Дух Руїни віджив (ожив) і взяв верх над ідеєю і правопорядком», –

підсумував Ольжич. Громадянство на еміграції з цього приводу також розділилося у своєму ставленні до всього, що відбулося. «Створити з нашої національної спільноти моноліт – єдиний порятунок перед внутрішнім її розкладом», – резюмує автор праці.

Як і О. Теліга, Ольжич віддав данину фашизму як явищу масової культури, але він кардинально поміняв своє ставлення до німецького фашизму, коли пересвідчився, що фашизм – то не відродження й омолодження суспільства, а вияв дикості європейської цивілізації. Фашизм не став і не міг стати його ідеологією саме через свою не гуманність і неморальність. Фашизм возвеличував націю, але виключно власну, – і на шкоду іншим націям, зокрема і слов'янським.

Свої праці О. Ольжич підписував іменами *О. Кандиба, Д. Кардаш, М. Запоточний*. Він мав гасло, яке було підтверджене пізніше як офіційне мотто (з італ. – гостре слово, епіграф) ОУН: «Свобода народам, гідність людині!»

7.4. Публіцистика й есеїстика Є. Маланюка

Євген Маланюк дебютував майже одночасно як поет, публіцист, есеїст та літературний критик ще в таборах інтернованих вояків армій УНР у Польщі. Для його творчості і світогляду був дуже важливим трирічний досвід війни за Україну, постаті у цій визвольній боротьбі С. Петлюри, Ю. Тютюнника та інших командирів. У таборових журналах «Всім», «Наша зоря», «Таборовий сурмач» та інших часто з'являлися його поезії, публіцистичні, культурологічні, літературознавчі статті. Саме у таборах Є. Маланюк визначив себе як нову особистість, яка повинна стати одним із конструкторів національної державотворчої ідеї.

Уже на сторінках публіцистичних праць, опублікованих у 20-х роках, Маланюк визначив коло проблем і тем, вирішенню яких у майбутньому присвятив своє життя: причини поразки державницьких змагань; витоки «деморалізації української душі»; «хохлацька» орієнтація на північного сусіда; народжений віками синдром «отаманщини», зрадництва, малоросійства.

Досвід публіцистики засвідчив не лише позиції представника «спізненого покоління» втручатися гострополемічними статтями у сфери найвищої політики, а й сприяв визначенню ним подальшого шляху і в державотворенні, і в мистецтві слова, бо він усвідомив у слові найефективніший шлях служіння нації: «грунт єдиної національної культури... дає єдину національну ідеологію... Ні формування Нації, ні будову державної для неї форми без єдиної національної ідеології уявити неможливо» («Нарешті»). Етапними з цього питання стали дві публіцистичні праці Є. Маланюка, написані в 1923 році. Рефератом «Зброя мистецтва» він визначив найголовніше завдання митців поневоленої нації – формувати державницьку свідомість зброєю мистецтва. Майже одночасно у праці «Думки про мистецтво» Є. Маланюк викладає свої погляди на проблеми мистецтва, розмірковуючи над поняттями: внутрішня сутність мистецтва, геній і талант, митець і світ, елітарність мистецтва тощо. Висновки із роздумів про мистецтво такі: справжнє мистецтво, література «виростають із національної суті», а справжній митець «може бути особистістю тільки національною».

Є. Маланюк аналізував причини «національної безплідності», досліджував комплекс малоросійства, висловив своє несприйняття модерну в літературі кризової доби. При цьому публіцист особливо наголошував на згубності таких факторів для недержавних народів, для

несформованих націй, мистецтво яких повинне бути не лише «проявом національного існування», а й творенням національного духу особистості і формотворчим чинником нації.

У статті «Група «Танк» Є. Маланюк сформулював творчу програму для покоління, яке усвідомлювало своє покликання: «Міцно зорганізована на еміграції група національних митців буде радіотелеграфною станцією, що постійно висилатиме на Батьківщину нашу національну енергію... Тільки озброєні ідеологією, в якій емоція є організована інтелектом, ми побачимо дальшу мету, і просту путь до неї... Хто ж як не поети й малярі, музики й журналісти мають бути духовним штабом національного руху! Українець-митець не може, не сміє не бути воїном!».

До неоціненної спадщини Є. Маланюка належать його есе, літературно-критичні й публіцистичні статті: «Нариси з історії нашої культури» (1954), «До проблем большевизму» (1956), «Малоросійство» (1959), «Illustrissimus Dominus Mazera» (1961), «Книга спостережень» I (1962), «Книга спостережень» II (1966) та ін.

Наприклад, до «Книги спостережень» I (1962) входять такі відомі праці, як «Буряне поліття (1917–1927)», «Ранній Шевченко», «Франко незаний», «Франко як явище інтелекту», «Гоголь – Гоголь», «Кінець російської літератури», «Толстоєвський» тощо.

Є. Маланюк вважав, що найстрашнішою хворобою нації є *малоросійство*, способи якого Москва розробляла впродовж декількох століть. Унаслідок цього сформувався тип «національно-дефективного», скаліченого психологічно і духовно малороса. Залежно від того, підкреслює дослідник, наскільки суспільство було вражене цією хворобою, сприймався той чи інший письменник. Інтелігенти-малороси (а малоросійство було і залишається

хворобою здебільшого інтелігентською) з ученими званнями, зауважує Маланюк, зробили революціонерів-бунтарів із багатьох письменників, зокрема із Шевченка, Лесі Українки, замовчуючи їхнє справжнє ставлення до історії і справжній світогляд. У статтях «Франко незнаний» та «До роковин Лесі Українки» Є. Маланюк вказує ще на одну ваду малоросійства: проголосивши великим когось із видатних, суспільство, як правило, знає про них дуже мало і не знає найголовнішого. Так, незнаним залишається для суспільства І. Франко як явище національного інтелекту, а Леся Українка мало знана як драматург світового значення.

Дослідник творчості Є. Маланюка М. Неврлий наголошує на тенденційному сприйнятті деяких позицій поета і вважає, що необхідно спростувати звинувачення його в русофобстві: «Хто глибше ознайомиться з його творчістю – зрозуміє, що він передовсім був запеклим ворогом російського деспотизму, успадкованого від монгольської навали, деспотизму й бруталності, що постали з мішанини північно-слов'янських племен з урало-алтайськими племенами. Ворогом російського народу він не був. Те, що в його віршах (і в публіцистиці теж – Г. К.) бувають гострі інвективи проти «північного» сусіда, пояснюється цілком закономірними для поневоленого народу емоціями національного болю, гніву й протесту. Панівний, державний народ цих емоцій не має, їх не відчуває й не розуміє вже тому, що його дитина могла відвідувати свою рідну школу, вже змалечку не зазнала національного поневолення. Вже й тому, що російський юнак-допризивник відбував військову службу в своїй, російській армії. Для «іногородців» вона була і завжди є чужою, їх вона русифікувала, духовно калічила. Для Маланюка і його покоління емоції національного болю і

гніву ще більше посилювалися поразкою УНР (1918–1920), за яку він і його покоління воювало».

В оборону Маланюка щодо його «русобобства» можуть стати присвяти його віршів А. Ахматовій, М. Гумільову, його щире захоплення сатирою Салтикова-Щедріна, художньою майстерністю І. Буніна й О. Толстого, глибоко аналітичне знання російського мистецтва і театру. Українець Є. Маланюк далеко краще знав російську культуру, ніж пересічний російський інтелігент, не кажучи вже про обивателя. Людина з такою ерудицією, як Маланюк, не могла пасивно сприймати літературні явища, зокрема й російські, без виразного критичного підходу. Свідченням цього є цикл його есе «Rossica» в першому томі «Книги спостережень». В есе та інших літературно-критичних працях Маланюк виявив не лише свою теоретичну підготовку, а й ґрунтовні знання з багатьох ділянок духовного життя різних народів, уміння аналізувати й синтезувати соціальні й художні явища.

7.5. Боротьба проти більшовизму в працях І. Багряного

Риси публіцистичності, документалізму, мемуарності, чесності властиві й художній прозі І. Багряного, і його численним памфлетам, статтям, виступам та інтерв'ю. Однією з основних тем творчості письменника-публіциста було викриття системи більшовицького терору, показ підступних і жорстоких методів роботи каральних органів, а також роздуми про завдання літератури як дієвого засобу боротьби із тоталітарною системою.

Особливої ваги в публіцистиці І. Багряного набув його памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946), який був перекладений багатьма мовами і мав

великий розголос серед української еміграції та в світі. Памфлет був відповіддю на заклики радянської пропаганди і на дії західних урядів, які сприяли примусовій репатріації біженців до СРСР, а там – прямо в концтабори. Це була відповідь патріота, який хотів використати становище емігранта – перебування у вільному світі – для боротьби проти більшовизму. Це був і гіркий докір західній громадськості, яка в більшості своїй сліпо не помічала трагедії мільйонів жертв більшовизму або під впливом сталінської пропаганди вороже ставилася до втікачів із СРСР як до фашистських пристосуванців.

У цьому памфлеті автор емоційно розповів про життя українських селян, робітників та інтелігенції у більшовицькій державі на тлі власного життя, починаючи від страшної розправи чекістів над його рідними, коли він був ще дитиною. У словах «вітчизна» і «родіна» для автора містяться абсолютно ворожі, протилежні поняття. Одне з них наповнене святим змістом, вітчизна сниться йому щонаочі у вигнанні, за неї він «втерпів третину свого життя по радянських тюрмах і концтаборах ще до війни», але шлях додому для нього закритий, бо вона тепер оголошена більшовиками «родіною» – словом, наповненим страшним змістом, бо вона стала тюрмою народів.

Як так може бути, запитує автор, що за переписом населення в радянській Україні у 1927 році було 32 мільйони людей, а в 1939 – через 12 років – 28 мільйонів? Де приріст, який мав би бути 6–7 мільйонів? Де поділося 10 мільйонів українців у країні «цвітучого соціалізму»? Далі І. Багрянний розповідає, що він сам був свідком того, де поділися десять мільйонів, бо був частиною знищених і замордованих упродовж усіх років більшовизму. Дитячими очима він бачив мученицьку смерть свого 92-річного дідуся і дядька, яких закатували чекісти, – це був перший крок у його свідомому несприйнятті «червоного

московського імперіалізму». Автор памфлету за роками розповідає про злочини більшовизму в Україні: в 1929–1932 роках почалася війна із селянством під назвою «колективізація»; у 1933 році – організовано штучний голодомор, породженням якого стало людожерство; у 1932–1939 роках більшовизм знищив усю інтелігенцію, серед них і чесних комуністів. Любов до Вітчизни в СРСР зветься націоналізмом і за нього знищують. «Червоний фашизм (більшовизм) намагається перетворити 100 національностей у так званий «єдиний радянський народ», цебто фактично в російський народ». Після 12 коротких розділів-звинувачень більшовизму автор подає коротку примітку: «Посилаючи це до публікації в світ, я свідомий того, що, в разі появи цього листа в пресі, більшовики руками НКВС замордують решту моєї рідні, якщо там ще хтось живий. Одначе я прошу його видрукувати і підписати повним ім'ям. Все, що я мав до страчення, вже стратив».

Привертають увагу й інші публіцистичні матеріали І. Багряного. У статті «Чад імперії», наприклад, автор аналізує різні документи російських політичних рухів і робить висновок, що жодна, навіть чесна, російська політична партія не може переступити політичну межу – імперію. Багато окремих росіян усвідомили необхідність нової, вільної Росії, вільної і від імперських амбіцій, але їх розіпнуть свої ж такі російські політики.

У працях « $2 \times 2 = 4$ » та «Дніпро впадає в Чорне море» йдеться про необхідність підготовки кадрів – кадрів «української боротьби за соціальне й національне визволення та за державну незалежність». Стаття «Хіба це не жах?» присвячена огляду «Слов'янської енциклопедії», виданої в США (1949), викладення матеріалу про Україну в якій було доручено українцям. Автор обурений однобокiстю матеріалу, відсутністю навіть згадок про

репресованих фізично і духовно письменників М. Куліша, М. Хвильового, П. Тичину, Л. Курбаса, М. Рильського, С. Плужника, М. Зерова, В. Підмогильного та інших. А якщо кого і згадали, то лише як прислужника більшовизму, а насправді, підкреслює Багрянний, вони у свій час зчепилися мертвою хваткою з червоною Москвою і за свої ідеї пішли на смерть. Автор звертається і до п. Петруса – власника такої писанини зі своїм обуренням і запереченням.

Серед кращих матеріалів І. Багряного – «Відповідь ворогам великим і ворогам манюньким (Абрамовичам, Державінім та іншим)», «Закон» московського беззаконня», «Експлуатація антисемітизму», «Коли гримлять літаври і б'ють барабани (першотравневі рефлексії)» та інші.

Висновки

Публіцистика української еміграції виразно заговорила про найголовніші національні проблеми 20–40-х років ХХ століття: вона аналізувала причини і наслідки поразки у визвольних змаганнях, створювала нову ідеологію, ставила нові завдання перед емігрантською українською спільнотою. Публіцисти намагались знайти в національній історії і сучасності ідеали героїчного чину, приклади служіння їм, критикували найганебніші українські комплекси меншовартості, малоросійства, пасивності і байдужості до долі власного народу. У своїх матеріалах публіцисти-емігранти аналізували політичне життя, будували плани на майбутнє, відкрито говорили про злочини сталінізму у більшовицькій країні СРСР.

Список рекомендованої літератури

1. Багрянний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багрянний. – Київ : Смолоскип, 1996. – 856 с.
2. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – Торонто, 1962. – 529 с.
3. Ольжич О. Незнаному воякові / О. Ольжич. – Київ : Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 130–313.
4. Теліга О. Листи. Спогади / О. Теліга. – Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 2003. – 400 с.
5. Теліга О. О краю мій...: Твори, документи, біографічний нарис / О. Теліга. – Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 1999. – 496 с.
6. Шерех Ю. Донцов ховає Донцова / Ю. Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво, Ідеології : у 3 т. – Харків : Фоліо, 1998. – Т. 3. – С. 52–87.

Запитання для самоконтролю

1. Яку характеристику Д. Донцову дав у своєму «Щоденникові» С. Єфремов? Чому те, що не подобалося С. Єфремову, було ефективним у протидії більшовизму?
2. Хто був у різний час редакторами «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ)?
3. Яка головна думка есе О. Теліги «Якими нас прагнете?»?
4. Яке гасло обрав для себе О. Ольжич – член ОУН?
5. Що свідчить про безпідставність думки про русофобію Є. Маланюка?

Тести для самоконтролю

1. Хто із публіцистів у різні роки редагував «Літературно-науковий вісник» і «Вісник»:

- а) І. Багряний;
- б) О. Довженко;
- в) Д. Донцов?

2. Хто автор праць «Націоналізм», «Дух нашої давнини»:

- а) Д. Донцов;
- б) О. Теліга;
- в) І. Багряний?

3. Хто автор праць-есе «Якими нас прагнете?», «Партачі життя»:

- а) І. Багряний;
- б) Є. Маланюк;
- в) О. Теліга?

4. У якій праці О. Теліга досліджує проблему цивільної відваги в українському суспільстві:

- а) «Партачі життя»;
- б) «Прапори духа»;
- в) «Братерство в народі»?

5. Хто автор публіцистичних праць «Дух руїни», «Облога культури», «Культурна політика українського націоналізму»:

- а) О. Теліга;
- б) О. Ольжич;
- в) Є. Маланюк?

6. Якими іменами підписував О. Ольжич свої праці:

- а) Д. Кардаш, М. Запоточний;
- б) Вартовий, Баштовий;
- в) Провінціал, Сивень?

7. Хто автор книг есеїв і публіцистичних та літературно-критичних статей «Книга спостережень», «Нариси з історії нашої культури»:

- а) О. Ольжич;
- б) Є. Маланюк;
- в) І. Багряний?

8. Яка із названих праць належить Є. Маланюкові:

- а) «Малоросійство»;
- б) «Українська історична свідомість»;
- в) «Розсипаються мури»?

9. Хто автор памфлета «Чому я не хочу вертатись до СРСР?»:

- а) Є. Маланюк;
- б) І. Багряний;
- в) Д. Донцов?

10. Хто автор публіцистичних праць «Чад імперії», «Закон» московського беззаконня», «Експлуатація антисемітизму»:

- а) І. Багряний;
- б) Є. Маланюк;
- в) О. Ольжич?

Завдання відкритого типу

З'ясуйте власне ставлення до думки О. Теліги із її праці «Якими нас пранете?»

«Помиляється той, хто бачить мужність в цинізмі і брутальності супроти жінок. Найбільш мужні й брутальні в боротьбі чоловіки – герої Лондона, Кіплінга, Моема, Голсуорсі не соромляться виявляти найглибшу любов і ніжність до жінки і самі прагнуть мати від неї правдиве, сильне почуття. Бо лише чергове захоплення, або «хвилевий шал» – оце для них є чимось тим, що понижує їхню мужеську гідність.

Коли ж зрозуміють, нарешті, наші автори, що лише велика любов і погорджена ними ніжність є правдивими сестрами крицевости, непохитности і сили?

Брутальне ж і цинічне ставлення до жінки, як основна прикмета мужности і крицевости, це є спеціальністю нашої літератури, взорованої на Арцибашеві (Винниченко, Крижанівський, Чернява). Чи афектація брутальності супроти «слабого полу» в героїв тих авторів не викликана бажанням самооправдання з браку тої мужеської брутальності там, де її дійсно треба виявляти?».

РОЗДІЛ 8

Українська публіцистика 60-х років ХХ століття: національні проблеми у контексті дисидентського руху

- 8.1. *Публіцистика І. Дзюби.*
- 8.2. *Публіцистична спадщина В. Чорновола.*
- 8.3. *Публіцистичний доробок В. Стуса.*
- 8.4. *Іван Світличний – публіцист.*
- 8.5. *Дисидентська публіцистика Л. Лук'яненка.*

Доба шістдесятництва в історії, мистецтві, політичному житті України була тісно пов'язана із *дисидентським рухом*. Серед українських дисидентів-публіцистів, які в роки хрущовської «відлиги» почали розробляти теми національної гідності, людських прав і свобод, дуже багато відомих постатей, зокрема Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Микола Руденко, Лесь Танюк, Олекса Тихий, Гелій Снегірьов, Василь Стус, Валентин Мороз, Юрій Литвин, Валерій Марченко і багато інших дисидентів-правозахисників, яким майже відразу довелося зіштовхнутися з новими, уже постсталінськими репресіями, що посилювались у кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст.

У 60-ті роки, а особливо в роки так званого застою існувало, по суті, три види публіцистики і за змістом, і за пафосом. Одна – офіційна, кон'юнктурно-«придворна», покликана всіляко захищати й популяризувати «мудрість» компартійних та державних постанов, спрямованих на спорудження грандіозних комсомольських «строек века», штучних морів, каналів, БАМу, атомних станцій тощо. У таких матеріалах, безумовно, замовчувалися нужденність і бідність переважної маси народу, що свідчило про лицемірність і подвійну мораль.

Інша публіцистика, так звана «контрпропаганда», так само звеличувала «миролюбну зовнішню політику КПРС», яка боролася за мир проти американського імперіалізму (правду ж про події в Чехословаччині в 1968 році та в Афганістані не розкривали). Зрозуміло, були спроби і в підцензурній пресі сказати правду, але авторів за неї жорстоко карали, бо вони, мовляв, здійснювали «наклепи на радянську дійсність».

У похмурі часи застою чесні публіцисти творили свою, дисидентську публіцистику. Під загрозою репресій, психлікарень і концтаборів, ризикуючи не лише своїм та своїх близьких добробутом, а й жертвуючи власним життям, дисиденти-шістдесятники спрямовували свою творчу енергію на боротьбу з тоталітарною системою. Серед творів дисидентської публіцистики цього періоду необхідно згадати найяскравіші: працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (Лондон, 1968), «Економічні монолози» М. Руденка, твори В. Чорновола, надруковані в редактованому ним нелегальному часописі «Український вісник» (Львів), а згодом зібрані в книжці «Лихо з розуму» (1967), «Я звинувачую» В. Стуса, праці Л. Лук'яненка «Акт про незалежність України», «Зупиніть кривосуддя», «Рік свободи», «Проблеми інакодумства в СРСР» та інші, книжка Валентина Мороза «Есеї, листи й документи» (1975), зокрема вміщена в ній стаття «Оргія на руїнах особистості», літературознавча, чи, ширше, суспільнознавча публіцистика І. Світличного, Ю. Бадзя, Є. Сверстюка, О. Тихого, Ю. Литвина, В. Марченка та інших.

8.1. Публіцистика І. Дзюби

Серед найвідоміших постатей цього часу – Іван Дзюба, випускник Донецького педагогічного інституту,

який на початку 70-х років перебував в ув'язненні за «антирадянську діяльність», автор безпрецедентної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що мала небачений резонанс не лише в Україні, а й в усьому світі. У роки незалежності України І. Дзюба обіймав посаду міністра культури України (1992–1994), був співголовою Головної редакції Енциклопедії сучасної України, з 1999 року – голова Комітету з Національної премії України ім. Т. Шевченка тощо. У 2011 році йому виповнилося 80 років. І. Дзюба – автор численних праць, лауреат Національної премії імені Шевченка (1991), має різні почесні звання і нагороди.

Перша його книжка «Звичайна людина чи міщанин?» (1959) була присвячена актуальним питанням розвитку української літератури. У праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1968, перекладена англійською, італійською, китайською, російською, французькою та іншими мовами) І. Дзюба аналізував механізм насильницької асиміляції неросійських народів СРСР, насамперед українського. У працях «Грані кристала» (1978), «На пульсі доби» (1981), «Стефан Зорян в історії вірменської літератури» (1982), «Вітчизна в нас одна» (1984), «Автографи відродження» (1986), «Садридін Айні» (1987) та ін. досліджував історію багатонаціональної радянської літератури. Найвідоміші сьогодні книжки І. Дзюби – «У всякого своя доля» (1989), «Бо то не просто мова, звуки...» (1990), «Застукали сердешну волю...» (1995), «Між культурою і політикою» (1998), «Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна» (2003), «Тарас Шевченко. Життя і творчість» (2008) тощо. Основні теми цих праць – сучасний літературний процес в Україні, світовий ідейно-естетичний контекст творчості вітчизняних письменників (Т. Шевченка, О. Кобилянської, Лесі Українки, О. Довженка та ін.), українсько-російські

літературні зв'язки, питання розвитку української культури і мови тощо. Численні статті І. Дзюби зібрано у виданнях «З криниці літ» (три томи, 2006), «Сквозь завихрення времени» (три томи, 2007), «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (2009), «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів століття ХХІ» (книга публіцистики) (2011), «Не окремо взяте життя» (2013), «Донецька рана України: історико-культурні есеї» (2015) та інші.

Ідеологічним документом покоління шістдесятників стала праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написана як праця легальна. Вона була надіслана автором першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту, голові уряду УРСР В. Щербицькому, а її російський переклад – керівництву КПРС в Москву. Написана на основі праць Маркса і Леніна про національну політику партії (з рясними цитуваннями цих праць і посиланнями на них), робота І. Дзюби показала прірву між офіційно проголошеними гаслами і реальним станом речей, довела, що комуністична партія ще за часів Сталіна перейшла на позиції російського великодержавного шовінізму.

Українська нація свідомо і планомірно знищується, доводив автор:

– розпорошується засобами масового переселення українців («оргнабори») у Сибір, Тюмень, Приморський край і т. д.;

– розріджується і послаблюється засобами масового переселення в Україну росіян (як це робили в часи Сталіна щодо міст Західної України, після голодомору – у вимерлі села центральної України);

– розсіюється по Союзу нація – і втрачаються традиції, відчуття історичної пам'яті (згадка про це є в оповіданні Григора Тютюнника «Оддавали Катрю»);

– українська культура трактується як «другосортна», неперспективна, провінційна, відтісняється на другий план, особливо в містах, індустріальних регіонах;

– спостерігається практика приписування росіянам того, що створене всіма народами СРСР, тенденція ототожнювання СРСР з Росією тощо.

І. Дзюба наводить висловлювання видатних росіян, які засуджували великоросійський шовінізм. О. Герцен, наприклад, визнавав: «Наше правительство, не любя чистых национальностей, всегда старалось мешать и тасовать их елико возможно. Разрозненные племена бывают кротче, и, видно, правительственный желудок удобнее переваривает смешанную кровь, в ней меньше остроты!» Професор О. Градовський ще в 1901 році застерігав: «Человек, лишенный чувства национальности, неспособный к разумной духовной жизни... Только народ, говорящий своим языком, способен к прогрессу в умственной жизни...». Такої самої думки був і О. Потєбня: «Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю і було можливе, то воно було б загибеллю для людської думки, як заміна багатьох почуттів одним».

У своїй праці І. Дзюба довів, що асиміляція на базі однієї національної культури (російської в даному разі) тотожна колоніалізму, є глибокою історичною несправедливістю щодо асимільованих націй. Вона не стане фундаментом дружби народів, а породить недовіру і ворожнечу. На жаль, від часу написання цієї праці мало що змінилось і в самій Україні, і в мовному просторі тепер уже незалежної держави, і в українсько-російських політичних, економічних, культурних взаєминах.

У праці «Старі страхи й нові загрози» (кінець 90-х рр.) І. Дзюба аналізує картину політичних настроїв у Росії, частина політиків і громадськості якої не можуть

змиритися із втратою України, ностальгують за новим воз'єднанням у будь-якому вигляді. Російська офіційна публіцистика імпер-патріотичного штибу активно оперує категоріями «холодної війни», «змови проти Росії», а історія інтерпретується нею як постійне протистояння Росії ворожому світові, формується образ ворога, найчастіше це Україна і українці («хахлы»). На жаль, таке мислення впливає на зовнішню політику Росії, будь-які дії України (або навіть наміри!), продиктовані життєвими інтересами, розглядаються як спрямовані проти Росії. І. Дзюба називає професійних плакальщиків за Молдовою, за Кримом, за Україною (Ксенія Мяло, В. Бондаренко, І. Шафаревич тощо), які висловлюють претензії до зовнішньої політики України, Грузії, Молдови, протидіючи створенню нафтових коридорів поза Росією, зближенню з ЄС і НАТО.

Саме існування України як держави для певної частини російських публіцистів є нахабством, кривдою, втратою. Як компенсація цієї кривди є постійне знущальне згадування про сало, що є неусвідомленим виявом закомплексованості на ньому. Оскільки ідея відновлення СРСР безперспективна, розробляються ідеї більш модернізовані – різні варіанти євразійського простору, митний союз без Прибалтики чи ще без кого-небудь, але з Україною розлучення в жодному проєкті не передбачається.

Реваншистський ідеолог В. Башлачов, застерігає І. Дзюба, намагається призвичаїти свою аудиторію до формули «славяно-русский народ», «русские народы» («ясно, что русские народы в конце концов потребуют одного «ямщика», чтобы он «наладил постронки»: українців, білорусів і росіян він порівняв із кінями, які «потянули – каждый по себе». А хто уже був і буде тим «ямщиком» – цього Башлачов чітко не говорить, але це і

так зрозуміло!). У російській публіцистиці підіймається ще одна ідея: повернути Києву роль духовного провідника православ'я, але не задурно – Київ за це мусить «отстоять свою незалежність ... от собственных националистов» (!) І. Дзюба також детально розглядає й інші «ідеї» російської публіцистики.

Мовної проблеми та ідеї двомовності торкається І. Дзюба у гострій статті «Казуїстика як державна політика. Кілька запитань до віце-прем'єр-міністра уряду України Д. В. Табачника» (2006). Автора обурює те, що Д. Табачник дає інтерв'ю скандальному письменникові-україножеру О. Бузині («чи не є це державним заохоченням його очорнительського синдрому?»). І. Дзюба полемізує із твердженням майбутнього ще тоді міністра освіти і науки України (!) про насильницьку українізацію, про необхідність другої державної мови (російської), про позитиви двомовності: «Хто насправді є в Україні двомовними: ті, хто обстоює українську мову, добре володіючи й російською, знаючи українську культуру, – чи ті, хто воює за «двомовність» для права не знати української мови й української культури, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал?... І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур'я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях?».

Обурює І. Дзюбу і те, що Д. Табачник стає на бік Бузини у трактуванні постаті Т. Шевченка, адже Бузина, мовляв, вдався до психологізму. З цього приводу автор статті згадує слова В. Белінського: «Для низких натур нет ничего приятнее, как мстить за свое ничтожество, бросая грязью своих воззрений в святое и великое».

Оцінку сучасним політикам дає І. Дзюба у статті «Порнократія на марші» (2006), наголошуючи на тому, що

в політиці настала епоха порнократії – «влади безстыдства», яка породжує власну порнофілософію – «безмежної самореалізації в безстыдстві». Предусім йдеться про політичну безсоромність, коли політикам не соромно публічно демонструвати своє розкішне життя, а це посилює і без того глибоку недовіру до влади. Діагнозом політичної і моральної хвороби є так звана депутатська недоторканність, заради неї дехто і пробивається в депутати. У цій статті І. Дзюба торкається болючого питання надання російській мові статусу державної. Він звертається до керівників партії регіонів і до В. Януковича з проханням звернути увагу на факти «виштовхування» української мови з усіх сфер життя, на те, що на Донеччині і в Криму дехто називає її «заразою» і не притягується за це до відповідальності.

Роздумами про загрози глобалізації у різних сферах життя у світовому масштабі і в межах України присвячена стаття І. Дзюби «глобалізація і майбутнє культури» (2008).

8.2. Публіцистична спадщина В. Чорновола

Знаковою постаттю в дисидентській публіцистиці був і В'ячеслав Чорновіл – журналіст за освітою, один із найкращих організаторів і активістів шістдесятницького руху, який пережив багато арештів, судів, ув'язнень, концтаборів суворого режиму (1967–1969, 1972–1979, 1980–1988), один із організаторів створення Української гельсінської спілки. З 1970 року В. Чорновіл почав випускати підпільний журнал «Український вісник», в якому друкував матеріали самвидаву, хроніку національного спротиву. У мордовських таборах для політв'язнів він був організатором та учасником акцій протесту, голодувань, половину терміну провів у штрафному ізоляторі і «приміщеннях камерного типу».

Письменник М. Хейфец нарис про В. Чорновола назвав «Зеківський генерал», бо саме так називали його ув'язнені.

В. Чорноволу належать праці «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)», «Хроніка таборових буднів», він – співавтор багатьох програмних документів Української гельсінської спілки, зокрема «Декларації принципів Української гельсінської спілки», численних публікацій у періодиці. Певний час В. Чорновіл був шеф-редактором незалежної громадсько-політичних газет «Час/Time» і «Час». За книги «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму» і «Хроніки таборових буднів» у 1996 році йому була присуджена Шевченківська премія у галузі журналістики й публіцистики.

У книзі В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» було відображено результати слідства у справах засуджених діячів української інтелігенції, здійснено їх аналіз на відповідність юридичним нормам радянського законодавства, на правомірність винесених вироків засудженим шістдесятникам. У збірці «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» (1967) В. Чорновіл подав біографічні дані, списки публікацій, окремі праці про своїх однодумців, розповів про умови перебування в концтаборах.

Поява цих праць була подібною до вибуху бомби. Водночас із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» правозахисні дослідження Чорновола підтвердили, що Україна є і що вона бореться. Це була перша закордонна публікація матеріалів українського Опору після 30-х років, друкована за кордоном (у Парижі), яку автор підписав власним іменем і де було документовано все.

Збірник «Правосуддя чи рецидиви терору?» складався із вступного звернення до тодішнього першого

секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, супровідного листа до Прокурора УРСР та голови КДБ УРСР, самого авторського тексту із семи розділів та понад двадцяти додатків документальних матеріалів (розмір книги – до 300 сторінок машинописного тексту). До книги увійшли такі документи, як листи та клопотання української інтелігенції до ЦК КПУ; клопотання до Верховного суду УРСР; до Центрального комітету ЛКСМУ; постанови про обшуки; протоколи обшуків; список літератури, вилученої працівниками КДБ у В. Чорновола під час обшуку як антирадянської; останнє слово В. Чорновола на суді; касаційні скарги, заяви тощо. До окремих розділів автор подає епіграфом уривки зі статей радянської конституції, які були гуманними, демократичними і гарантували громадянам права і свободи (слова, друку, зборів і мітингів), недоторканність житла і таємницю листування тощо, а в самому тексті розділу на конкретних фактах розповідає про brutальне порушення цих прав і свобод судами, прокурорами і слідчими. Серед вилучених у Чорновола антирадянських книжок у списку названо Галицько-Волинський літопис, твори М. Костомарова і П. Куліша, Б. Грінченка, В. Винниченка, Б. Антоненка-Давидовича, Б. Лепкого та ін. – разом близько 180 одиниць, а ще приватні листи, вирізки із газет, зошити із цитатами з різних творів тощо.

Книга «Лихо з розуму» створена на матеріалах слідства, внаслідок якого двадцять осіб, звинувачених в антирадянській націоналістичній пропаганді та агітації, постали перед радянським судом. Більшість із них жили до арешту активним інтелектуальним життям: виступали в пресі, працювали над дисертаціями, були чудовими фахівцями. Автор книги подає списки їх наукових праць, уривки із листів до рідних, розповідає про їх досягнення у різних сферах.

Навіть перебуваючи в ув'язненні і таборах В. Чорновіл намагався достукатися до високопоставлених осіб СРСР, інших держав чи міжнародних організацій. Зокрема, звертаючись до президента Америки Форда у відкритому листі, він наголошує на фальшивості політики розрядки міжнародних відносин, пропонує президентові США підтримати поправку Конгресу про торгівлю, «яка обумовила надання Радянському Союзу сприятливого режиму в торгівлі та кредитах забезпеченням свободи виїзду громадян з СРСР» (01.08.1975). В. Чорновіл розробив статут політв'язня, організовував різні акції протесту, які супроводжувалися скаргами, заявами тощо. У своїх спогадах «В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал» М. Хейфец підкреслював, що він «за самою суттю своєї природи – журналіст і публіцист, створений для писання, причому не світоглядних праць стратегічного призначення, а саме щоденних, щохвилинних політичних репортажів. Без постійної публіцистики – немислиме його існування».

Заяви В. Чорновола майже всі стосуються порушення законності, причому майже всі вони не позбавлені сарказму. Він апелював до закордонних організацій – звернення до Комітету прав людини в ООН, Міжнародної Амністії, Гельсінських груп США та інших країн. У статті початку 80-х років «Чому я заздрю Робертові Сендсу» він зіставляє і порівнює права політв'язнів за кордоном і в СРСР.

У роки незалежності В. Чорновіл активно займався державотворчою діяльністю, організовував роботу Руху, праці цього періоду присвячені партійним справам та організаторським завданням. Сьогодні твори В. Чорновола видані в 10 томах – це публіцистика і документи різних періодів його життя, яке трагічно і загадково обірвалося в автокатастрофі.

8.3. Публіцистичний доробок В. Стуса

Невеликою за обсягом, але дуже цінною з морально-етичного та ідеологічного боку є публіцистична спадщина Василя Стуса, серед найкращих матеріалів якого є приватний лист до Андрія Малишка (від 12.12.1962 року), листи до дружини і сина з концтабору для політв'язнів, лист до Президії Спілки письменників України (від 07.09.1965 року), «Я обвинувачую», відкритий лист до Івана Дзюби (1975), «Дещо з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьогоденне буття» тощо.

Особливе значення для розуміння всієї трагічної життєвої дороги В. Стуса має його лист до поета А. Малишка, який у свій час благословив творчий дебют молодого поета. Напевно, довіра до Малишка як до морального авторитета сприяли написанню цього максимально відвертого листа-зізнання у безмежжі болю за Україну, за «стрімкий процес денаціоналізації значної частини українців», збайдужілих до власної мови і культури. Молодий учитель рідної мови з болем говорить у листі про масову русифікацію через вплив міста, армію, свідому відмову батьків від вивчення дітьми української мови як безперспективної, а тому зайвої в житті. Навіть у часи Валуєва з його сумнозвісним циркуляром українська інтелігенція якось реагувала, «каганцювала», а сучасна інтелігенція оспівує або мовчить. Автора листа обурюють «факти найгрубішого шовінізму, найбезсоромнішого національного приниження» і ... байдужості українців, покірних перед долею. Відповідальність за такий стан справ він покладає частково і на діячів нашої культури, він не вірить, «що серед них може існувати думка, що на їх вік стане, по тому – хоч потоп».

Вражає почуття сорому і провини В. Стуса за своїх земляків, за себе, за усіх «ми», хто лле пізні сльози співчуття, обурення, але бездіє. Україна здається йому спокійним болотом, річкою, що висихає, тому поет зрозумів, що мовчати в такій ситуації – злочинно і ганебно.

Навіть у пояснювальній записці (з приводу власного виступу в кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова) В. Стус говорить про потребу правди і суспільної справедливості, про криваву тінь 1937 року, про порушення «високих ідеалів комунізму», на яких виховувалося громадянство. Використовуючи фрази про ленінізм, обов'язок радянської людини, потребу захищати революційні завоювання, автор записки віддає данину часові, але думка його цілком зрозуміла: масові арешти – це загроза відновлення тоталітаризму, свідчення антигуманної і брехливої державної політики.

«Уже давно чую потребу з тобою порозумітися. Бо той, кого я знав, – помер, а той, про чие народження ти голосно заявив два роки тому, мені незбагненний. Першого я шанував, ставився до нього з безоглядною повагою, другого – зневажаю...», – так почав В. Стус свого «Відкритого листа до Івана Дзюби». У 1973 році 6 листопада «Літературна Україна» оприлюднила матеріал «До редакції газети «Літературна Україна». Заява» Івана Дзюби, в якій він, пройшовши ув'язнення, зізнався, що «обдумав своє становище» та усвідомив, що «виявляв неправильне розуміння сучасного стану національних відносин у Союзі РСР, у чорних барвах бачив національне становище Радянської України, допускав публічні нападки на національну політику Комуністичної партії...». В. Стус у своєму листі дорікає І. Дзюбі, що той переродився, що шукає шляхів втечі від самого себе, «що просто зламався», врятувавшись ціною самознищення. Автор відкритого

листа говорить про ганьбу країни, яка карає за саме лише бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності, яка перетворилась у гетто, де панує вікове безголосся народу. «... І в очах мені стоять сльози», – так закінчується лист до лицаря, який, на думку В. Стуса, перетворився на «гомункула із країни ліліпутів».

Вражає сміливістю і безкомпромісністю лист-звернення В. Стуса «До президії Спілки письменників України» (1968) з приводу статті-доносу придворного критика ще зі сталінських часів О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти». Підкреслюючи погромний і наклепницький стиль О. Полторацького, В. Стус формулює ряд істотних заперечень своєму опонентові, згадуючи імена засуджених, обшуканих, виключених із університетів, вигнаних із творчих спілок, звільнених із посад людей, про яких уже розповів у листі до уряду В. Чорновіл, а репресії, проте, лише посилюються. В. Стус захищає В. Чорновола від наклепів Полторацького і згадує найкращі факти біографії Чорновола, замовчувані донощиком. Стус коротко характеризує книжку «Лихо з розуму», підкреслюючи її чесність і документальність, нагадуючи яничарові від літератури О. Полторацькому про те, як дещо раніше він цькував Вишню, М. Рильського, Ю. Яновського та інших талановитих письменників, віддаючи їх часто прямо в концтабори, як колись автора «Мисливських усмішок». «Дуже гірко відчувати, що Полторацький завше має рацію: і коли вбиває, і коли займається реанімацією вчорашніх жертв. А таких, як він, чимало. Ті, що займаються літературним вандалізмом, майже ніколи не помиляються. Досить згадати всіх цих санових, стebунів, шамот, моргаєнків, хінкулових, пронів, щупаків, гансів, агуфів...».

«Чи не соромно редакції «Літературної України» за те, що вона надала Полторацькому свої сторінки для лжі?»

– наприкінці листа запитує В. Стус. – Таких, як він, раніше викликали на дуель, але нині це доношикові не загрожує, бо змінилися часи. «Бували времена похуже, но не было подлей...», – як говорив класик.

8.4. Іван Світличний – публіцист

Іван Світличний (1929–1992) – одна із найсвітліших постатей епохи шістдесятництва, випускник Харківського університету, аспірант Інституту літератури ім. Шевченка, що був одним із дисидентів-каторжників, який у 1965 році почав свій шлях багаторічного політичного в'язня. Уперше органи КДБ заарештували І. Світличного у кінці серпня 1965 року і звільнили через вісім місяців. Офіційно він не мав роботи за фахом, але літературної і наукової праці ніколи не полишав, навіть тоді, коли 12 січня 1972 року був заарештований та ув'язнений вдруге на сім років таборів суворого режиму і п'ять років заслання. Перебування на засланні у високогірному районі Алтаю спричинило у 1981 році тяжкий інсульт, важкохворим він змушений був відбути увесь термін ув'язнення до січня 1983 року.

У передмові до книги І. Світличного «Серце для куль і для рим» І. Дзюба говорить про нього як про одного із найталановитіших науковців, активного читача філософської літератури, улюбленого учня Олександра Білецького, на якого покладались великі надії. Статті І. Світличного ставали окрасою престижного журналу «Вітчизна», в його особі «зростав уважний аналітик поточного літературного процесу – з виразним публіцистичним темпераментом. Це було щасливе й рідкісне поєднання здібності до теоретичного мислення і літературно-критичного хисту». Увагу читачів привернули у свій час такі статті Світличного, як «Питання теорії

художнього образу», «Про внутрішню суперечність художнього образу», «Біля початків літератури соціалістичного реалізму» та інші публікації. У них автор оперував широким літературознавчим матеріалом, обмірковував центральні проблеми естетичної теорії, питання методу, стилю, структури художнього образу, типізації та індивідуалізації тощо. У низці газетних і журнальних статей фейлетонного характеру І. Світличний дошкульно висміяв псевдовчені роздумування деяких тодішніх вчених авторитетів від академічної науки. Його сучасники зазначають, що він запровадив у критичну практику власний жанр, який можна було б назвати «іронічним літературознавством», метод критики-іронії, критики-гротеску (про І. Білодіда, І. Назаренка та інших). В Україні з 1965 року І. Світличного не друкували, лише в 1991 році, після 25-річної заборони в пресі почало з'являтися його ім'я. У Києві в 1991 році вийшла книжка поезій, перекладів, вибраних статей «Серце для куль і для рим», посмертно удостоєна Шевченківської премії (1994), була видана також книга поезій і перекладів «У мене – тільки слово» (1994), дитяча книжечка «Як Гусак говорив так-так-так» (1992), переклади «Змій-грамотій» (1995) із Беранже.

І. Світличний – також автор літературно-критичних статей «Людина приїздить на село», «Боги і наволоч» (про роман М. Стельмаха «Правда і кривда»), надрукованих в журналі «Вітчизна» статті «Ми всі опришки», «Дивні метаморфози перекладацької мови», «Гармонія і алгебра» тощо. Визначною працею є його знамениті «Листи з Парнасу». У статті «Ми всі опришки» (лібрето опери Б.-І. Антонича) І. Світличний говорить про цінність і популярність образу Олекси Довбуша для карпатського регіону, бо майже кожне село і містечко має свій камінь,

печеру, дерево, церкву, криницю, хрест і ще чимало інших знаменних знаків, пов'язаних із його перебуванням.

Скандальною стала відома стаття І. Світличного «Гармонія і алгебра» (1965). Річ у тім, що в 1964 році з великим розмахом відзначалося 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, яке звелось до широкомасштабного шоу і будівництва «потьомкінських сіл», зокрема була нарешті заасфальтована дорога до рідного села поета. Академію наук та її віце-президента І. Білодіда (співробітника КДБ) зобов'язали створити «фундаментальні праці» в галузі радянського шевченкознавства, що він і зробив разом із такими ж «видатними» науковцями, як і сам. У своїй статті І. Світличний спокійно та іронічно висміяв усю неспроможність офіційної радянської науки, образно кажучи, «відшмагав академіка, немов хлопчиська». Він посміявся над «науковістю» такого відкриття І. Білодіда, як констатація, що слово «світ» (і низка інших слів) у творах Т. Шевченка зустрічається 354 рази (і відповідно – стільки-то інших слів). Особливо ущипливо розвінчує І. Світличний стандартний вислів липових науковців про те, що вони «не претендують» на великі відкриття, а є лише скромними (тобто посередніми) дослідниками Шевченкового слова: «Ми не претендуємо» – голосно заявляють учені і скромно опускають очі додолу. «Ми не претендуємо – і ви не майте до нас претензій...». Ні, шановні, не треба ставати в позу нареченої і зникловоло колупати піч. Ви справді не претендуєте ні на що, доки свої «безпретензійні» витвори читаєте перед обідом чи на сон грядущий своїм чадам і домочадцям. Але коли в красивій оправі, під маркою університетів і академій, солідним тиражем випускаєте їх у широкий світ, ви, шановні, претендуєте, хоч би якими клятвами клялися в

своїй скромності й безпретензійності. Ви претендуєте на читацьку увагу, на вчені звання, на народні кошти...».

У «Листах з Парнасу», які є табірним листуванням І. Світличного із дружиною, трапляється багато літературно-критичних оцінок творів письменників-сучасників І. Світличного – В. Стуса, Р. Іваничука, Л. Костенко, І. Дзюби та багатьох інших. Після того, як друкуватися під власним ім'ям І. Світличному уже не вдавалося, йому певний час довелося підписувати свої статті псевдонімами.

8.5. Дисидентська публіцистика Л. Лук'яненка

Близько двадцяти п'яти років мордовських, пермських концтаборів, тюрем, штрафних ізоляторів, Володимирського централу та інших катівень у різних точках СРСР довелося витримати політикові і письменникові-публіцисту Левкові Лук'яненку. Його перу належать книги «Сповідь у камері смертників», «Вірю в Бога й Україну», «Не дам загинуть Україні», «Що далі?», «Народження нової ери», «На землі кленового листу», «Національна ідея і національна воля» та інші. Найрезонансніші його праці – «Зупиніть кривосуддя (на захист художника П. Рубана)», нарис «Рік свободи», праці «Нюренберг – 2», «Життєпис», «Чи слід говорити на повен голос», «Найближчі перспективи», «Прощавай, Сибір» та інші. Публіцистові належать книги мемуарів про 15-річне заслання «З часів неволі» (2005), «З часів неволі. Сосновка-7» (2007), «З часів неволі. Спогади та роздуми» (2009). Планується четверта книга цієї серії.

Згадуючи своє дитинство, юність, батьків у праці «Життєпис», Л. Лук'яненко окреслює не лише певні етапи свого життя, а й умотивовує свої вчинки, свій вибір, переконання, згадує моменти, які формували його

свідомість. Коли в 1949 році, пише Л. Лук'яненко, він поїздом повертався в Україну зі служби в Австрії, то «кожної хвилини бажав, щоб повстанці зупинили поїзд і взяли мене з собою». Продовжувати військову службу довелося в Закавказзі, де він із дивовижною силою волі зайнявся самоосвітою і зробив для себе відкриття, які стали переконаннями:

– немає інтересів вищих від інтересів національних (після прочитання двотомної історії дипломатії);

– «найбільше зможу зробити, якщо посідатиму найвищу посаду в державі, а позаяк влада в СРСР зосереджена в партії, то моя посада має бути посадою в партії»;

– найбільші знання структури суспільства дає юридичний факультет, тому Л. Лук'яненко вступив на юрфак Московського університету.

Про подальші свої світоглядні метаморфози Л. Лук'яненко пише, що добре розумів, наскільки важко було і буде йому носити маску «совіцького активного комуніста». Він побачив, що «шлях до високої посади пов'язаний із необхідністю вислужуватися, тобто особливо завзято робити і зміцнювати те зло, яке збирався руйнувати». Далі він говорить: «Я побачив, що не можна діяти за думкою: тепер роблю народові зло, але за допомогою цього зла підіймусь до високої посади і тоді зроблю велике добро народові. Людина не знає, коли помре. А що, коли вона помре в стадії роблення зла?»

Є у «Життєписі» і роздуми про росіян. Автор згадує, як у Москві його сім разів образили «хохлою» – це були друзі, говорили «хохол» між іншим і доброзичливо. «Я влучав момент і точно в його доброзичливому тоні називав його кацапом» – тоді колега ображався, називав Лук'яненка націоналістом і дружба на цьому закінчувалась. «Я побачив, – пише автор, – що національна

зверхність державної багатовікової імперської нації так глибоко просякла свідомість російських людей, що нерівність вони сприймають за рівність, а рівність сприймають за нерівність», бо «взаємини росіянина й українця вони уявляють як взаємини вершика і коня: з погляду вершника справедливо, що він на коні, з погляду коня справедливо, що вершник на його спині». Такий народ, вважає Л. Лук'яненко, «мусить перейти катарсис, щоб стати здатним жити як рівний з іншими народами». Навіть багаторічні спостереження в концтаборах показали, що молоді російські політв'язні «в табір вони приходять з демократичними ідеалами..., а років за три ставали шовіністами і палкими захисниками імперії Романових». Цікаво і дивно читати у «Життєписі» такі вислови, як «поталанило сидіти з...», бо вони підтверджують волю до життя і змістовність навіть концтабірних буднів у товаристві таких дисидентів, як Олекса Тихий, Валерій Марченко, Михайло Горинь, Юрій Литвин та інших.

У матеріалі «Прощай, Сибір!» Л. Лук'яненко розповідає про умови табірної життя у місцях заслання П. Грабовського; про людей із поселень, які, ризикуючи мати неприємності, допомагали йому із житлом; як його, шістдесятилітнього (а це пенсійний вік для всіх громадян СРСР), гнали на роботу, незважаючи на його скарги на здоров'я. Отримавши звільнення і паспорт у грудні 1988 року, Л. Лук'яненко написав: «Коли я став на шлях боротьби за демократію і свободу України, я боявся його (Сибіру), можливо, лише трохи менше, ніж божевільні. Тепер полишаю Сибір з іншим чуттям, яке не могло виникнути без тих чудових людей, з якими велінням долі я познайомився».

У багатьох матеріалах Л. Лук'яненко також торкається особливостей перебудови в СРСР, партійного

життя, аналізує історичні обставини боротьби за державність тощо.

Висновки

Дисидентська публіцистика представлена іменами десятків українських правозахисників, чиє життя було присвячене боротьбі за демократичні свободи в суспільстві, а головне – за повагу до людської і національної гідності кожного громадянина СРСР. Більшість із них були піддані катуванням ізольованою, психлікарнями, частина свідомо пішла з життя в умовах утримання в карцерах та штрафних ізоляторах. Лише одиниці з них сьогодні можуть відкрито говорити про свої поневіряння у концтаборах, бо небагато вже їх лишилося на цьому світі. Основними темами публіцистики, створеній в умовах неволі, були: боротьба з тоталітарним режимом, який відроджував сталінські методи розправи з інакодумцями; боротьба за національну гідність і рівноправність усіх націй у Радянському Союзі; протистояння політиці русифікації і денационалізації українців тощо.

Список рекомендованої літератури

1. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 336 с.
2. Дзюба І. Україна у пошуках нової ідентичності: Статті. Виступи. Інтерв'ю. Памфлети / І. Дзюба. – Київ : Україна, 2006. – 848 с.
3. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко. – Київ : МАУП, 2003. – 296 с.
4. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника / Л. Лук'яненко. – Київ : Нора-Друк, 2005. – 136 с.

5. Стус В. Час творчості: Dichenzeit / В. Стус. – Київ : Дніпро, 2005. – 704 с.

6. Стус В. Листи до сина / В. Стус. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 191 с.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягали ризики створювати в середині 60-х – на початку 70-х років дисидентську публіцистику в Україні?

2. Яке головне завдання поставив перед собою І. Дзюба, оприлюднивши працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?»?

3. Якою була структура книги В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?»?

4. До кого із відомих класиків літератури звернувся з довірливим листом про свої тривоги за долю України молодий вчитель із Горлівки В. Стус?

5. Якій проблемі в науці присвячена праця І. Світличного «Гармонія і алгебра»?

Тести для самоконтролю

1. Хто є автором відомої праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»:

- а) В. Чорновіл;
- б) І. Дзюба;
- в) В. Стус?

2. Яка із названих публіцистичних книг належить І. Дзюбі:

- а) «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів століття ХХІ»;
- б) «Собор у риштованні»;

в) «Чим живемо»?

3. Кого із публіцистів-дисидентів називали «зеківським генералом»:

- а) В. Стуса;
- б) В. Чорновола;
- в) Л. Лук'яненко?

4. Кому належать книги «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Хроніка таборових буднів»:

- а) В. Чорновола;
- б) В. Стусу;
- в) Л. Лук'яненку?

5. До кого із відомих поетів звертався В. Стус із листом-сповіддю про свої національні тривоги:

- а) П. Тичини;
- б) А. Малишка;
- в) В. Сосюри?

6. Хто із дисидентів написав «Відкритого листа до Івана Дзюби», в якому засудив його за те, що «переродився» із лицаря в «гомункула із країни ліліпутів»:

- а) Л. Лук'яненко;
- б) В. Чорновіл;
- в) В. Стус?

7. У якій статті І. Світличний висміяв мовознавця-кадебіста І. Білодіда та інших «науковців» за псевдонаукові праці:

- а) «Гармонія і алгебра»;
- б) «Боги і наволоч»;
- в) «Людина приїздить на село»?

8. Хто автор книги «Серце для куль і для рим», удостоєної (посмертно) Шевченківської премії:

- а) В. Стус;
- б) І. Світличний;
- в) В. Чорновіл?

9. Хто автор книг «Сповідь у камері смертників», «Нюренберг 2»:

- а) І. Світличний;
- б) В. Чорновіл;
- в) Л. Лук'яненко?

10. Хто із публіцистів розповів у своєму матеріалі «Прощай, Сибір!» про табірне і поселенське життя і про сибіряків-поселенців, які йому допомагали:

- а) І. Світличний;
- б) В. Чорновіл;
- в) Л. Лук'яненко?

Завдання відкритої форми

Охарактеризуйте стиль і прокоментуйте підтекст уривка зі статті І. Світличного «Гармонія і алгебра»:

«Полум'яне слово Шевченка я полюбив змалку. Тільки довгий час моя любов була темна, святою наукою не просвіщенна. Любив – і все. А чому, навіщо, за що – цього не розумів.

І вирішив я свою любов науково просвітити. Просвітити капітально і фундаментально. Різні каганці науки – газетні й журнальні статті – я одразу ж відкинув як несолідні. Якщо вже гритися, так від самого сонця – і я взяв чотири видані останнім часом найфундаментальніші дослідження про мову Шевченка.

Вищезгадані праці буквально приголомшили мене оригінальністю й новизною думки і, якщо можна так сказати, капітальністю своєї фундаментальності. І я подумав: а що, як широкий читач не знає про них? І любить собі Шевченка, як і раніше, сліпо й непросвіщенно? І не здогадується про любов наукову, любов капітальну й фундаментальну?

Так народились ці мої скромні нотатки, що я їх пропоную ласкавій увазі люб'язного читача. Хай же будуть вони компасом для тих, хто не побоїться найглибших глибин наукової мудрості і захоче полюбити Шевченка твердою науковою любов'ю».

РОЗДІЛ 9

Українська публіцистика 80–90-х років ХХ століття: проблеми прав і свобод особистості, екології душі й довкілля, українських перспектив

9.1. Публіцистична творчість Є. Сверстюка.

9.2. Публіцистика Ю. Щербака.

9.3. Олесь Гончар – літературний критик і публіцист.

9.4. Проблеми духовності у публіцистиці М. Жулинського.

Після трагедії Чорнобиля в українському суспільстві загалом і в творчому середовищі письменників і публіцистів зокрема почалися незворотні психологічні зміни. «Героїчна радянська дійсність», «наш радянський спосіб життя» – ці та інші оптимістичні кліше перестали діяти, адже вірити у заклинання про «світле майбутнє» вже було неможливо. Саме у кінці 80-х років прорвалися до читача (здебільшого в «Літературній Україні») публіцистичні статті Ю. Щербака, В. Яворівського, інших авторів, приєдналися до їхніх тривог автори старшого покоління – П. Загребельний, О. Гончар, Є. Сверстюк, Л. Лук'яненко – ті, що були і на волі, і в концтаборах, де відбували останні місяці свого ув'язнення. З'явилася художньо-документальна повість «Чорнобиль» Ю. Щербака, національна кінодокументалістика. І з'ясувалося, що є в Україні і талановиті літератори-полемісти, й публіцистика, яка (внаслідок унікальності, безпрецедентності осмислюваних апокаліптичних реалій) посіла в цій темі гідне перше місце в світовій публіцистиці й документалістиці.

У всій Україні й поза нею пролунало тривожне слово Олесь Гончара «То звідки ж взялася «Звізда Полин»,

надруковане в «Літературній Україні» та «Литературной газете». Великий резонанс мала й низка інших публіцистичних виступів великого майстра, зібраних згодом у книжці «Чим живемо. На шляхах до українського Відродження» (1991). Гострі й наболілі проблеми внутрішньої перебудови порушував у своїх статтях В. Яворівський («Право власного імені», «З ким ви, Іване та Мар'є?» та ін.), з гострим публіцистичним словом до читачів зверталися поети І. Драч, Д. Павличко, П. Мовчан, В. Базилевський, прозаїки Ю. Мушкетик, П. Загребельний, В. Дрозд, Є. Гуцало, В. Шевчук, Б. Харчук, І. Чендей, Ю. Стадниченко, С. Плачинда та інші, згодом кращі з їх статей побачили світ у збірнику «Випробування істиною» (1989).

До «чистої» публіцистики часто в ці роки вдавалися й критики та літературознавці І. Дзюба, Є. Сверстюк, А. Погрібний, С. Гречанюк, П. Кононенко, В. Панченко, М. Жулинський, Р. Гром'як, В. Плющ та інші. Так, І. Дзюба у книзі публіцистики «Бо то не просто мова, звуки» (1990) порушив одне з найскладніших на сьогодні питань – про становище, в якому опинилася в Україні українська мова, про стосунки (здебільшого конфлікту) на мовному ґрунті. Помітною подією стала і книга Є. Сверстюка «Блудні сини України» (1993) – збірка есеїв, літературно-критичних статей і виступів відомого дисидента-шістдесятника, присвячених відродженню духовності й морально-етичним проблемам.

9.1. Публіцистична творчість Є. Сверстюка

Багатогранністю і ґрунтовністю знань та ерудиції вирізняється з-поміж шістдесятників-дисидентів Євген Сверстюк – випускник Львівського університету (відділення «Логіка і психологія»), науковець, який разом з

іншими активістами громадського життя був уперше арештований у 1972 році під час масових арештів серед інтелігенції. Був засуджений на 12 років – 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання (основною причиною обвинувачень була книга «Собор у риштованні», видана в 1970 році в Парижі). «Останнє слово» Є. Сверстюка на суді згодом поширювалось у самвидаві.

Із 1989 року Є. Сверстюк був постійним редактором християнської газети «Наша віра», відстоював позиції Української Автокефальної Православної Церкви, з 1993 – обраний президентом українського Пен-клубу. Є. Сверстюк – доктор філософії (дисертація «Українська література і християнська традиція»). Найвідоміші його книги – «Собор у риштованні» (1970), «Блудні сини України» (1993), «Шевченко і час» (1996), «На святі надій» (1999), «На хвилях свободи. Короткі есеї» (2004), «Не мир, а меч. Есеї» (2009), «Правда полинова», (2009), «Шеченко понад часом. Есеї» (2011) та інші. Він також автор численних есе і статей з літературознавства, психології і релігієзнавства, лауреат Державної премії ім. Тараса Шевченка за книгу «Блудні сини України» (у 1995 році).

Зі своїми роздумами про долю України та українського народу Є. Сверстюк виступив у циклі радіопередач на радіо «Свобода». У них він говорив про духовні тривоги України, про життя та авторитет церкви, про духовну кризу, про гідність, про усвідомлення себе українцями тощо.

В есеї «Собор у риштованні», написаному з нагоди появи роману О. Гончара «Собор» (1968), автор звертається до філософсько-моральної теми призначення людини. Використовуючи образ-символ храму-собору, Є. Сверстюк порівнює інтелект і дух нації із храмом, який є втіленням історичної пам'яті, національної гідності. Взявши собор у риштовання, Володька Лобода (герой-

приспосованець із роману О. Гончара) створив ілюзію його реставрації, якої насправді не було. Є. Сверстюк говорить про загрозу лицемірства у питаннях культурного і духовного життя, про шкоду обережності, лінощів і пасивності за таких умов. Тяжким каменем на душі автора лежить брутальне державне відчуження українців від своєї мови, поширення російськомовної преси, літератури, радіомовлення і телебачення. Автор дає оцінку тим співвітчизникам, які не знають і не хочуть знати власної історії: «На загальному тлі той, хто цікавиться історією України, і досі викликає підозру не тільки в чиновників, а навіть у кандидатів історичних наук». Джерелом духовної деградації України Є. Сверстюк вважає невігластво і хамство керівних осіб держави.

До книги «Блудні сини України» входить понад три десятків статей (на історичні, морально-етичні, літературознавчі, політологічні, духовно-християнські теми), розділених на п'ять розділів. Найвідоміші серед них – «Блудні сини України», «Осквернення священного дару життя», «Свобода слова і культура думки», «Перебудова Вавилонської вежі», «В єгипетському полоні байдужості», «Прощання з Мадонною», «Я любила вік лицарства», «Василь Стус – летюча зірка української літератури», «Вірний до кінця» та інші. Ці праці прийшли до свого читача лише після фактичного знищення цензури. Літературознавець Л. Тарнашинська у своїй статті «Я народився під щасливою зіркою...». Кілька сюжетів із життя українського Дон-Кіхота», аналізуючи дух і настрої Сверстюкової книжки «Блудні сини України», зазначає: «Образ блудного сина – наскрізний у Сверстюковій книжці – це ще й своєрідна метафора життя цілої нації, як, власне й життя самого автора, яким він і вистраждав свою правду. Тільки прийшов до неї на десятиліття раніше, прозрівши ще тоді, коли всі ми перебували в ідеологічному дурмані...

Мотив великої віри – також один із наскрізних в останніх Сверстюкових публікаціях та виступах, – і це дає ключ до розуміння нинішньої місії інтелігенції, від котрої час потребує не стільки великої витривалості, з якою «ішли в дисиденти», скільки необхідності переплавити ту велику віру в горнилі конкретних діянь – і про це також першим заговорив Євген Сверстюк». Як помітила науковець, публіцист говорить у своїх працях про вибір свободи в умовах несвободи і вибір несвободи в умовах свободи, про вибір між вигодою і обов'язком, корисливим і безкорисливим, який стоїть перед кожним. «І це страшна правда, – зазначає письменник, «але людина легше зрікається великого, ніж малого. Велике їй несила нести проти течії...» – і тому так нелегко робити свій вибір і так легко продати свободу за шматок хліба. Бо й справді, уявлення про те, що «людина з соцтабору виходить на поле вільного вибору, виявилось ілюзорним. Людина є такою, якою зробило її життя... Її навернення до традицій – неймовірно складна проблема. Вона робить вибір між чужими святинями, аж поки не відкриє для себе аксіоми: матері не вибирають». Так із теми вибору й впливає отой наскрізний мотив блудного сина, який через помилки і поклоніння чужим святиням робить зрештою свій свідомий вибір, тобто усвідомлює, хто він.

Статті «Шістдесятники і Захід», «Прощання з Мадонною», праці, присвячені В. Стусові, Валерієві Марченку, Опанасові Заливасі та іншим, несуть потужний заряд опозиційного духу, опірності та тієї високої віри, яка й допомагає не схибити, обравши чесну дорогу.

Найвищі цінності для Є. Сверстюка – родина, рід, народ – це ті джерела, які знищувалися тоталітарною системою і яких бракує і донині. Проте відстоюючи *право на національну гідність* як спосіб мислення й існування,

Сверстюк не сприймає порожнього національного фразерства, самозакоханості й самозвеличення.

Нове осмислення постаті Т. Шевченка пропонує Є. Сверстюк у книзі «Шевченко і час». До книги «На святі надій» входять есеї і статті, самі назви яких говорять про авторські надії і тривоги: «Перед входом до тунелю», «На межі фатальній», «Дорога до Храму», «Шукаючи старого річища». Окремим розділом виділено «Моральні колізії доби» («На свято жінки», «Християнські основи демократії», «Скарб великої гідності», «Привид комунізму», «Повернення»). Розділ «Профілі і час» містить есеї, присвячені Котляревському, Шевченкові, Довженку, Тичині, Зерову, Стусу, Симоненкові, Антоненкові-Давидовичу, Мозолевському та іншим.

Є. Сверстюк – явище та епоха в нашому суспільстві. Він був переконаний в особливій ролі інтелігенції, яка покликана безкорисливо служити ідеї, принципам, людям. Розуміння ним інтелігентності базується на традиціях роду, недаремно на такому корені зросли цілі родини Старицьких, Лисенків, Косачів та інших. Поняття інтелігенції у Сверстюка невідривне від поняття жертвовності, яка йде від християнських традицій, від поняття гідності, від уміння шанувати й шануватися, від постійного апелювання до сумління: якщо не ти, то хто? Ще Є. Сверстюк був переконаний, що інтелігент протистоїть бюрократії та охлократії (владі чиновників і владі натовпу), стоїть на сторожі моральних засад, які завжди вищі від кланових інтересів. Лише цінності абсолютні породжують духовну непохитність, а брак вистражданих цінностей породжує безвідповідальність, другим боком якої є цинізм. Фундаментом культури інтелігенції повинна бути національно-релігійна свідомість.

9.2. Публіцистика Ю. Щербака

Юрій Щербак – один із найавторитетніших українських дипломатів, який у незалежній Україні був Послом України в Ізраїлі, США, Мексиці, Канаді і має незаперечний вплив на стосунки між цими державами і Україною. За фахом – лікар-епідеміолог, доктор медичних наук, академік. Як публіцист став відомий гострими статтями про Чорнобильську трагедію, які у свій час друкувалися в українській і московській пресі. У незалежній Україні фахово зайнявся політикою, був першим міністром охорони навколишнього середовища (1991–1992) і лідером партії «зелених». Йому належать відомі книги: політико-публіцистична праця англійською мовою «Стратегічна роль України» (1998), «Україна: виклик і вибір (Перспективи України в глобалізованому світі ХХ сторіччя)» (2003), «Україна в зоні турбулентності» (2010). За останні роки Ю. Щербак надрукував трилогію – гостросюжетні політичні трилери «Час смертохристів. Міражі 2077 р.», «Час великої гри. Фаєтоми 2079 року» та «Час тирана. Прозріння 2084 року», в яких розповідає про наслідки світової глобалізації для України. У першому романі дії відбуваються напередодні Четвертої глобальної війни, а головним героєм є генерал військової розвідки Ігор Гайдук, який стає свідком і учасником драматичних подій: боротьби за владу і краху існуючого в Україні диктаторського режиму. У другому романі йдеться про події, що сталися вже після світової війни, в яких також активну участь бере генерал Гайдук. У третій частині твору розповідається про військового диктатора України Генерала Гайдуга та найдраматичніший період його життя. Автор у цій трилогії дає своє парадоксальне і пророче бачення того, що може статися з Україною у другій половині ХХІ століття.

Ю. Щербак згадував, що письменником і публіцистом став завдяки КДБ, з яким познайомився дуже близько в 1959 році (був заарештований на короткий час), йому пощастило познайомитись із письменником Віктором Некрасовим. Як лікаря Ю. Щербака турбувала гостра проблема уже 60-х років – екологія, яка впливала і на поширення серед диких тварин небезпечної хвороби – сказу. З наукової, соціальної та економічної проблеми екологія перетворилася на проблему політичну після того, як вибухнула Чорнобильська атомна електростанція. У ці роки Ю. Щербак був секретарем спілки письменників України, він очолив екологічну комісію, яка відкрила «скриньку Пандори» – відверто почала говорити про реальні загрози катастрофи.

Десять років Ю. Щербак перебував на дипломатичній службі за кордоном уже як посол держави Україна. Він вважає її успішною, бо не було у ній подвійних стандартів, як у радянські часи. У 2014 році Ю. Щербаківі виповнилось 80 років. У своїх виступах та численних інтерв'ю Ю. Щербак однозначно відстоює європейський вибір України: «Питання стоїть так: чи Україна стане невід'ємним і важливим учасником процесу глобалізації, інтеграції в комунікаційні, торгівельно-економічні, науково-освітні та інші всесвітні системи, які відіграватимуть вирішальну роль в ХХІ столітті; або, прикриваючись облудними, по суті, провінційно-меншовартісними гаслами «особливого українського шляху», «української нацспецифіки», «захисту українського товаровиробника» і т. д. країна залишиться в своєрідному гетто, в ізоляції, буде безжалісно зіштовхнута з цивілізаційного річища на маргінес історії і, можливо, востаннє втратить свій шанс увійти до сім'ї цивілізованих європейських держав».

Коло публіцистичних інтересів Ю. Щербака – місце України у світовій політиці та економіці, інтереси та пріоритети України в європейському просторі, питання соціальної захищеності українців, проблеми стратегічного партнерства, стосунки України із США, Росією та іншими державами, перспективи України в НАТО тощо.

Особливу стурбованість викликали у Ю. Щербака як політика і дипломата зухвалі вияви ворожого, недоброзичливого ставлення Росії та російського політикуму до України. Його стаття «Россия – деникинское государство» у газеті «День» викликала великий резонанс, адже у ній говорилося про антиукраїнські настрої серед росіян, причому Ю. Щербак цитував у своїй статті російські джерела. Автор вважає, що в Росії ведеться дуже потужна антиукраїнська пропаганда, адже за результатами досліджень, 60 % росіян розглядають Україну як ворожу державу, а 90 % українців налаштовані до Росії доброзичливо. Стурбований відносинами між двома державами, дипломат і письменник не виключав подальших намірів Росії об'єднувати російське суспільство шляхом пошуків уявного зовнішнього ворога, яким безперечно є і буде Україна. З такою метою, вважає Ю. Щербак, ведуться газова, харчова та інші економічні війни. Він вважає, що Росія створюється як денікинська держава, її влада – послідовниця денікинських традицій, відповідно до яких, Росія – «единая, неделимая, великая», а України ніякої немає, а є Малоросія.

Є своя позиція в Ю. Щербака і щодо створення російським президентом комісії з протидії фальсифікації історії. Він вважає, що цей крок тісно пов'язаний з Україною і країнами Балтії, адже існують різні оцінки подій Другої світової війни і післявоєнного часу та їх не можна вирішувати жандармськими методами, створюючи

будь-які комісії за участі силових структур. Жодна країна не відмовиться від власного трактування своєї історії.

Серйозною працею Ю. Щербака є книга «Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття». Це багатопланове дослідження ролі і місця України у сучасному світі. Звертаючись до геополітичного значення України на тлі стрімких змін загальносвітової ситуації на початку XXI століття, автор обґрунтовує потребу приєднання молодій держави до Наднаціональної мегакоаліції західних держав і переконливо доводить потребу зміцнення стратегічного українсько-американського партнерства. Автор стверджує, що упродовж років незалежності паралельно будували дві українські держави. Одна з них – віртуальна, яка існує на папері в сотнях демократичних процедур та уявних, неіснуючих у реальності прав людини – міраж, а друга – реальна Україна з усім брудом повсякденного життя, найбагатшими людьми, кланами-родами, які захопили більшість важелів політичної влади, землі, економічних, промислових об'єктів, із закритістю та брехнею силових структур, із продажністю преси, чиновників, членів уряду, депутатів парламенту.

Ця книга була високо оцінена відомими політиками, громадськими діячами. Зокрема І. Дзюба вважає, що «Ю. Щербак запропонував масштабну картину проблем і перспектив України як держави по історичній вертикалі й геополітичній горизонталі. Виваженість і коректність у дослідженні величезного тематичного поля не завадила авторові подати життя України і світу у привабливому, елегантному стилі».

Напередодні розпаду СРСР, у 1989 році Ю. Щербак написав передмову до збірки публіцистики «Випробування істиною», до якої увійшли статті провідних авторів – письменників, журналістів, діячів науки і культури,

соціологів, економістів, філософів, яких хвилювали проблеми України років перебудови. У вступному слові, відзначаючи пекучі проблеми та називаючи кращі публікації останніх років, автор закликає колег по перу перейматися спільною відповідальністю за долю рідної землі, свого народу, яка залежить від громадянської активності, принциповості, небайдужості кожного.

Найвідоміші праці Ю. Щербака останнього часу – «Україна в зоні турбулентності» (2010), «Україна в епіцентрі світового шторму: оцінки, прогнози, коментарі» (2017), документально-фантастичний роман «Зброя судного дня» (2016) та інші.

9.3. Олесь Гончар – літературний критик і публіцист

Публіцистичні роздуми О. Гончара про морально-етичну деградацію радянського громадянина та його духовну спустошеність почались ще із роману «Собор» та постаті в ньому батько продавця Володьки Лободи, а пізніше ними були позначені й інші його твори – «Твоя зоря», «Тронка», «Бригантина» та інші, в яких відчувалась тривога письменника за загальний стан світу і українського суспільства. О. Гончару належить багато літературознавчих праць, зокрема книги «Письменницькі роздуми», «Чим живемо» тощо. Його цікавили постаті багатьох українських та світових письменників, їх творчість. Відомі його статті «Безсмертний Полтавець» (про І. Котляревського), «Гоголь і Україна», «Подвиг Каменяра», «Наша Леся», «Геній світлоносний» (про Льва Толстого), «Перший симфоніст української прози» (про Панаса Мирного), «Від Сосниці – до планети» (про О. Довженка), «Витязь молододі української поезії» (про В. Симоненка), «Читаючи Бориса Олійника» тощо.

Трагедія на Чорнобильській атомній станції спричинила пристрасні виступи О. Гончара (а також І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка та ін.) з незвично гострими на той час (1987 рік) політичними інвективами (з лат. – різкий виступ проти когось, випад) на адресу режиму. Особливо відвертою була стаття «Жити за законами правди» – це було інтерв'ю, згодо надруковане «Літературною Україною» і всесоюзним журналом «Радуга». У цій статті О. Гончар суворо і рішуче картає кричущі недоліки: безгосподарність, недалекоглядність, зневагу до національної культури, рідної мови, природних багатств, до історичних пам'яток доморошених чиновників – невмирущої армії послідовників юшкаїда Любоди із роману «Собор», написаного за двадцять років до статті. «У певній частині анкетно-благополучного чиновництва виробилася своя психологія, по суті, дикий, однак реальний стереотип мислення, згідно з яким вважалося, що чим більше ти виявлятимеш бундючної зневаги до пам'яток національної історії та культури, чим більше бездоглядних архітектурних шедеврів зруйнується у твоєму регіоні, чим з більшою запопадливістю й цинізмом будеш ти – всупереч найяснішим ленінським заповітам – вигонити рідну національну мову з початкової і середньої школи, з установ та зборів, оголошуючи «непрестижною» мову Тараса Шевченка, Лесі Українки, мову рідної своєї матері, мову отчу, тим ти начебто найкраще доводиш свою «правовірність», найбільш ревно демонструєш свою службову ортодоксальність... Лиш бюрократичне тупоумство здатне на те, щоб протиставляти мови, вносити ворожнечу в шкільні класи, штучно викликати відчуження між культурами народів... Не один рік складалися так звані застійні явища; нахабніла бюрократія, яка вже не підлягала контролю народу, корупція, хабарництво, безсоромний протекціонізм сидячих вище щодо своїх,

нестримних у власній пожадливості підопічних..., де можна було потай планувати по сусідству з багатомільйонним Києвом і цей нещасний Чорнобиль, і пускати під затоплення мільйони гектарів найродючіших українських чорноземів...».

О. Гончар висловлює обурення наміром чиновників будувати атомну електростанцію в Чигирині – гетьманській столиці, його непокоїть, скільки зусиль мають витратити вчені, письменники, просто небайдужі люди на те, аби протистояти бульдозерній впертості відомств, браконьєрам культури і браконьєрам природи, самодурам і пустобрехам, які не перевелися з часів «Собору», а лише зміцнили свої позиції.

На Всесоюзній творчій конференції в Ленінграді 1 жовтня 1987 року О. Гончар виступив з промовою «То звідки ж взялася «Звізда Полин»?». У виступі письменник говорив про кричущі ознаки морального занепаду: алкоголізм, відмови матерів від власних дітей, втрату материнського інстинкту і материнської любові, черствість, цинізм і наркоманію серед молоді. Його обурювали факти зневаги до української мови: «Довести до закриття українську школу, урізати програму з національної історії і літератури, скоротити години місцевих радіопередач, позбавити громадян українського випуску вечірньої газети – подібна запопадливість визначалась як ледь не «інтернаціональна» заслуга». Автор згадує роки, коли десятками і сотнями закривались українські школи, нищилася мова під гаслами «прискореного злиття всіх і всього» руками войовничих кар'єристів, а центральні всесоюзні авторитетні журнали «часом виявляли дивовижну глухоту, коли справи стосувались, скажімо, проблем національних...». О. Гончар торкається також проблеми вседозволеності науки, бо вона «при її фантастичній і не завжди

контрольованій ... могутності» часто буває занадто самовпевненою, ігнорує думку громадськості. Внаслідок цього Україна перенасичена шкідливою промисловістю, поширюються хвороби, забруднюються води, землі, стає непридатним до життя навколишнє середовище, а натомість зводяться реактори та «атомні ковпаки». У найкращих екологічних зонах будуються промислові надгіганти, які все навкруги перетворюють на пустелю, бо здійснюють шкідливі викиди в атмосферу. Наостанок автор риторично запитує, чим же була викликана поява «Звізди Полин»? – «чи недбальством людським, жорстокою їхньою невдячністю, порушенням самої рівноваги буття чи глумлінням над Матір'ю-природою?.. І чому та полинна розгнівана сила вибрала саме нас, що хотіла так страшно сказати цьому нинішньому віку, від чого хотіла всіх нас застерегти?» Письменник упевнений, що кожен повинен доки не пізно усвідомити вселюдську, колективну відповідальність за долю всієї планети.

Проблеми мови торкається О. Гончар і у вступному слові на відкритті Установчої республіканської конференції Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка («Саморозквіт нації»). У виступі письменник розповів про те, які найвищі злети і найскладніші випробування принесло ХХ століття українській мові, бо слово Тарасове заганяли в тундру, тайгу і заполярне крайсвіття в роки сталінського терору. Водночас український ренесанс 20-х років був явищем європейського і світового масштабу. Проте зло міняло свою личину, не перестаючи бути злом. О. Гончар з обуренням розповів, як «брежнєвсько-сусловська камарилья... взялася послідовно насаджувати ... доктрину про злиття націй», внаслідок чого зникали національні школи, недоступною ставала справжня історія народу, готувався мовний Чорнобиль – і це була, як і голодомор,

спланована акція: «Готувалася національним мовам доля штучно вигублених «неперспективних» сіл, певне, для цього так посилено заохочувалася міграція величезних мас людності з регіону в регіон, щоб швидше перемішати, перетопити всіх нас в єдиному казані, щоб, руйнуючи генетичну пам'ять народів, позбавляти їх коріння...». Автор наголосив, що жоден із чиновників не був покараний за такі злочини, а «міщанське Неуважайкорито» добре знає, що йому всюди дозволено зневажати національні почуття трудової людини. Десятиліттями вважається нормальним, «що одна з найбагатших слов'янських мов із року в рік дедалі більше занедбується, принижується, зводиться до становища упослідженої...», тому нашій мові потрібен статус державності. Письменник підкреслює, що проблеми мови і культури невіддільні від проблем екологічних, правових. «Мово, будь! Мово, живи і живи!» – так закінчує О. Гончар свій виступ. Цінним публіцистичним матеріалом є щоденники О. Гончара.

9.4. Проблеми духовності у публіцистиці М. Жулинського

Микола Жулинський – відома постать у нашому літературознавстві і публіцистиці, багаторічний (з 1991 року) директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. У свій час був державним радником України з питань гуманітарної політики, членом комітету ВР з питань культури та духовного відродження тощо. Автор літературознавчих та публіцистичних книг «Із забуття – в безсмертя» (1991), «Вірю в силу духа» (1999), «Подих третього тисячоліття» (2000), «Заявити про себе культурою» (2001), «Слово і доля» (2002), «Духовна спрага по втраченій батьківщині» (2002), «Олег Ольжич і Олена Теліга» (2001), «Віктор Ющенко: випробування владою (у

співавторстві) (2005), «Він знав, як багато важить слово...» (2008) та інші. Перу М. Жулинського належить понад 600 статей, оглядів, рецензій, виступів тощо. За книгу «Із забуття – в безсмертя» йому присуджена Державна премія України ім. Т. Шевченка.

Як особистість, сформована у часи тоталітаризму, яка всупереч насаджуваній ідеології не відійшла від національних традицій, М. Жулинський усвідомлював духовне обличчя свого сучасника, якому впродовж десятиріч прищеплювався цілий комплекс політичних та ідеологічних стереотипів. Його турбувала засвоєна суспільством «люмпенізація масової свідомості, насаджувані архетипи, тотальна міфологізація і некритичність мислення, прищеплення та культивування страху, який ... єднає людей, перетворює їх на масу, знеособлюючи, розчиняючи у ній індивіда. Вся ця тяжка спадщина недалекого минулого дає підстави для усвідомлення того, що переорієнтація суспільства, вироблення нової ієрархії вартостей на іншому, новому етапі розвитку суспільства – це важкий і тривалий процес».

У праці «Духовні оазиси і замулені криниці», написаній перед розпадом СРСР, М. Жулинський окреслив шляхи і способи очищення замулених криниць духовності, накресливши ряд заходів і поставивши до осмислення суспільством низку найболочіших проблем. Головна думка цієї статті: необхідно розпочати систематичну роботу, щоб повернути в український культурний світ багато імен, від яких старанно «очищали» національну культуру соціалістичні ідеологи. «У нас нема терпіння і демократичної певності для систематичного і наукового вивчення своєї власної культурної історії», – зазначає автор, наголосивши, що обов'язок сучасників – не лише згадати імена захисників рідної мови, а й «опублікувати їхню спадщину, перевидати унікальні, раритетні нині ...

періодичні видання», бо їх лишилися лічені одиниці. Автор називає кілька десятків альманахів, збірок, які ми можемо втратити (М. Старицького, С. Єфремова, Б. Грінченка, Д. Марковича та ін.). «Про яку систему у вивченні історії рідної літератури можна говорити, якщо не будуть ліквідовані «білі плями» в літературознавстві, журналістиці, видавничій справі, в історії нашого суспільства взагалі, – наголошує М. Жулинський і продовжує. – Нині видання забутих чи призабутих письменників повинні супроводжуватися новими літературознавчими підходами до оцінювання тогочасної соціально-політичної і культурної ситуації і до їх творчості». М. Жулинський пропонує не вірувати сліпо в те, що сказали про літературу радянські класики, а повертати імена всіх, а не лише класово й ідеологічно правильних з їхнього погляду, пропонує також досліджувати українську літературу, яка створюється за кордоном, необхідно «легалізувати» праці еміграційних науковців тощо. Результатом такої позиції самого М. Жулинського стала згодом його книга «Із забуття – в безсмертя».

Про необхідність формування нових ціннісних орієнтацій в українському суспільстві, про саму духовну атмосферу в ньому йдеться у статті М. Жулинського «Духовна ситуація в Україні» (1996), де автор наголошує, що духовна ситуація нерозривно пов'язана із державно-політичною, соціально-економічною та інтелектуальною сферами життя, з правовою основою, яка залишається дуже несприятливою. Публіцист характеризує у праці загальний стан українського суспільства і наголошує: «Необхідно пам'ятати, що без досягнення необхідного рівня політичної і правової культури, духовності, важко надіятися на прискорення процесу економічного реформування, що без сформування нової –

державницької, україноцентристської – свідомості з чіткими акцентами на підтримку мови, науки, культури, відродження історичної пам'яті, національних базових цінностей взагалі, духовну атмосферу в суспільстві змінити важко», тим більше, що наше суспільство звикло до тоталітарної політичної і правової культури, а «витравлення» з масової свідомості кліше тоталітарної ідеології – складний і довготривалий процес.

Однією із найактуальніших проблем сучасності автор вважає проблему суспільної солідарності, проблему єдності народу, єдності демократичних політичних сил, всього громадянства. Для цього потрібно виробити науково обґрунтовану, духовно і політично зумовлену історичним буттям українців ідеологію державотворення як філософію національно-державного розвитку українського суспільства. Далі у статті автор детально з'ясовує механізми і заходи, які необхідно реалізувати для формування державницького світогляду українців.

Мовну проблему осмислює М. Жулинський у статті «Двомовність? Ні – загроза дволикості» (1996). На початку праці автор згадує ситуацію 1905 року і відому статтю І. Франка «Двоязичність і дволичність», у якій уже було оцінено «язикове роздвоєння», про яке І. Франко писав з гіркотою і болем і яке «набуло катастрофічної швидкості за часів СРСР, розростається сьогодні й досягло особливої політичної гостроти». Аналізуючи мовну ситуацію в Україні в середині 90-х років ХХ століття, М. Жулинський наголошує, що мова є головним показником рівня цивілізації, освіти народу, а в Україні мова українська не має повноцінного життя, бо «вона не обслуговує всі сфери життєдіяльності державного організму, бо нею не послуговується інтелектуальна верства і тому, що духовне і моральне здоров'я української мови не забезпечують і не гарантують фактори суспільно-політичного характеру». На

жаль, українська мова не об'єднує націю, а повинна об'єднувати. Автора статті насторожують новітні теоретичні обґрунтування доцільності і начебто історично зумовленої необхідності мовного дуалізму в сучасних умовах, майже так, як у Франкові часи. Інакше не могло й бути за тієї ситуації, з боєм зазначає автор, «коли значна частина депутатів від українського народу визивно ігнорують його мову, виборюють право на офіційну мову в Україні мові російській, яка домінує в Україні, бо нею впродовж кількох віків здійснювалась асиміляція українців». Загрозовано і те, що проблема переноситься в сферу інтересів «платників податків»: мова розглядається «платниками податків» лише під кутом зору інформаційного забезпечення. І тут, наголошує М. Жулинський, варто згадати Івана Франка: «Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не задумуючись ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова – спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, ти не маєш до вибору, в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш змінитися з ким іншим своєю шкірою».

«Якщо для політичного діяча мова зводиться лише до інформаційних функцій, то горе тій державі, горе тим виборцям – платникам податків!» – наголошує автор статті, адже таке ставлення до рідної мови призводить «до денационалізації народу, а отже – до розумової підлеглості іншій нації, іншій системі мислення», а за визначенням О. Потебні, – до «мерзоти спустошеності». За «двоязичністю», продовжує думку М. Жулинський,

визирає ідейно-моральна «дволикість», яка обов'язково заявить про себе у критичний момент вибору.

В Україні так багато послідовників сумнозвісного Емського указу щодо статусу української мови в Україні, що мимоволі замислюєшся: а чи є російською мова українського «російськомовного населення»? Чи не є це мова «русскаяязычна», подібна на те сумнозвісне язичіє, проти якого так переконливо виступив І. Франко?

Проблеми літературного життя, духовності, мови були висвітлені також у статтях М. Жулинського «Заявити про себе культурою», «За бідного гуманітарія замовте слово!», «Літературний процес в інформаційному просторі України», «Чи відчуваємо ми катастрофу в простій українській душі?», «Як вгамувати духовну спрагу, або Пошуки шляхів набуття втраченої батьківщини», «Чи здійснюватиметься в Україні гуманітаризація науки?», «Українська література на межі тисячоліть» та інших.

Висновки

Українська публіцистика 80–90-х років ХХ століття була народжена перебудовчими процесами в суспільстві, а особливо потребою говорити правду про наболілі проблеми після Чорнобильської катастрофи. Публіцисти цього часу (О. Гончар, Є. Сверстюк, Ю. Щербак, М. Жулинський, А. Погрібний, Д. Павличко, І. Драч, Є. Гуцало та інші) заговорили про наслідки тоталітаризму для морально-етичного обличчя українського суспільства, про проблеми екології природи і екології душі сучасника, про найболючіше мовне питання, яке, на жаль, і сьогодні розколює, а не об'єднує українців.

Список рекомендованої літератури

1. Випробування істиною. Збірник публіцистики. – Київ : Рад. письменник, 1989. – 367 с.
2. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – Київ : Товариство «Знання» України, 1993. – 256 с.
3. Гончар О. Твори : в 7 т. / О. Гончар. – Київ : Дніпро, 1988. – Т. 6. – 703 с.
4. Гончар О. Чим живемо: На шляхах до українського відродження / О. Гончар. – Київ : Український письменник, 1992. – 400 с.
5. Жулинський М. Заявити про себе культурою / М. Жулинський. – Київ : Генеза, 2001. – 680 с.

Запитання для самоконтролю

1. Який біблійний образ є наскрізним у книзі Є. Сверстюка, до якої увійшли праці «Прощання з Мадонною», «Свобода слова і культура думки» та інші?
2. У якій трилогії, до якої увійшли політичні трилери, Ю. Щербак розповідає про наслідки світової глобалізації для України?
3. Які основні думки статті О. Гончара «Жити за законами правди»?
4. Які кричущі ознаки морального занепаду суспільства назвав О. Гончар у праці «То звідки ж взялася «Звізда Полин»?»?
5. Яку проблему підймає М. Жулинський у праці «Духовні оази і замулені криниці»?

Тести для самоконтролю

1. Хто автор публіцистичних книг «Собор у риштованні», «Блудні сини України»:

- а) О. Гончар;
- б) Є. Сверстюк;
- в) М. Жулинський?

2. Хто із публіцистів-дисидентів був редактором християнської газети «Наша віра»:

- а) М. Жулинський;
- б) О. Гончар;
- в) Є. Сверстюк?

3. Хто є автором політичних трилерів з елементами публіцистики «Час смертохристів», «Час великої гри», «Час тирана»:

- а) Є. Сверстюк;
- б) Ю. Щербак;
- в) М. Жулинський?

4. Хто із публіцистів був Надзвичайним і Повноваженим Послом України в США, Ізраїлі, Канаді та інших країнах:

- а) Ю. Щербак;
- б) Є. Сверстюк;
- в) М. Жулинський?

5. Хто автор серйозного політологічно-публіцистичного дослідження «Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття»:

- а) М. Жулинський;
- б) О. Гончар;
- в) Ю. Щербак?

6. Кому належать книги публіцистики «Письменницькі роздуми», «Чим живемо»:

- а) Ю. Щербаку;
- б) О. Гончару;
- в) Є. Сверстюку?

7. Хто автор промови на Всесоюзній творчій конференції в Ленінграді у 1987 році «То зірки ж взялася «Звізда Полин»?»:

- а) Є. Сверстюк;
- б) О. Гончар;
- в) Ю. Щербак?

8. Хто автор книг публіцистики «Духовна спрага по втраченій батьківщині», «Подих третього тисячоліття»:

- а) М. Жулинський;
- б) Є. Сверстюк;
- в) О. Гончар?

9. У якій із названих статей О. Гончар картає безгосподарність чиновників, недалекоглядність керівників, їхню зневагу до мови, історичних пам'яток, природних багатств:

- а) «Жити за законами правди»;
- б) «Витязь молоді української поезії»;
- в) «Від Сосниці до планети»?

10. Хто із публіцистів є багаторічним (із 1991 р.) директором Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України:

- а) Ю. Щербак;
- б) М. Жулинський;
- в) Є. Сверстюк?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте фрагмент виступу О. Гончара на I конгресі Міжнародної асоціації українців 27 серпня 1990 року («Час для єдності»):

«Як берлінці, коли на Заході повесніло, ламали кайлами – звідси і звідти – свою осоружну стіну, так і ми з вами маємо долати, дощенту доламувати невидиму, але ще недавно таку відчутну стіну відчуження, мури національного розбрату, які зводились не з нашої волі і не в наших з вами інтересах...

У нашому лексиконі вже принатурилося слово «зона», і якраз у зоні ми з вами зустрічаємося, бо нині вся Україна оголошена зоною екологічного лиха.

Як ми опинились у самому епіцентрі глобальної катастрофи? Звізда Полин впала на нас не сама по собі. Вона виникла із самої потворності тоталітарного режиму, зі всевладдя відомчої імперської бюрократії, яка звикла дивитися на Україну як на свою соцколонію, не захищену ніяким міжнародним правом.

Чорнобилеві поліському, ядерному передував Чорнобиль руйнування культури, Чорнобиль репресій, терорів, масових депортацій, якими диктатура розтерзувала Україну впродовж десятиріч... Роки сталінщини, та й роки пізніші – це вони виформували генотип руйнача, глумителя культури, насаджувача порядків неймовірної жорстокості...».

РОЗДІЛ 10

Пострадянська та сучасна публіцистика

- 10.1. Книга публіцистики Є. Гуцала «Ментальність орди».
- 10.2. Публіцистична спадщина А. Погрібного.
- 10.3. Публіцистична творчість О. Забужко.
- 10.4. Павло Мовчан – публіцист.

Публіцистика 90-х років ХХ століття і початку ХХІ століття заявила про себе гострими проблемними статтями письменників і старшого покоління (О. Гончар, Д. Павличко, І. Драч, Б. Харчук, П. Загребельний та ін.), і молодшої генерації (О. Забужко, М. Жулинський, А. Погрібний, П. Мовчан, О. Пахльовська, І. Слісаренко, В. Кулеба, О. Редченко та інші). Після відновлення Україною незалежності, заборони політичної цензури, утвердження державних гарантій свободи слова саме публіцистика зуміла донести до загалу всю злочинну сутність сталінізму і всього, що залишилося у спадок від нього. Як у загальноукраїнських, так і в регіональних ЗМІ з'явилися сміливі, глибокі за змістом публікації, які нерідко зачіпали підвалини певних структур, інтереси найвищих посадових осіб держави. У поле зору публіцистів потрапили корумповані чиновники, діяльність корумпованих кланів, яка завдає чималих економічних і моральних збитків Україні, казнокрадство і шахрайство новоспечених нечесних бізнесменів, керівників сумнівних «товариств з обмеженою відповідальністю» тощо. Журналісти стали сміливіше розкривати економічні злочини, соціальні проблеми, глибше аналізувати політичні й духовні процеси та явища. У творах сучасної публіцистики порушується широкий діапазон суспільно важливих проблем, від вирішення яких без перебільшення

залежить майбутнє України, і серед них чи не найгострішою є мовна проблема. Про неї писали О. Забужко, А. Погрібний, В. Яворівський, О. Пономарів, М. Шудря, Ю. Гнаткевич, В. Лизанчук, П. Таланчук, П. Мовчан та багато інших. Особливе занепокоєння викликає нехтування українською мовою з боку журналістів, які забувають, що то аж ніяк не їх особиста справа.

Не лишають байдужими сучасних публіцистів і такі суспільно важливі теми, як відновлення правдивої історії українського народу, розвиток демократії і свободи слова в сучасній Україні, моральність влади, проблеми корупції, тіньової економіки, соціального, правового захисту громадян, охорона довкілля, дотримання прав людини, незаконних забудов і зруйнування пам'яток архітектури, вирубування лісів, «дерибан» земельних угідь зі статусом заповідників, питання вакцинації дітей, «безплатної медицини» тощо. Сьогодні за публіцистичне перо беруться не лише професійні журналісти, а й науковці, письменники, діячі культури та мистецтва. Найвідоміші на сьогодні публіцисти – С. Колесник, В. Стадниченко, В. Яворівський, С. Грабовський, В. Карпенко, С. Рахманін, І. Малишевський, Ю. Мостова, В. Кулеба, Вахтанг Кіпіані, Б. Вовк та інші.

10.1. Книга публіцистики Є. Гуцала «Ментальність орди»

Євгенові Гуцалу належить цикл гострих публіцистичних статей, присвячених українсько-російським стосункам, «Ментальність орди». Спочатку ці статті друкували у газеті «Літературна Україна», а в 1995 році видавництво «Просвіта» запропонувало Є. Гуцалу видати їх окремою книгою. Остання стаття цього циклу

так і залишилася недописаною, бо на початку липня 1995 року письменник раптово помер. Про свою роботу над книгою письменник розповідав: «Мабуть, я сам, такий, як є, не міг би раніше написати «Ментальність орди»... Але ж гріх було не задуматися над співжиттям, із дозволу сказати, російського та українського народів на українській таки землі, гріх було не задуматися над російською ментальністю, яка не є такою сама в собі чи така сама по собі, а яка силоміць заклала в свою дуже специфічну структуру нашу українську ментальність, нашу по-своєму дуже специфічну структуру української вдачі. Силою агресії, силою зброї, силою патологічної брутальності і патологічного розбою нам постійно нав'язували цивілізацію брехні, пияцтва, ненависті до праці, нав'язувалася цивілізація безгосподарності, хаосу, безперспективності, цивілізація мародерства. Зрештою, ота війна в Чечні, яку бачимо сьогодні. Така сама чеченська війна велася на Україні завжди».

Товариш і учень письменника Василь Плющ у передмові до п'ятитомного видання творів Є. Гуцала розповів про народження задуму написати цикл статей, за які авторові посмертно було присуджено Всеукраїнську премію імені Івана Огієнка: «Коли в 1992 році я їхав у відрядження до США, Євген Пилипович порадив мені перед дорогою: постарайся, мовляв, зустрітися з американським генералом Миколою Кравцівим, я чув, ніби його запрошено дорадником нашого уряду; а то син відомого українського письменника в діаспорі Богдана Кравціва... Десь на третій день по прибутті до Філадельфії мені пощастило зустрітися – на випускному вечорі в українській недільній школі – з чотиризірковим американським генералом, та ще й узяти в нього інтерв'ю, тобто виконати Євгенове завдання. А треба сказати, я вже звик до таких завдань: кожного четверга, як тільки

виходив черговий номер «Літературної України» з моїм «актуальним коментарем», першим відгукувався на нього Євген Пилипович. Не так хвалив чи робив зауваження, як підказував: а ось у тій чи тій газеті (або журналі) є вдячний матеріал, зверни увагу, якщо не маєш цього видання – принеси. І того ж дня приносив. Якось я спостеріг, що тих «завдань» у мене набралось чималенько, а редакційна повсякденна суєта не давала надій на швидке їх виконання, і я зненацька запропонував Гуцалові: а чому б тобі самому не виступити в газеті, ти, схоже, давно «у темі», матеріалу – більше ніж досить... Євген Пилипович нічого не відповів, а через кілька днів ... приніс готову статтю, дрібно помережану, як завжди, на аркушиках із школярського зошита в клітинку, вибачаючись, що ніде (та й ні за що, як я потім здогадався) було передрукувати. Так, у «Літературній Україні» (26 серпня 1993 р.) з'явилася «Всяка хурда-мурда, або ж Стамбул – столиця Росії?». А далі пішло – як і рогу достатку: «Монструація, або ж Акція монстра», «Буслаєвщина, або ж Не вздовж, а впоперек каменя», «Безодня, або ж Іван Грозний: «Все воры», «Ментальність орди, або ж Творення «євразійського простору», «Оргія, або ж Ефект мухомора», «Гусячі багнети, або ж Г. Державін: «Поля и грады – стали гробы», «Знак Чечні», «Знак Хіви»... А поштоvhом до написання циклу послужила стаття відомого російського вченого академіка Д. Лихачова в журналі «Новый мир» – «Нельзя уйти от самих себя... (Историческое самосознание и культура России)». Свого часу академік, який ще в сталінську добу зазнав, почім ківш лиха, активно підтримував прогресивні рухи в Україні (та й не лише), а коли мова зайшла про повернення культурних цінностей, награвованих царською та радянською імперіями у «менших братів», де й поділися його симпатії... Глибина дослідження, аргументації, якою позначено цикл

«Ментальність орди», засвідчує неординарну обдарованість автора як ученого».

Зрозуміло, що відверті роздуми автора книги про коріння російської експансіоністської політики не викликали підтримки в шовіністично налаштованих науковців та журналістів. Один із них, Алексей Толочко, відгукнувся на цикл статей уже на той момент померлого Є. Гуцала статтею «Ментальность ясыря», в якій, зокрема, зазначив: «Книжка публицистическая, и то остро, тон ее резок и временами на грани (а временами и за гранью) обидь и грубости. Россия Гуцало не по нраву, и не только в каком-то одном измерении. В России неладно все. Она имеет мерзкую современность и бандитское прошлое, она строилась исключительно стремительным ужасом ордынского погрома, а вся российская культура, включительно со всяческими Ломоносовыми, Державиными, Пушкиными, Чаадаевыми, Достоевскими, Блоками и кем-то там еще – безстыдное подстрекательство к такому погрому и циничное его оправдание...».

Різкий тон А. Толочка був зумовлений тим, що його роздратував об'єктивний, документальний фактаж, наведений у працях Є. Гуцала, проти якого справді важко було щось заперечувати. Наприклад, у статті «Буслаєвщина, або ж Не вздовж, а впоперек каменя» автор обирає «аспект розмови – саме російський національний характер», вдачу етносу, характеризуючи його на основі фольклору (билини «Сорок калик со каликою», «Илья Муромец и голи кабацкие», «Братья-разбойники и сестра», билини про Ваську Буслаєва тощо). Є. Гуцало звертає увагу на те, що герої російського епосу – це ті, «кто хочет есть и пить из готового», що їх оспівують за їх бійки-драки (це є «удаль молодецкая»), за грабунки, убивства, адже «розбій був промислом, як і всі інші промисли, мав свої легенди та свій розбійний фольклор...». Єрмак, Разін,

Пугачов, Хабаров, Булавін та інші – «розбійники всенародного масштабу й непроминушого історичного значення... вони були і є не просто героями фольклору, а й улюбленими героями російського народу». З цього приводу автор статті цитує О. Герцена: «В песнях разбойнику отводится благородная роль... все симпатии обращены к нему, а не к его жертвам; с тайной радостью превозносятся его подвиги и его удаль».

У статті «Ментальність орди, або ж Творення «євразійського простору» Є. Гуцало розмірковує над реальним змістом і значенням захопленої фрази Д. Лихачова «А одно освоение Сибири чего стоит!», бо слово *освоение* насправді означало «відбирання» у корінного населення його споконвічних земель насильницькими методами. А якщо тубільці, «дикі варвари», добровільно не віддають свого, то ці народи сприймаються не як суверенні чи самостійні, а як матеріал для експансії та асиміляції, як такі, «що неминуче мають бути спожиті й перетравлені російським духом».

Свої думки й висновки автор підкріплює багатьма документальними свідченнями. Він називає праці не лише російських іменитих істориків (С. Соловйов, В. Наливкін та ін.), а й відомих письменників (О. Герцен, Ф. Достоевський, О. Блок, О. Солженіцин, В. Короленко та ін.), які прямо чи опосередковано писали про загадку російську душу і про «освоение» земель. Він цитує і згадує працю В. Короленка «Государевы ямщики», листи М. Гоголя, І. Завалишина «Описание Западной Сибири» (1862), В. Наливкіна «Туземцы раньше и теперь» (1913), О. Енгельгардта «Из деревни. 12 писем. 1872–1887» (1897), Ф. Абрамова «Брати й сестри», М. Щелгунова «Очерки русской жизни» (1895) та багато інших. Про останню працю, присвячену колонізації Кавказу, Є. Гуцало зазначає, що її автор «цілком справедливо пише, що у

великоросів дуже сильний культ особи, в них у крові неодмінно стояти перед ким-небудь на колінах або ж вимагати, щоб стояли на колінах перед ними».

Цитує Є. Гуцало і праці іноземців: німця Адама Олеарія «Опис подорожі в Московію» (1633), американця Георга Геннана «Сибір!» (1885), яка була перекладена всіма європейськими мовами, бо розповідала про сибірські тюрми, сибірську каторгу і сибірське село; венеційця С. Герберштейна «Записки про московські справи», в яких описано царювання Івана Грозного тощо.

На багатьох незаперечних прикладах автор доводить, що більшість російських письменників підтримували у своїй творчості «собираніе» земель царською імперією і не піддавали сумніву імперську політику царизму. Саме це, очевидно, і роздратувало А. Толочка та інших шовіністично налаштованих критиків публіцистики Є. Гуцала.

10.2. Публіцистична спадщина А. Погрібного

Яскравим явищем у публіцистиці початку 2000 років стала творчість Анатолія Погрібного – відомого вченого, громадсько-культурного діяча, професора Інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, академіка різних наукових інституцій за кордоном та лауреата численних премій, зокрема й Шевченківської (2006). Із Сумщиною А. Погрібного пов'язувало його перше місце роботи – завод хімічних реактивів у м. Шостці, після якої він вчителював у с. Піски на батьківщині Павла Тичини, закінчив Київський університет. Студентом познайомився з Б. Антоненком-Давидовичем, глибоко вивчав таку знакову постать в українській культурі, як Б. Грінченко. Після закінчення університету А. Погрібний працював у газетах «Друг читача», «Літературна Україна».

Професор А. Погрібний на початку 90-х років ХХ ст. був серед тих, хто створював Товариство української мови (згодом «Просвіта»), Народний рух України, Конгрес української інтелігенції та ін. Завдяки своїй публічній позиції і педагогічному досвіду А. Погрібний був серед претендентів на посаду міністра освіти, але через політичні інтриги зацікавлених осіб ним не став, бо пропагував українізацію. Натомість йому запропонували посаду першого заступника (1991–1992), яку він погодився обійняти винятково на прохання Олеса Гончара, який сподівався: «може, щось зробите». За ініціативою А. Погрібного було проведено Перший з'їзд педагогічних працівників України, на якому було ухвалено документ великого значення – програму «Освіта. Україна ХХІ століття». Пізніше завдяки А. Погрібному було розроблено «Концепцію національного виховання», яка передбачала гуманізацію освіти, тобто збільшення навчальних годин на вивчення української мови, літератури, історії, піднесення престижу гуманітарних дисциплін. Навіть у Міністерстві освіти, у вищій школі та інших установах А. Погрібний запровадив атестацію чиновників на знання державної мови.

На жаль, проти нього розгорнулася кампанія звинувачень у «націоналізмі», «екстремізмі», внаслідок чого А. Погрібний мусив піти з посади. У заяві про звільнення він написав: «Прошу звільнити мене за власним бажанням, хоча звільнитися я бажання не маю».

Саме за таких невтішних суспільно-політичних умов і виникає гостра громадянська публіцистика А. Погрібного, яка стала відомою завдяки циклу авторських радіопередач «Якби ми вчилися так, як треба...». Саме працівники українського радіо запропонували А. Погрібному таку творчу співпрацю. Так 22 травня 1997 року вийшла в ефір перша передача

професора Погрібного, яка, маючи величезну підтримку слухачів, виходила цілих десять років – до 2007 року, до передчасної смерті публіциста.

Майже вся радіопубліцистика А. Погрібного побудована у формі діалогу з аудиторією, найрізноманітніші думки якої він цитував у своїх передачах, статтях і книгах: «Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба...» (1999), «По зачарованому колу століть» (2001), «Раз ми є, то де?» (2003), «Поклик дужого чину» (2004), «Жива душа Донбасівського краю» (2006), «Дещо про національні пріоритети і стратегію націєвбивства» (2006), «Найперше з Києва питати: про мовну ситуацію в столиці» (2006), «Умію, та не хочу, або Про фальш одного мовного етикету» (2006), «Захочеш і будеш» (2007).

У книгах публіциста А. Погрібного знайшли своє висвітлення проблеми, пов'язані з утвердженням в Україні української національної ідеї, державницьких тенденцій, українських пріоритетів, а передовсім – української мови, культури і духовності. Комплекси малоросійства і меншовартості, роль освіти, національного виховання, брак політичної волі й рішучості української влади, інші наболілі аспекти – ось основні теми роздумів публіциста. Навіть самі заголовки статей із названих книжок показують, як точно формулював А. Погрібний теми і напрямки розмов про наболіле: «Загроза не-України в Україні», «Першоумова національного одужання», «Про час, коли нам «добре та солодко жилося», «У чому ми «інші» поряд з іншими», «То Україна чи малоросійська провінція?», «Коли зникає мова, народу більше немає», «Чим більше неукраїнської мови, тим менше України», «Чия мова, того й держава», «Чи українець – меншина в Україні?», «Окупований інформаційний простір» та багато інших. Свою місію А. Погрібний формулював просто:

нагадувати українцям, що вони – українці, а не хохли, не малороси, не «українці».

Книжкою, в якій на повну силу розкрився талант критика А. Погрібного, стала книга із знаковою назвою: «Криниці, яким не зміліти» (1994). Це – понад двадцять статей, народжених у вирі дискусій і диспутів, у яких А. Погрібний брав постійну і ніколи не формальну участь. Особливу увагу А. Погрібний приділяв рідній мові. Серед статей, присвячених цій проблемі, – «Больові проблеми вивчення українознавчих дисциплін», «Бути на варті українського слова», «Мовно-психологічні аспекти перепису населення в Україні», «Божа мова – рідна мова», «Щоб кожен мав претензії і до самого себе», «Про мову роду та фальш одного етикету» тощо.

Непокоїли А. Погрібного і проблеми функціонування інформаційного простору, до якого він вживав епітет «окупаційний». Справа тут і в мові, і в тому, що пропагується в цьому просторі, адже численні медіа, маніпулюючи поняттям «свобода слова», фактично принижують Україну, цинічно заперечують існування і української мови, і самих українців, залишаючись непокараними. З цього приводу А. Погрібний слушно запитує: «То усе це – свобода слова чи свобода руйнації Української держави? Право людини на будь-які дії в межах законності чи право антиукраїнської, антиконституційної, антидержавної діяльності?» На жаль, на такі випадки влада просто не звертає уваги.

Не менш важливим аспектом повернення українців у стихію рідної культури, на думку А. Погрібного, є система національного виховання. Віддаючи належне педагогічним здобуткам Г. Сковороди, К. Ушинського, Софії Русової, Б. Грінченка, В. Сухомлинського й А. Макаренка, публіцист звертається до концепції українського виховного ідеалу Григорія Вашенка, в центрі

якої – всебічно розвинути патріотичну особистість. Але ващенківська методика (чи то з остраху від терміна «національна») так і не набула значного поширення в системі вітчизняної освіти. А. Погрібний з цього приводу невтішно констатував: «А шкода – не маймо сумнівів, що за обставин, коли бездуховність, аморальність захопили значну частину молоді, діяльність у навчальних закладах організацій «Пласту» могла б відігравати неабияку роль у справі плекання високоморального та фізично здорового молодого покоління».

Причини звернення А. Погрібного до публіцистики найкраще пояснюють його власні слова: «Не дон-кіхотство це, звичайно, а прагнення змінити неприродний стан справ в Україні, зокрема і в культурно-мовній сфері, на таки природний, нормальний». Або ще одне зізнання: «І хоч публіцистика достатньо помічена громадськістю, пошанована Національною премією ім. Т. Шевченка, все ж я вважаю, що вона у мене (і чи тільки в мене) не від доброго життя. Просто перед лицем новітньої крайньої небезпеки, в якій опинилась Україна в добу – який то парадокс! – своєї номінальної незалежності, якісь суто наукові, літературознавчі інтереси втрачали у своїй першоважливості й ціні, поступалися тому, що І. Франко називав «горожанською повинністю».

У гострополемічній статті «Про мову роду та фальш одного етикету» А. Погрібний розмірковує про живучість у нашому суспільстві цілого ряду за давнини стереотипів та кліше мовної поведінки, які в щоденному житті заявляють про себе на кожному кроці. Один із стереотипів стосується поняття «рідна мова», відповідно до якого людина вільна «обирати собі рідну мову», «рідна мова та, якою індивід говорить, думає» тощо. Це, переконаний автор, – аморальний підхід до мови. З боєм говорить А. Погрібний про «вольних і невольних рекрутів у

«русскоязычное население», про спекуляцію поняттям «мамина мова», бо «маємо, коли наростили вже покоління мовно винародовлених українок-мам, які замість природної для них української мови спілкуються у ліпшій разі суржиковою «речью». Українська ситуація з мовою тим своєрідна, що в нас поняття «мамина мова» та «родова мова» поспіль, особливо серед міського населення, не збігаються. Тому необхідно розуміти, що рідна мова – не завжди і не обов'язково та, якою ми найчастіше говоримо. Рідна мова – то перш за все мова роду кожної людини, мова наших батьків, дідів, прадідів і т. д. – саме нашого роду, що йде у глибини віків».

Розмірковуючи над листами, які отримував з усієї України, професор А. Погрібний нагадує, що наймасовіша епідемія переходу українців на «руську» мову, як і їх записування «руськими», припадає на зовсім недавні часи – другу половину ХХ століття. А. Погрібний запрошує прислухатися до такого авторитета нації, як І. Франко, який, «полемізуючи з утилітаристами, для котрих мова – то лише засіб комунікації, а тому індивідові, мовляв, і варто приставати до берега тієї мови, яка дає змогу комунікуватися з якомога більшою кількістю людей, цей письменник і мислитель у статті «Двоязичність і дволичність» писав, що знання чужої мови та володіння нею – то одна річ, але інша – зрада своєї мови на користь іншої. Як підкреслює він, немов «якась потаємна сила каже: – *«Ні! Ти не маєш до вибору* – в якій мові народився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш змінитися з ким іншим своєю шкірою... І чим вища, тонша, субтельніша (ніжніша, вразливіша) організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна». А. Погрібний згадує висловлювання Б. Олійника, Л. Костенко про окалічення душі. Такі люди для росіян все одно будуть

«хахлами», а для своїх – ренегатами, зрадниками. Тому, згадуючи позиції М. Драгоманова («Кожне слово, сказане не по-українськи, – це видаток з української скарбниці»), автор перефразовує його слова: «Кожне слово, вимовлене по-українськи, – то поповнення нашої української скарбниці, то примноження нашої національної честі і гідності».

У статті «Щоб кожен мав претензії і до самого себе» основною є думка про обов'язок совісті кожного українця: «Підтримати українське слово власним рідномовленням незалежно від того, де ти і з ким ти, лише б у межах власної держави, щоб не змовчати у випадках приниження українського слова...». Автор статті з гиркотою констатує, що найбільше шкодить нашому національному і державному утвердженню недбальство, лінивість, індивідуалізм, принцип *«якось воно буде!»*, а тому «не бути збоку, не допускати й думки, буцім від тебе нічого не залежить, нарощувати переможну присутність українського голосу та української волі в Україні – цим маємо найперше перейматися». Гостро ставить автор питання хабарництва, з виявом якого він зустрівся на кордоні, згадавши епізод, коли люди охоче й слухняно на вимогу водія автобуса здають гроші, аби уникнути клопоту митної перевірки. Зрозуміло, обіцянки президента Ющенка нездійсненні (про порядок на митниці), але «хіба не оті невинуваті совки винні, не оті хабаро-євродавці? Як мовиться, хабародавці з народу?» – запитує А. Погрібний. Інша проблема – мова обслуговування. Там теж – без найменших змін: «стосовно української та німецької сторін – панує мова і культура третьої сторони...», «геть заглушає ваші вуха російська попса; геть витісняє і згадку про Україну...».

Згадуючи листи дописувачів із багатьох куточків України, автор говорить про численні факти утисків

людей, які використовували у спілкуванні на роботі українську мову, і стверджує, що «приклад відповідальності у мовних справах мусить подавати найперше влада».

10.3. Публіцистична творчість О. Забужко

Оксана Забужко – одна з небагатьох письменників, які живуть на гонорари від написаних книг. Вона є авторкою поетичних збірок, прозових творів, а також філософсько-літературознавчих праць та книг публіцистики. Її найвідоміші філософсько-літературознавчі праці: «Дві культури» (1990), «Шевченків міф України» (1997), «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період» (1992), «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (2007), «Оксана Забужко, Юрій Шевельов. Вибране листування на тлі доби. 1992–2002» (2011). Публіцистичні книги О. Забужко – «Хроніки від Фортінбраса» (1999), «Let my people go. П'ятнадцять текстів про українську революцію» (2005), «З мапи книг і людей» (2012), «Український палімпсест: Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською» (2014). «І знов я влізаю в танк... Вибрані тексти 2012–2016: статті, есе, інтерв'ю, спогади» (2016) та ін.

Журналістська робота в газеті «Столичні новини» стала поштовхом до публіцистичної творчості письменниці. О. Забужко і раніше писала публіцистику, але робота в газеті значно розширила її аудиторію. Особливістю багатьох публіцистичних текстів О. Забужко є те, що вона висловлює свою точку зору на суспільство з різних позицій. Наприклад, їй властива точка зору людини з «постколоніальною» свідомістю, тому для цього вона доволі широко використовує лексику радянської доби,

підкреслюючи цим її неприродність у межах українського мовлення та свідомості. Авторка також подає у своїх публіцистичних текстах точку зору сучасної людини – продукту масової свідомості. Для цього вона використовує суржик, рекламні та телеслогани, вирази з популярних пісень («канкретно», «нада же шо-то делать» тощо). Часто, передаючи мовлення російськомовних героїв, авторка не перекладає його, а передає в українському звучанні. Передає О. Забужко у своїх текстах і точку зору європейця та патріота, широко при цьому використовуючи мову українського фольклору.

Книга «Let my people go: п'ятнадцять текстів про українську революцію» – це збірка листів, інтерв'ю з письменницею, добірка її публікацій у різних виданнях. Складається вона з трьох розділів: «Ukraine's seraum – крик України», «У пошуках істини», «Ми були градом Божим...». В анотації до книги написано: «Ця книжка – не персонально письменницька «хроніка революції», хоча деякі, незнані українському читачеві, інформаційні штрихи до загального портрета вона, сподіваюсь, і додасть. Але наперед це спроба відповісти на головне запитання, яке мене тоді мучило, – як водночас проживати історію і писати про неї. Як, перебуваючи «всередині» неї, добувати з неї *смысл* – той, котрий зрештою й відкладається в арсеналі культурної пам'яті народу».

Книга вибраної есеїстки «Хроніки від Фортінбраса» (втретє перевидана в 2006 р.) – «для вимираючої (і на диво все-таки живучої!) породи українського інтелектуала». У передмові до неї авторка написала: «За минулу «п'ятирічку» Україна з неймовірною швидкістю опустилася до цілком «третьосвітньої» культурної кондиції і будь-які «неістівні» ідеї, – ті, що не вписуються в алгоритм «хто, з ким, проти кого і за скільки», – у нас із публічного обговорення практично щезли... Після

Помаранчевої революції знову виприсни на світ Божий ті самі «невинесені з кону» питання, що колись так жваво дискутувалися на зорі незалежності – мова, історична пам'ять, засади тожсамости, нескінченне наше «прощання з імперією», розтягнене вже на кілька поколінь, – і коли в запеклих на ці теми інтернет-дискусіях почали мелькати посилання на десятилітньої, а то й п'ятнадцятилітньої давнини есеї з «Хронік...», я остаточно зрозуміла, що ми й далі живемо в тому самому «чумацькому часі», а по-друге, скоро так, то прив'язувати цю есеїстку до якихось чітких хронологічних рамок просто безглуздо...».

Найвідоміші есеї цієї книги – «Про мистецтво в посттрагічному світі, або апологія жертвоприношення», «Синдром Галілея: кілька завваг до психології митця соцреалізму», «Комплекс Ітаки», «Мова і влада», «Додаток 1998 р.: Мова і право», «Філософія і культурна притомність нації», «Жінка-автор у колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології», «Дар маргінальності» тощо. В українські періодиці, в часописах «Літературна Україна», «Україна і світ», «День», «Дзеркало тижня», «Час», «Персонал плюс», «Голос України» та інших О. Забужко надрукувала такі свої матеріали, як «Елітарність – це псевдонім незапотребованости», «Я хочу знати в якій країні я живу», «Де немає лицаря, там приходять пахан», «Після проголошення незалежності ми мали б зажадати статусу народу, потерпілого від геноциду», «Від слова «елітарність» мене трясє» тощо.

Одна з найпроблемніших статей О. Забужко – «Мова і влада», в якій авторка розмірковує над сучасним станом мови українців. Через сто років після Емського указу, зазначає авторка, «обрусеніє» тривало під прикриттям «підвищення рівня викладання російської мови», а мовознавці мусили обґрунтувати закономірність

відмирання мов усіх, крім російської, на території СРСР. О. Забужко говорить від імені покоління, яке вже не застало рідномовного природного середовища, бо «полоса отчуждения» починається від дверей помешкання. Філософи доказали, що не ми володіємо мовою, а мова володіє нами. Мова змушує сприймати світ таким, а не інакшим, накидає світогляд. Тому Сталін втрутився навіть у мовознавство, підкресливши, що мовна різноманітність зруйнувала давні імперії, отже, новій імперії (СРСР) потрібна єдина маса з єдиною мовою. Брежнев, організовуючи «стройки века», активно хвалив міжнаціональні шлюби, а багатьом давнім азійським етнокультурам письмо змінили на кирилицю. Тодішній мовознавець-кадебіст І. Білодід писав: «Особиста мовно-стильова практика В. І. Леніна та Й. В. Сталіна зробила великий творчий вплив на характер стилю мови публіцистики і художньої літератури народів Радянського Союзу». Так штучно формували єдиний етнос – «советский народ».

Радянський етнос, аналізує далі О. Забужко принципи творення нової спільності, мав бути не закорінений у рідну землю, тому знищення села і його культури було кроком до спланованої денаціоналізації. Відчуття дому дуже важливе у психології кожного народу. Лише бездомний скрізь почуватися як удома. Антропологи довели, що саме автохтонний етнос найкраще розуміє, як підтримувати в природі екологічну рівновагу. Людина советська (гомо советікус) – істота бездомна, ідеальний чужинець, котрий ні за що не відповідає, тому з такою легкістю тікає від небезпеки на тій землі, де живе.

О. Забужко робить висновок: «Ми поступово виявили дві власне лінгвістичні характеристики радянської «новомови»: 1) сувора відповідність граматичним нормам,

безособова «правильність» (так балакають не досить вільно опанованою іноземною) і 2) мізерність словникового запасу. Відтак надмірна граматична правильність і лексична вбогість – ознаки того, що мова гнітить мовця: закріпачує, сковує його дух».

Граматично стерильні, правильні речення паралізують волю до інтелектуального опору. Російська «новомова» призначена для комунікації, для трансляції вже готових думок, а не для їх творення. «Міжнаціональна» мова в українця – це не російська мова росіян, які виростили в Росії, вона прирікає російськомовного українця на інтелектуальну вторинність. Таких громадян О. Забужко різко називає ментально кастрованими, вона згадує донецького шахтаря, який прославився тим, що на цілу країну заявив, що йому байдуже, яка буде мова, аби була ковбаса, тобто він сприймав світ суто біологічно, тваринно (якщо повне корито, то для чого тоді мова взагалі?).

У 20–30-х роках почалося не лише цькування націоналістів-мовознавців, які «відривали українську мову від спільних шляхів розвитку з російською», а й створення української «дубль-новомови», в якій максимально все (лексика, синтаксис, граматики) було наближене до російської і якою було скопійовано переклад творів Енгельса, Маркса, Леніна, Сталіна. Максимально наближена до російської, українська мова вочевидь стає сірою, нудною – і ... просто зайвою, що й треба було довести.

Такою мовою говорить преса, телебачення, такої мови навчають у школах, нею говорить уряд і парламент. Уся інша мова (мова високохудожньої літератури) виявилась безправною, хатньою забаганкою інтелігентів, екзотикою на зразок латини. І люди, які вважають, що вільно володіють українською, часом не здогадуються, що

існує інша українська мова, ніж та, котрою написана міська газета.

У статті «Мова і право» О. Забужко говорить про потребу дерусифікації вітчизняного права й судочинства, бо російська мова з уст правоохоронців демонструє не силу, а слабкість держави.

Основна думка праці «Філософія і культурна притомність нації» – кризова ситуація з *мовомисленням* українців. Авторка твердить, що культура з ослабленим філософським началом нездатна забезпечити нації культурну притомність. Нація, яка філософськи мислить про себе і світ категоріями позиченої *мови*, мислить несамотійно, малорухливо, стає нецікавою для світу.

10.4. Павло Мовчан – публіцист

Павло Мовчан – автор понад 20 книг різного спрямування і тематики, журналіст за освітою і покликанням. Він – автор збірок есеїв і статей «Ключ розуміння» (1990), «Мова – явище космічне» (1994), численних культурологічних праць, зокрема «Відродити у слові життя», «Слово мертво і живе», «Чим засіяне інформаційне поле?», «Наші наміри найсерйозніші: до цього нас спонукає життя», «Мова – явище космічне» та інші. Крім того, П. Мовчан є автором багатосерійного пізнавального фільму «Логос», що його знімає «Просвіта» (заплановано 365 серій), він є також головою Всеукраїнського товариства «Просвіта», редактором газети «Слово Просвіти».

У статті «Мова – явище космічне», що дала назву книзі, П. Мовчан розглядає людську мову як потаємний космічний код, як кодову мову Всесвіту, адже, на його переконання, «навіть звичайна абетка є нічим іншим, як перекладом зоряного неба в систему знаків, кожній літері

абетки, власне давньої, відповідає те чи інше накреслення місяця протягом календарного періоду – місяця...». Рідна мова, вважає автор, – невід’ємна складова щастя будь-якої людини. Мова – це насамперед психологія, психогенний фактор. Втративши рідну мову, людина стає неповноцінною, другорядною порівняно з носієм рідної мови. У неї зовсім відмінна рефлексія, і користується вона, за визначенням І. Франка, «верхньою» свідомістю.

П. Мовчан торкається у статті багатьох проблем, які трапляються на шляху розвитку національної мови. Одна з них – це вплив на національну мову зовнішніх факторів. Перший – це прикордонні зони, які впливають на мову з точки зору її «чистоти» чи «засміченості». Ще один фактор впливу – проблема міграції, пов’язана з демографічною ситуацією в країні. Імміграція представників інших національностей в Україну несе зміни і в культурному житті, а це впливає і на освіту, і на мову.

Автор статті наголошує, що мертвих мов не існує, а є мови скалічені, спотворені, сповнені слів-мутантів, слів-вампірів, які негативно впливають і на енергетику людини. Також мова «вимагає присутності особи в ній. Через мову проявляється і характер особи, і її ставлення до суб’єкта. Власне, мовне середовище і формує особу».

Головним предметом роздумів у працях «Відродити у слові життя», «Слово мертве і живе» є сутність мови і слова, їхні функції і роль, мовна проблема, перекладацький аспект мови, контекст, в якому вживаються слова. Звертає увагу автор і на роботу в журналістській діяльності із першоджерелами, яких не можуть замінити ні перекладені, ні критичні твори.

На Всеукраїнському форумі «Інформаційний простір і безпека України» в 1995 році П. Мовчан виступив із промовою «Чим засіяне інформаційне поле?», яка мала пряме відношення до журналістики. Автор наголосив, що

за роки незалежності так і не було сформоване власне інформаційне поле, а це істотно позначилося на державотворчому процесі, адже нам його сформували неукраїнські сили. Політика України та її сусідів здійснюється виключно в інформаційному просторі через засоби масової комунікації. У нас і далі проводиться політика шаленої русифікації через ЗМІ, особливо комерційні, через дитячі садки, школи, заклади вищої освіти. І ця політика, зауважує П. Мовчан, не самоплинна, а ретельно спланована. Тому замість належного національного інформаційного простору маємо антинаціональний і дезінформаційний. У цьому аспекті автор пропонує створити Громадську раду з питань контролю за інформаційним простором України, яка повинна стежити за дотриманням законів України телерадіостанціями і друкованими органами. А ще основне завдання – протидіяти монополізації інформаційної справи.

«Наші наміри найсерйозніші: до цього нас спонукає реальність» – ця стаття була звітною доповіддю П. Мовчана на 5-му з'їзді Всеукраїнського товариства «Просвіта» в 1996 році. У ній автор говорить про орієнтацію та інтеграцію на Захід чи Схід. Йому не завжди подобаються явища масової культури, пропоновані Заходом, проте й зі Сходу є своя загроза – русифікація, яка масово проявляється у східних і південних регіонах України. На підтвердження явища русифікації автор згадує періодичні видання «Бульвар», «Петровна», «Баланс», «Приватизация», спеціальні спільні редакції «Комсомольской правды», «Известий», «Аргументов и фактов» та ін. Чи не є це добре організованою політикою етноциду і лінгвоциду? – запитує риторично автор. Чому тепер, у незалежній, самостійній державі, як і сотні років тому, українцям доводиться протистояти мовним

репресіям і захищати свою мову? Парадоксальною, безглуздою і безпрецедентною є ситуація, коли більшість вищих посадових осіб демонструють зневагу до українського слова, а тим самим до українського народу, до Конституції, розмовляючи мовою чужинців, які впродовж багатьох років нищили нашу націю. Це триває і сьогодні. На всіх щаблях державної влади, а особливо на Сході і на Півдні України, зростає шалений тиск антиімперських сил; триває психологічний антиукраїнський терор з елементами політичних репресій на національному ґрунті в Чернігівській, Сумській, Харківській, Вінницькій, Одеській областях. Також у цій статті П. Мовчан говорить про роботу «Просвіти».

Висновки

Отже, найвідоміші письменники, громадські діячі, літературознавці та мовознавці є на сьогодні активними публіцистами, які серед всіх інших сучасних проблем в українському суспільстві (економічні, екологічні, морально-етичні політичні та інші) виокремили основну – збереження мови цілого народу, яка в умовах державності України зневажається офіційною владою, витісняється із різних сфер свого природного функціонування, переживає утиски і приниження. Захист мови – одна із центральних проблем сьогодні. Серед найвідоміших публіцистів, які відкрито стають на захист національних українських інтересів, – Віталій Карпенко, Богдан Вовк, Валерій Бебик, Ігор Малишевський, Володимир Кулеба, Михайло Сидоржевський, Володимир Яворівський, Сергій Грабовський, Микола Шудря, Михайло Сорока, Сергій Рахманін та багато інших.

Список рекомендованої літератури

1. Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... / А. Погрібний. – Київ : Довіра, 1994. – 271 с.
2. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка / О. Забужко. – Київ : Факт, 2006. – 352 с.
3. Мовчан П. Твори : в 3 т. Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе / П. Мовчан. – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 584 с.
4. Публіцистика незалежної України. Хрестоматія / упоряд.: О. К. Глушко, В. О. Карпенко. – Київ : Університет «Україна», 2009. – 508 с.

Запитання для самоконтролю

1. Що стало поштовхом до написання Є. Гуцалом циклу статей «Ментальність орди»?
2. На основі яких (і чийх) історичних та документальних джерел була написана книга Є. Гуцала «Ментальність оди»?
3. Як називався цикл авторських радіопередач А. Погрібного, який згодом дав назву однойменній його книзі?
4. Які праці входять до книги О. Забужко «Хроніки від Фортінбраса»?
5. Хто автор публіцистичних праць «Ключ розуміння», «Мова – явище космічне»?

Тести для самоконтролю

1. Хто автор книги публіцистичних статей «Ментальність орди»:

- а) П. Мовчан;
- б) Є. Гуцало;
- в) О. Забужко?

2. Хто є автором статті «Нельзя уйти от самих себя» в журналі «Новый мир», яка стала поштовхом до написання книги «Ментальність орди»:

- а) Д. Лихачов;
- б) О. Солженіцин;
- в) О. Толочко?

3. Яку посаду впродовж 1991–1992 років займав на прохання О. Гончара А. Погрібний:

- а) міністра освіти;
- б) заступника міністра освіти;
- в) заступника міністра культури?

4. Хто був автором і ведучим радіопроеграми «Якби ми вчилися так, як треба», яка виходила в ефір десять років (з 1997 по 2007 рік):

- а) Є. Гуцало;
- б) А. Погрібний;
- в) П. Мовчан?

5. Хто автор книг публіцистики «По зачарованому колу століть», «Раз ми є, то де?», «Поклик дужого чину»:

- а) А. Погрібний;
- б) П. Мовчан;
- в) О. Забужко?

6. Хто автор книг есеїв та публіцистики «Хроніки від Фортінбраса», «Let my people go. П'ятнадцять текстів про українську революцію»:

- а) О. Забужко;

- б) А. Погрібний;
- в) Є. Гуцало?

7. З ким із відомих у світі українських мовознавців і літературознавців-емігрантів листувалась О. Забужко і опублікувала це листування:

- а) Д. Нитченком-Чубом;
- б) Ю. Шевельовим;
- в) Д. Донцовим?

8. Хто автор статей «Мова і влада», «Мова і право», «Філософія і культурна притомність нації»:

- а) О. Забужко;
- б) П. Мовчан;
- в) А. Погрібний?

9. Хто автор книг публіцистики «Ключ розуміння», «Мова – явище космічне»:

- а) П. Мовчан;
- б) А. Погрібний;
- в) М. Жулинський?

10. Редактором якої газети є поет і публіцист Павло Мовчан:

- а) «Літературна Україна»;
- б) «День»;
- в) «Слово Просвіти»?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте думку О. Забужко з її праці «Мова і влада»:

«Мене завжди зворушували в компартійних документах простодушні, схожі на застільні тости,

побажання, аби кожен громадянин Союзу будь-де, у будь-якому його куточку, незалежно від національності й місця проживання, «почувався як удома». І невтямки було авторам «тосту», що будь-де почувають себе «як удома» тільки бездомні – злодії, проститутки, взагалі вивласнені, злюмпенізовані елементи. Зміна ж «дому», хоч і можлива, дається ціною принаймні одного маргінального, «переходового» покоління...

...homo sovieticus за своєю суттю є *абсолютно бездомний*, як у прямому (наймає державне помешкання), так і в переносному, культурософському значенні, – *ідеальний чужинець*, котрий ні за що не відповідає (і тому зовсім слушно завжди тужитиме за «сильною рукою»: тільки вона надає йому форми – і вектора руху)».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Гречанюк С. На тлі ХХ століття: Літературно-критичні нариси / С. Гречанюк. – Київ : Радянський письменник, 1990. – 311 с.
2. Ільницький М. Трибуна задротяної літератури (самвидав у 60–80-х рр. ХХ ст.) / М. Ільницький // Дзвін. – 2003. – № 1. – С. 123–135.
3. Качкан В. На пульсі часу: українська публіцистика на шляхах перебудови / В. Качкан. – Київ : Либідь, 1991. – 192 с.
4. Різун В. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства / В. Різун, Т. Трачук. – Київ : Вид-во «Поділля», 2005. – 232 с.
5. Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. Кн. 2. Друга половина ХХ ст. / за ред. В. Г. Дончика. – Київ : Либідь, 1998. – 456 с.
6. Грицай М. Давня українська література / М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом. – Київ : Вища школа, 1978. – 416 с.
7. Антоненко-Давидович Б. Публіцистика / Б. Антоненко-Давидович // Твори : в 2 т. – Київ : Наукова думка, 1999. – Т. 2. – С. 396–418.
8. Бабишкін О. Довженко- публіцист. Літературно-критичний нарис / О. Бабишкін. – Київ : Рад. письменник, 1989. – 198 с.
9. Баган О. Іван Франко і теперішнє становище нації / О. Баган. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 92 с.
10. Багрянний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багрянний. – Київ : Смолоскип, 1996. – 856 с.

11. Бойко Ю. М. Міхновський і наша літературна традиція / Ю. Бойко // Вибрані твори. – Київ : Медекал, 1992. – С. 173–181.
12. Винниченко В. Публіцистика / В. Винниченко. – Нью-Йорк, 2002. – 392 с.
13. Гончар О. Чим живемо: На шляхах до українського відродження / О. Гончар. – Київ : Український письменник, 1992. – 400 с.
14. Грабовський П. Твори : в 2 т. / П. Грабовський. – Київ : Дніпро, 1964. – Т. 2. – С. 153–166 ; С. 144–148.
15. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – Київ : Вид-во Інституту української археографії НАН України, 1994. – С. 35–145.
16. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 336 с.
17. Дзюба І. Україна у пошуках нової ідентичності: Статті. Виступи. Інтерв'ю. Памфлети / І. Дзюба. – Київ : Україна, 2006. – 848 с.
18. Квітка-Основ'яненко Г. Твори : в 8 т. Т. 8. Літературно-публіцистичні твори / Г. Квітка-Основ'яненко. – Київ : Дніпро, 1970. – 380 с.
19. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – Київ : Дніпро, 1989. – Т. 2 (статті та рецензії). – 586 с.
20. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко. – Київ : МАУП, 2003. – 296 с.
21. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – Торонто, 1962. – 529 с.
22. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною. Культурологічні трактати / І. Нечуй-Левицький. – Львів : Каменяр, 1998. – 256 с.

23. Ольжич О. Публіцистика // Ольжич О. Незнаному воякові. – Київ : Фондація імені О. Ольжича, 1994. – 432 с.

24. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – Київ : Товариство «Знання» України, 1993. – 256 с.

25. Стус В. Час творчості: Dichenzeit / В. Стус. – Київ : Дніпро, 2005. – 704 с.

26. Теліга О. Листи. Спогади / О. Теліга. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 400 с.

27. Українка Леся. Твори : в 12 т. / Леся Українка. – Київ : Наук. думка, 1977. – Т. 8. – С. 12–14.

Додаткова література

28. Васильченко С. Твори : в 3 т. / С. Васильченко. – Київ : Дніпро, 1974. – С. 379–408.

29. Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика / М. Вороний. – Київ : Наукова думка, 1996. – 704 с.

30. Гуцало Є. Ментальність орди / Є. Гуцало // Державність. – 1996. – № 1. – С. 30–33.

31. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Д. Донцов. – Репринтне відтворення видання 1958 р. – Львів : Книгозбирання «Просвіта», 1991. – 296 с.

32. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 341 с.

33. Драч І. Духовний меч. Літературно-критичні статті та есе / І. Драч. – Київ : Рад. письменник, 1983. – 351 с.

34. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов. – Київ : ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.

35. Маковей О. Твори : у 2 т. / О. Маковей. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 381 с.

36. Олійник Б. Мова має об'єднувати: публіцистика / Б. Олійник // Дніпро. – 2003. – № 7–8. – С. 91–93.

37. Петлюра С. Вибрані твори та документи / С. Петлюра. – Київ : Довіра, 1994. – 271 с.

38. Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... / А. Погрібний. – Київ : Довіра, 1994. – 271 с.

39. Яворівський В. Що ми за народ такий?: Публіцистика / В. Яворівський. – Київ : Український письменник, 2002. – 348 с.

Навчальне видання

Калантаєвська Ганна Павлівна

ІСТОРІЯ ПУБЛІЦИСТИКИ

Навчальний посібник

Художнє оформлення обкладинки С. О. Каби
Редактор Г. П. Калантаєвська
Комп'ютерне верстання Г. П. Калантаєвської

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 13,95. Обл.-вид. арк. 13,28. Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.